

B
U
L
L
E
T
I
N

K N O B

KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND

2023 4

THEMANUMMER
POST 65

Onafhankelijk peer-reviewed wetenschappelijk tijdschrift van de KNOB, mede mogelijk gemaakt door Faculteit Bouwkunde, Technische Universiteit Delft
ISSN 0166-0470

HOOFDREDACTIE

Dr. Kees Somer (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

REDACTIE

Prof. dr. ir. Rika Devos (Université Libre de Bruxelles)

Prof. dr. Merlijn Hurx (Katholieke Universiteit Leuven)

Dr. Noor Mens (Technische Universiteit Eindhoven)

Dr. ir. Ivan Nevzgodin (Technische Universiteit Delft)

Dr. Eva Röell (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed/Universiteit Utrecht)

Prof. dr. Hanneke Ronnes (Universiteit van Amsterdam/Rijksuniversiteit Groningen)

Prof. dr. ir. Lara Schrijver (Universiteit Antwerpen)

Dr. ir. Frederik Vandyck (Universiteit Antwerpen)

Dr. Kim Zweerink (MOOI Noord-Holland)

Drs. Els Brinkman (eindredacteur)

Robyn de Jong-Dalziel (vertaler)

KOPIJ VOOR HET BULLETIN KNOB

Voor richtlijnen zie www.knob.nl/bulletin
Voorstellen voor kopij graag aanleveren bij:

Bulletin KNOB

info@knob.nl

ABONNEMENTEN EN LIDMAATSCHAP KNOB

Abonnementen en lidmaatschap KNOB particulier:
€ 75,00; t/m 28 jaar: € 32,50; instellingen en organisaties: € 175,00. Het lidmaatschap wordt aangegaan voor de duur van een kalenderjaar en wordt stilzwijgend verlengd. Lidmaatschap voor het leven is ook mogelijk.

BUREAU KNOB

Drs. Judith Fraune

Postbus 5043, 2600 GA Delft, T 015 278 15 35

info@knob.nl, www.knob.nl

BESTUUR KNOB

Drs. Korrie Louwes (voorzitter), em. prof. dr. Bernard Colenbrander (lid), dr. ir. Frank van der Hoeven (penningmeester), drs. Patrick van der Klooster (vice-voorzitter), Agnes Kooijman MA (lid), Mauro Smit MA (secretaris)

VORMGEVING Suzan Beijer, Amersfoort

DRUK Wilco, Amersfoort

INHOUD

- 1 VOORWOORD BIJ HET THEMANUMMER
'POST 65'

ARTIKELEN

- 4 NOOR MENS EN HUGO VAN VELZEN
Veranderende idealen. Post 65-wijken in Capelle aan den IJssel
- 20 ANITA BLOM
De Bloemkoolwijk: dwaallicht of bron van inspiratie
- 26 NATASCHA LENSVELT
Bemind maar onbekend. Landschapsarchitectuur in de periode 1965-1990
- 35 SANNE TILLEMA
Vormgeven aan ontmoeting. Het architecten-echtbaar Henk Thieme en Brita Thieme-Domela Nieuwenhuis
- 49 SANNE VAN DRENTHE
'Samen doen wat samen kan'. Het begin en de komma van Centraal Wonen in Nederland
- 60 SARA DUISTERS
Kunststof dromen. Gevels van glasvezelversterkt polyester in Nederland
- 72 BERNARD COLENBRANDER
Bepaalde kansen op een zorgeloze oude dag. Het lot van gebouwen van na 1965
- 85 MARYLISE PAREIN, INE WOUTERS EN STEPHANIE VAN DE VOORDE
Waardebepaling van jong erfgoed. Het belang van materialiteit in een geïntegreerde benadering
- 98 EVELIEN VAN ES, SARAH GRESNIGT EN LARA VOERMAN
Participatief waarderen. Het voorbeeld van Nieuwegein
- BOEKBESPREKINGEN**
- 104 Arjan den Boer, Bettina van Santen en Ronald Willemsen, *Utrecht bouwt 1945-1975*. Judith van Hoogdalem en Botine Koopmans, *Post 65 – een turbulente tijd. Architectuur en stedenbouw in Den Haag 1965-1995*. Marcel Barzilay, Ruben Ferwerda en Anita Blom, *Experimentele woningbouw in Nederland 1968-1980. 64 gerealiseerde woonbeloften*. (bespreking Marie-Thérèse van Thoor)
- 108 Arjan den Boer, Bart van Hoek, Martijn Haan, Martjan Kuit en Teun Meurs, *BRUUT. Atlas van het brutalisme in Nederland*. (bespreking Wijnand Galema)

VOORWOORD BIJ HET THEMANUMMER 'POST 65'

Vijftien jaar geleden wijdde het *Bulletin* KNOB een themanummer aan 'nieuw erfgoed'. De reden hiervoor was een gevoelde noodzaak tot meer en vooral ander onderzoek naar de architectuurontwikkeling en monumentenzorg in de twintigste eeuw. Volgens de redactie vertoonde de toenmalige geschiedschrijving veel lacunes, door een sterke gerichtheid op architectuurvernieuwing en relatief weinig aandacht voor verbouwingen, traditionele werken en de culturele processen van waardering van nieuw erfgoed. Het was kortom tijd voor een revisie van zowel het historiografische beeld als het architectonische erfgoed. Het ging in het themanummer vooral om vooroorlogse architectuur, met een uitstapje naar de wederopbouw aan de hand van de selectie van honderd 'topmonumenten' uit de jaren 1940-1958. De tijd zat ons echter op de hielen; een tweede tranche wederopbouwmonumenten uit de periode 1959-1965 was nog onderweg en de beoogde historiografische bijstelling amper begonnen, of er diende zich een nieuwe loot aan de stam van het erfgoed aan: Post 65. Daartoe rekenen we alles wat na 1965 tot stand is gekomen, met als voorlopige begrenzing het jaar 1990; een periode met een ongekend grote bouwproductie en belangrijke maatschappelijke ontwikkelingen die een eigentijdse ruimtelijke vertaling kregen en bepalend zijn geweest voor onze fysieke leefomgeving. Dit meest recente nieuwe erfgoed is omvangrijk en divers, en bovendien is veel ervan nu aan de beurt om te worden gerenoveerd, verduurzaamd, getransformeerd of herbestemd. Alle reden dus om de architectuur, stedenbouw en landinrichting uit deze periode te onderzoeken en zo kennis op te bouwen voor een aanpak die recht doet aan de aanwezige cultuurhistorische waarden.

De laatste jaren is de belangstelling voor de periode na 1965 snel gegroeid; bij historici, beleidsmakers, ontwerpers, ontwikkelaars, bewoners en andere betrokkenen. Er is al veel kennis bijeengebracht en beschikbaar gesteld, in studies over architectuur, woningbouw, stadsvernieuwing, ruimtelijke ordening, landschap, stedenbouw, gebouwtypen, specifieke locaties en projecten, individuele ontwerpers en andere deelonderwerpen. Dit heeft geleid tot inzichten ten aanzien van het ruimtelijke erfgoed uit deze periode en de omgang hiermee. Deze stroom publicaties neemt alleen maar toe en de laatste jaren verschenen ook in het *Bulletin* artikelen met een Post 65-thema: over de nieuwe raadzaal van Den Haag, structuralistische architectuurtekeningen van Piet Blom, een postmodern interieur van Alessandro Mendini en stadsvernieuwing in de Amsterdamse Dapperbuurt. Omdat er meer artikelen over deze periode in aantocht waren, besloten wij deze te bundelen in een themanummer en een aantal auteurs te vragen daaraan bij te dragen. Hiermee willen wij meerdere aspecten van het Post 65-erfgoed belichten en de blik ook richten op actuele vraagstukken. Met dit themanummer over Post 65 beogen wij de kennis en waardering van het ruimtelijk erfgoed uit de Post 65-periode te vergroten en een bijdrage te leveren aan de discussie over strategieën om dit in te zetten in transformatie-

opgaven. Dit gebeurt met historische analyses zoals de lezer van het *Bulletin* gewend is, aangevuld met beschouwingen vanuit de hedendaagse erfgoed- en ontwerppraktijk.

De artikelen in dit nummer zijn gegroepeerd aan de hand van drie thema's. Het eerste daarvan behandelt de grotere ruimtelijke context, die van de stedenbouw en het landschap. Noor Mens en Hugo van Velzen onderzochten de ruimtelijke ontwikkeling van Capelle aan den IJssel en onderscheiden daarin meerdere, elkaar deels overlappende fasen: van grootschalige repetitieve woonwijken in de jaren zestig, via wijken die zich tegen de monotonie ervan verzetten maar net zo grootschalig waren, naar fantasievolle dorpse verkavelingspatronen en woonerven en ten slotte een verzakelijkte planning en architectuur in de jaren tachtig. Hierop volgen twee kortere beschouwingen over de betekenis van Post 65-erfgoed op dit schaalniveau in het licht van de maatschappelijke en ruimtelijke opgaven van vandaag. Anita Blom ziet een rol weggelegd voor gebruikers bij de noodzakelijke transformatie van Post 65-woonwijken. Participatie en bewonersinspraak kunnen volgens haar leiden tot een breed gedragen vernieuwingsaanpak van deze wijken – en tot meer betrokkenheid bij de aanleg en het beheer van toekomstige woongebieden. Natascha Lensvelt constateert dat het Nederlandse landschap voor een transitie staat en parken, wijkgroen en recreatiegebieden steeds meer zullen worden gebruikt voor de vergroting van de biodiversiteit, verbetering van de waterkwaliteit en verhoging van het waterpeil. Volgens haar kan onderzoek naar de integrale denk- en werkwijze van de Post 65 tuin- en landschapsarchitecten ons hierbij helpen.

Een tweede thema behelst verschillende aspecten van de architectuurproductie in deze periode. Sanne Tillema belicht het werk van architectenechtpaar Henk Thieme en Brita Thieme-Domela Nieuwenhuis. Zij beschrijft hun samenwerking op basis van gelijkwaardigheid en analyseert een aantal projecten uit hun oeuvre, waarvan een groot deel inmiddels is aangetast of verdwenen. Sanne van Drenth onderzocht het concept en de organisatie van Centraal Wonen. Zij positioneert dit tussen de vroege jaren zeventig met zijn emancipatoire en maatschappijkritische bewegingen en de verzakelijkte jaren tachtig, waarin het merendeel van de projecten tot stand kwam. Sara Duisters maakte een studie van het gebruik van glasvezelversterkt polyester (GVP) in de architectuur. Zij schetst de maatschappelijke veranderingen die hieraan ten grondslag lagen en belicht een aantal experimentele prototypes die in de jaren vijftig tot en met zeventig werden gerealiseerd.

Tot slot besteden we aandacht aan de omgang met Post 65-architectuur en het vraagstuk van waardering. In een essayistische bijdrage gaat Bernard Colenbrander in op de levensduur van recente architectuur. Hij betoogt dat de functionalistische fixatie op doelmatigheid heeft doorgewerkt in de omgang met bestaande gebouwen en laat aan de hand van drie actuele casussen zien tot welke verschillende uitkomsten dit kan leiden. Marylise Parein, Ine Wouters en Stephanie Van de Voorde pasten de Brusselse methode voor waardebeoordeling van bouwkundig

erfgoed toe op twee Post 65-gebouwcomplexen, met bijzondere aandacht voor de materialiteit daarvan. Zij wijzen op het belang van een integrale benadering en het verkrijgen van diepgaand inzicht in de materialiteit om te komen tot een juiste interpretatie van erfgoedwaarden en -criteria. Evelien van Es, Lara Voerman en Sarah Gresnigt onderzochten in hoeverre de bestaande waarderingscriteria voor gebouwd erfgoed toepasbaar zijn voor de periode na 1965. Zij pleiten voor een andere benadering, waarin belevingsgeschiedenissen worden opgetekend en burgers – naast experts – actief meedoen in het proces van selecteren en waarderen.

Het themanummer besluit met een tweetal boekbesprekingen. Marie-Thérèse van Thoor recenseert publicaties over architectuur en stedenbouw in Utrecht en Den Haag en over experimentele woningbouw. Wijnand Galema bespreekt de recente atlas van het brutalisme in Nederland, de verschijning waarvan weinigen zal zijn ontgaan.

Namens de redactie:

Noor Mens, Kees Somer, Kim Zweerink

VERANDERENDE IDEALEN

POST 65-WIJKEN IN CAPELLE AAN DEN IJSSEL

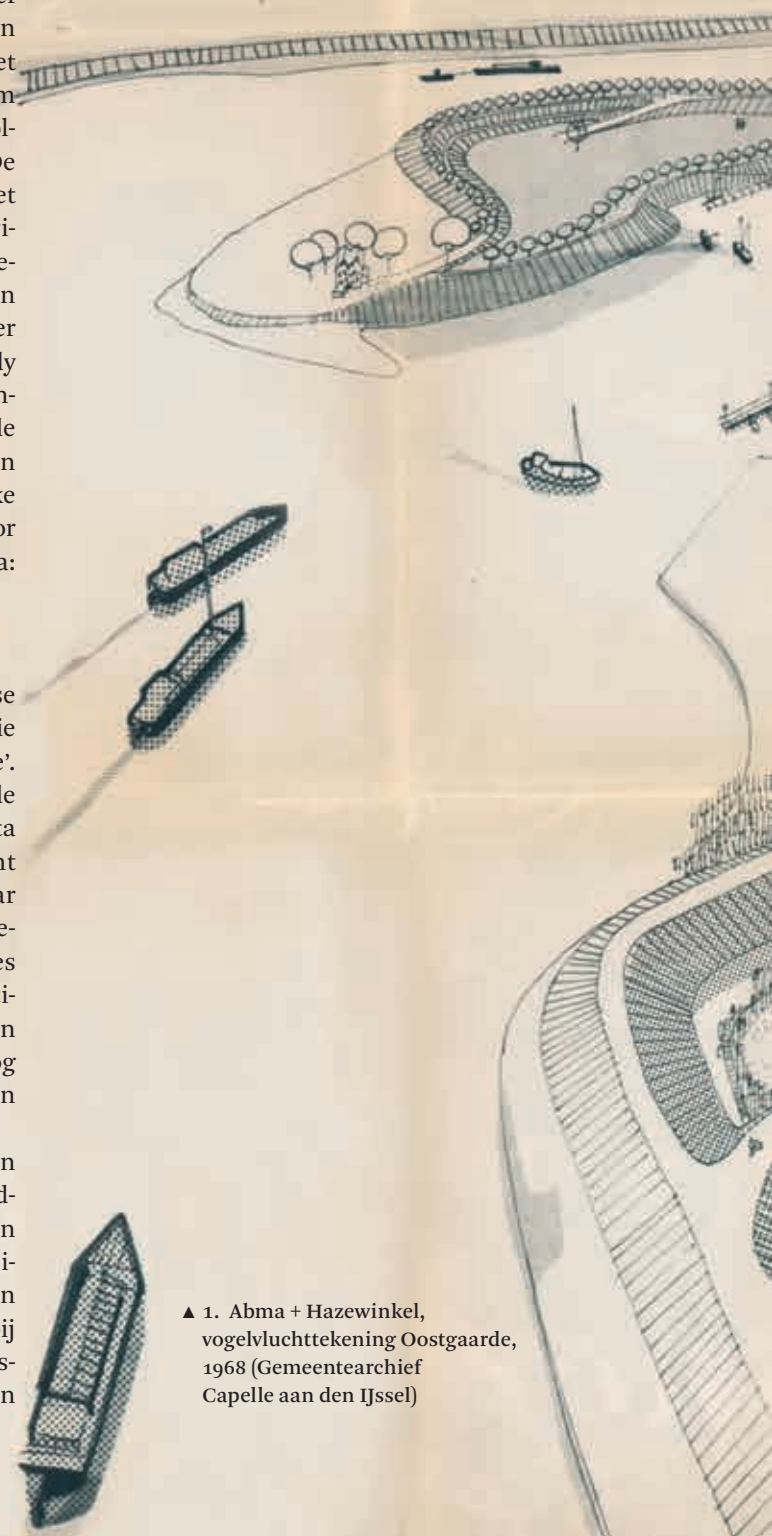
NOOR MENS EN HUGO VAN VELZEN

Capelle aan den IJssel is een staalkaart van relatief grote wijken, die alle aspecten van de architectuur en stedenbouw uit het Post 65-tijdvak omvat.¹ Dit is het resultaat van een razendsnelle groei die voortkwam uit de noodzaak om een substantieel deel van de bevolkingsaanwas van Rotterdam onder te brengen. De term 'Post 65-architectuur en -stedenbouw' wordt niet alleen door de erfgoedwereld gehanteerd om de periode na de wederopbouw te markeren, maar wordt tevens aangegrepen om specifieke (stijl)kenmerken aan te duiden. Die zijn echter moeilijk onder één noemer te vatten. Capelle figureert in dit artikel als casestudy om de veranderingen in de architectuur en stedenbouw in deze periode te beschrijven. Centraal staan de vragen welke maatschappelijke tendensen en ideeën aan deze veranderingen ten grondslag lagen en welke fasen hierin te onderkennen zijn. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) onderscheidt drie stadia: groei, verandering en differentiatie.²

GROEI VAN CAPELLE

De uitbouw van Capelle markeert een bijzondere fase in de demografische ontwikkeling van Nederland, die al gauw werd aangeduid als een 'bevolkingsexplosie'. Aanvankelijk schatten planologen en demografen de bevolkingsgroei veel te laag in. In de Tweede Nota over de Ruimtelijke Ordening, die in 1966 het licht zag, dook het magische getal van 20 miljoen in het jaar 2000 op. Dat leidde tot een enorme bouwopgave, te meer omdat de bezetting per woning afnam. Alles stond in het teken van de grote getallen, van kwantiteit, van massawoningbouw. Om snel veel woningen te kunnen bouwen, was de overheid kort na de oorlog al systeembouw en industriële bouwmethoden gaan stimuleren.³

Capelle, een dijkdorp aan de Hollandsche IJssel ten oosten van Rotterdam, groeide na de Tweede Wereldoorlog van ongeveer 9.000 inwoners in het midden van de jaren vijftig tot 57.000 in 1988. De eerste uitbreidingswijken, Schenkel en Middelwatering, werden in de jaren vijftig en zestig gebouwd. Deze sloten aan bij de bestaande kernen van het dorp. Vanaf de jaren zestig werden daar geheel nieuwe uitbreidingswijken aan

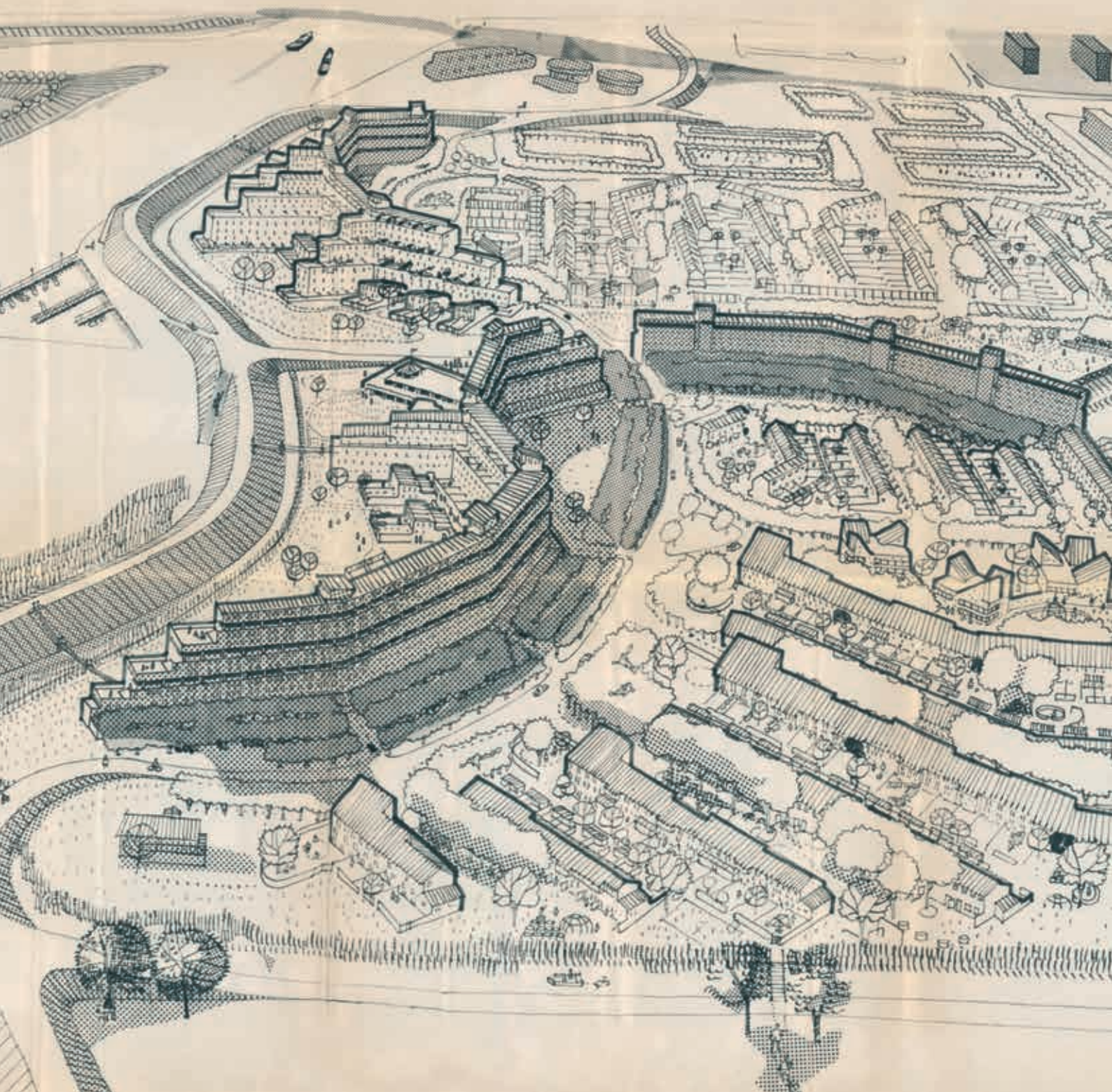

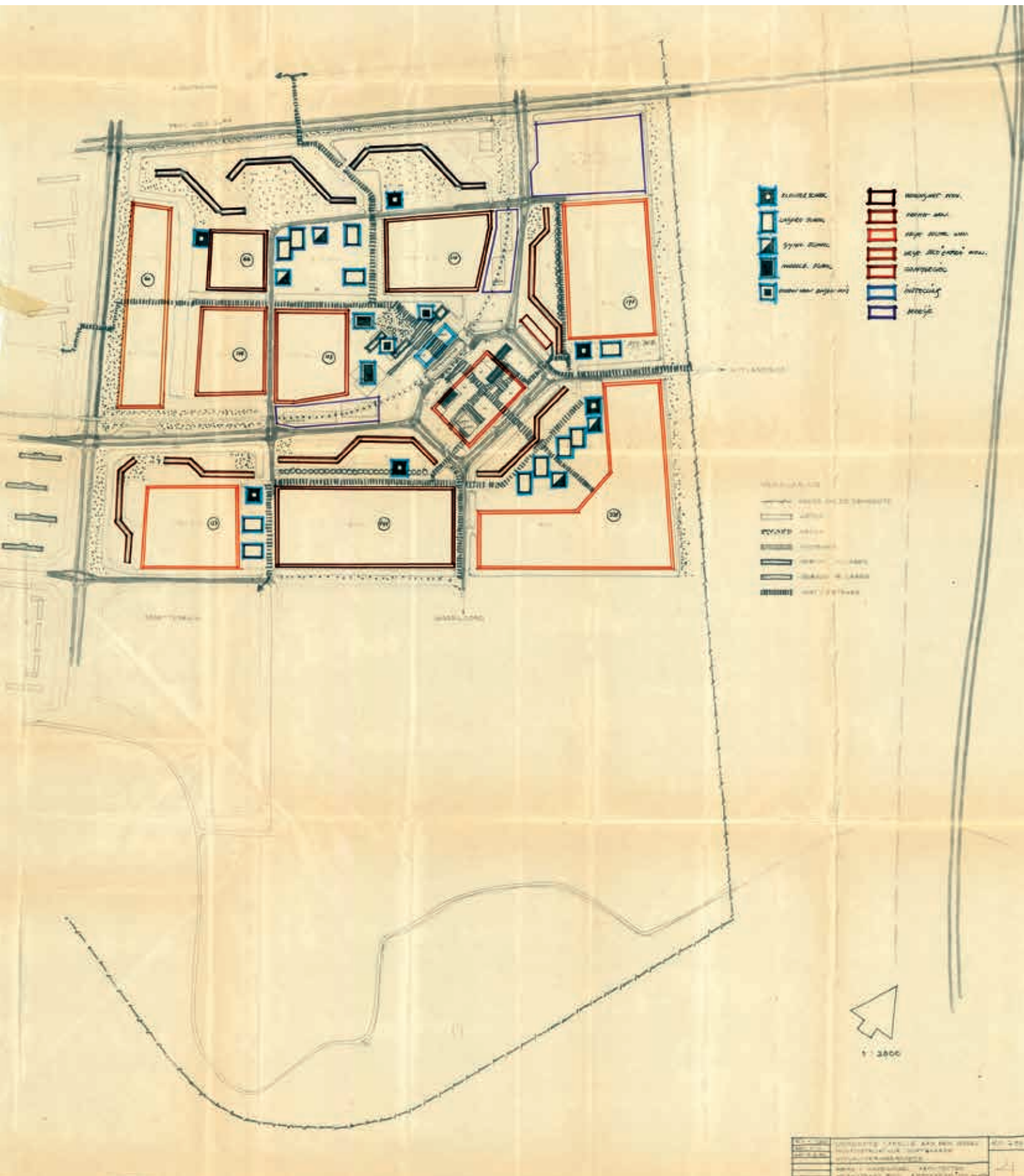
▲ 1. Abma + Hazewinkel, vogelvluchttekening Oostgaarde, 1968 (Gemeentearchief Capelle aan den IJssel)

toegevoegd, los van de oude kernen: Oostgaarde in het uiterste oosten en Schollebaar ten noorden daarvan. Noordelijk van Schenkel ontstond in de jaren tachtig de wijk Schenkel-Noord. Tot slot werd in de jaren negentig aan de kant van de Hollandsche IJssel de open ruimte tussen Capelle en Rotterdam volgebouwd, eerst met de vinex-wijk 's-Gravenland en in de jaren 2000 met de wijk Fascinatio. Dit artikel belicht de ontwikkelingen in Capelle aan de hand van twee wijken: Oostgaarde en Schollebaar.

GROTERE ROL ARCHITECTEN

Na de Tweede Wereldoorlog was het instrumentarium voor de ruimtelijke planning verankerd in de Wederopbouwwet. Kern was het vastleggen van de infrastructuur, de functionele zoning en de positionering en typologie van de bebouwing in een stedenbouwkundig plan. Dit werd als ontoereikend ervaren en er werd voortdurend van afgeweken. Er was behoefte aan snellere procedures en aan plannen voor de lange termijn die konden meebewegen met veranderingen.

2. Abma + Hazewinkel, visualiseringschets hoofdstructuur Oostgaard, 1967 (Gemeentearchief Capelle aan den IJssel)

De Wet op de Ruimtelijk Ordening van 1965 maakte de stedenbouwkundige planning flexibeler en verplaatste het zwaartepunt van de planvorming naar het bestemmingsplan. Gemeenten konden globale bestemmingsplannen vaststellen zonder hiervoor een stedenbouwkundig kader te hoeven maken. Een van de consequenties was een grotere rol van architecten in de stedenbouw en het vervagen van het onderscheid tussen beide disciplines. Deze trend deed zich vooral gelden in de jaren zeventig, toen architecten het terrein van de stedenbouwkundige vormgeving veroverden. De stedenbouwkundigen beperkten zich tot globale vlekkenplannen.⁴

OOSTGAARDE

De eerste stedenbouwkundige plannen voor Oostgaarde waren gebaseerd op het structuurplan Rotterdam-Oost/Capelle aan den IJssel (RoCa) en het streekplan Rechter Maasoever. Rotterdam en Capelle ontwikkelden gezamenlijk een structuurplan voor een satellietstad die deels in de gemeente Rotterdam en deels in Capelle lag. Het werd nooit officieel goedgekeurd, maar was tot 1974 als planonderlegger wel degelijk sturend en voor delen bepalend.⁵ Instituut Stad en Landschap maakte als extern stedenbouwkundig bureau vanaf 1960 de eerste ontwerpen voor het noordelijke deel van de wijk Oostgaarde. Kern van het plan was de uitbreiding van het Rotterdamse metronetwerk. Aan een metroringbaan werden in Oostgaarde een centrum en een metrostation geprojecteerd. De bebouwing zou voor een groot deel bestaan uit hoogbouw. Langs de metrolijn zouden flats volgens het ERA-bouwstelsel naar ontwerp van Rein Fledderus (1910-1970) komen en rondom het centrum flats in het MUW-bouwstelsel.⁶

Na kritiek op het plan van Stad en Landschap door met name de Provinciale Planologische Commissie (PPC) ging de gemeente te rade bij een andere stedenbouwkundige: Tjakko Hazewinkel (1932-2002) van Abma + Hazewinkel Architecten. De gemeente vroeg hem een nieuw plan te maken voor het noordelijke deel van de wijk. Hazewinkel handhaafde de metroringlijn en nam aansluitend het wijkcentrum op (afb. 2). De ERA-flats van Fledderus situeerde hij aan de noordrand van het plangebied, in het verlengde van elkaar. De veertien verdiepingen hoge schijven werden tussen 1968 en 1970 gerealiseerd en kregen al snel de bijnaam 'De Chinese Muur'. Loodrecht hierop plaatste Hazewinkel de flats van negen lagen in het MUW-bouwstelsel.

BESTEMMINGSPLAN OOSTGAARDE

De gemeente Capelle gaf Hazewinkel in 1968 opdracht om een bestemmingsplan voor Oostgaarde te maken en wees hem in april van 1969 aan als extern stedenbouwkundige voor de gehele gemeente. De samenwer-

king met Stad en Landschap werd beëindigd.⁷ De metrolijn naar Schollevaar uit het structuurplan RoCa was geen vaststaand gegeven meer. Met name de provinciale overheid had bezwaren tegen het geplande metrotracé en daarom leek het zinvol het tracé en het daarmee samenhangende centrum nog niet vast te leggen. In het voorstel van Hazewinkel bleef het mogelijk direct achter het station het oorspronkelijke tracé te volgen of een nieuw tracé meer oostelijk (gebogen of gestrekt) te ontwerpen.⁸ Het aan de rivier gelegen gebied IJsseloord werd bij de wijk getrokken en kreeg in plaats van industrie een woonbestemming.⁹ Bijkomend voordeel hiervan was dat het 'waterfront' van de Hollandsche IJssel dan ook kon worden benut.

Hazewinkel gebruikte de hoogbouw als ruimtevormend element. Een centraal in het plan lopende ruggengraat van hoogbouw verbond de flats van Fledderus in het noorden van het gebied met flats langs de Hollandsche IJssel. Hierdoor werd het plangebied opgedeeld in compartimenten, waar tussen de flatwanden bebouwing van kleinere schaal en met lagere hoogte werd geprojecteerd (afb. 1, 3 en 4). De architectuur voor de hoogbouw die Hazewinkel in zijn plan voor ogen had, lijkt te zijn ontleend aan de studentenflat aan de Weesperstraat in Amsterdam, die hij in 1966 met Herman Hertzberger (1932) had ontworpen.

Hazewinkel sloot met zijn plannen voor Oostgaarde en voor de architectuur van de hoogbouw aan op de ideeën van Team X, dat in de jaren vijftig binnen de CIAM (Congrès Internationaux d'Architecture Moderne) was ontstaan. De leden bekritiseerden de reductie van de stedenbouw tot de vier functies wonen, werken, ontspanning en verkeer. Zij wensten een levendiger stedenbouw waarin groot- en kleinschaligheid met elkaar werden verzoend en functies vermengd. In Nederland publiceerde deze generatie vooral in het tijdschrift *Forum*.

EEN NIEUWE KOERS

De opvattingen van Team X mochten dan bedoeld zijn om de nadelen van de woningbouw van de jaren vijftig te ondervangen, ze konden de afkeer tegen het groot-schalige modernisme niet wegnemen.

Ook in Capelle ontstond rond 1970 aversie tegen hoogbouw, zowel onder bewoners als binnen de gemeenteraad.¹⁰ Er was behoefte aan een hoger percentage eengezinswoningen in laagbouw. De gemeenteraad besloot in 1972 tot een herziening van het bestemmingsplan, dat als te gedetailleerd en te star werd ervaren.¹¹

De metroringbaan kwam in het herziene bestemmingsplan te vervallen; de vrijgekomen ruimte werd bestemd voor laagbouw-woningen. De geplande ringweg voor autoverkeer werd vervangen door een route voor langzaam verkeer. De gewenste verhouding tussen hoog- en laagbouw was alleen te bereiken in de

vakken die nog niet of slechts voor een klein deel waren ontwikkeld.¹² Een complex met hoogbouw van zes verdiepingen naar ontwerp van het bureau Van Tijen – Boom – Posno – Van Randen met een verzorgingshuis en galerijwoningen was al in uitvoering. De grote compartimenten tussen de hoogbouwwanden werden veelal ingevuld door één ontwikkelende partij met één architect die zowel de architectonische als de stedenbouwkundige vormgeving op zich nam. Bij verschillende complexen uit deze periode werd vastgehouden aan het thema van geknikte blokken en diagonale lijnen waarvoor Hazewinkel in zijn plan voor het noordelijk deel van de wijk de aanzet had gegeven.

De gemeenteraad keurde het herziene bestemmingsplan pas in april 1976 goed. Daarom werden de vakken aanvankelijk ingevuld op basis van voorbereidingsbesluiten.¹³ Die boden de mogelijkheid om op basis van de Wet op de Ruimtelijke Ordening bouwprogramma's uit te voeren die pasten binnen de herziening van het bestemmingsplan (afb. 5). Architecten maakten de schetsplannen in samenspraak met de dienst openbare werken, die sinds 15 september 1971 onder leiding stond van ir. J. van Lokhorst.¹⁴ Hij had in 1972 stedenbouwkundige Jan Zijp aangetrokken, met wie hij eerder in Amstelveen had samengewerkt. De samenwerking tussen Hazewinkel en Van Lokhorst en Zijp

- ▶ 3. Abma + Hazewinkel, ontwerpbestemmingsplan Oostgaarde, circulatiesysteem/etagebouw, juni 1968 (Gemeentearchief Capelle aan den IJssel)
- ▼ 4. Abma + Hazewinkel, impressie Oostgaarde, 1968 (Gemeentearchief Capelle aan den IJssel)

5. Dienst openbare werken, afdeling stedenbouw, bestemmingsplan Oostgaarde, 1975 (Gemeentearchief Capelle aan den IJssel)

verliep uiterst moeizaam. Hazewinkel leek meer iemand van de grote lijnen, de structuur en het ontwerp. Hij had zich ten doel gesteld een ruimtevormend plan te maken.¹⁵ Met de omwerking van de deelplannen zou hij zich nauwelijks hebben bemoeid.¹⁶

Bij de herziening van het bestemmingsplan werd het principe van het opdelen van het plan in duidelijk herkenbare buurten gehandhaafd. Dat gold ook voor de geplande groenstructuur. De hoogbouw, die de ruggengraat vormde in het oude plan, werd echter vervangen door 'een duidelijk herkenbare nieuwe woonvorm van etagebouw'.¹⁷ De laagbouw moest uit financiële overwegingen tamelijk dicht zijn.¹⁸ Men koos voor oplossingen met gestapelde laagbouw, dat wil zeggen bebouwing van maximaal vier à vijf lagen hoog. Deze moest de centraal door de wijk geprojecteerde groen-

gordel begeleiden. Die liep van noord naar zuid, met aan één zijde water met daarlangs een route voor langzaam verkeer, in plaats van de weg voor auto's die het eerdere plan voorstelde. Van de noord-zuid lopende groengordel takten vergelijkbare structuren af die in oostelijke richting het gebied doorsnijden en uitkomen in het recreatiegebied het Hitland. Aan die zijde van de wijk was de bebouwing laag gehouden, zodat de overgang naar het buitengebied niet te abrupt zou zijn. De groenstructuren worden begeleid door fiets- en wandelpaden. De ontsluitingsstructuur voor de auto's is hiervan losgekoppeld. Om het autoverkeer af te remmen zijn er veel bochten en voornamelijk T-splitsingen.¹⁹

Op het vrijgehouden tracé van de metrolijn, waar eerder hoogbouw was gepland, moest gestapelde laag-

6. Plein op het winkelcentrum De Terp, 1975-1980 (foto Han van Senus, Historische Vereniging Capelle aan den IJssel)

bouw komen. Op 8 augustus 1973 legde Van Lokhorst voor dit deel een alternatief plan voor aan de raad: een plan van Benno Stegeman (1930-2014) voor 878 woningen met een dichtheid van rond de 125 woningen per hectare. Stegeman ontwierp een experimentele woonvorm met overdekt parkeren, deels onder de woningen en deels afgedekt als daktuin. Aan het eind van de metrolijn werd winkelcentrum De Terp gepland. De situatie voorkwam dat de lijn in de toekomst zou kunnen worden doorgetrokken naar Hitland.²⁰ Het winkelgebied en de direct daaraan grenzende woningen werden boven op en tegen een op maaiveldniveau gelegen (overdekte) parkeerlaag gebouwd. De woningen werden apart ontsloten vanaf een opgetild maaiveld. Deze toepassing van zogenaamde woondekken met een duidelijke scheiding van auto's en voetgangers is typerend voor de jaren zeventig. Binnen het complex werd een grote verscheidenheid aan woningtypen ge-

realiseerd, waarvan een vrij groot deel grondgebonden was. Ontwerper van het winkelgebied was architect Chiel Verhoeff (1942-2014) van bureau Bakker en Verhoeff (afb. 6).

SCHOLLEVAAR

De Derde Nota over de Ruimtelijke Ordening (1973-1983) vormde het kader voor de aanwijzing van een reeks steden en dorpen tot groeisteden en -kernen. De rijksoverheid zou – op basis van streefgetallen van in de groeikernen te realiseren woningen – bijdragen aan het scheppen van een gevarieerd woon-, leef- en werkklimaat in deze dorpen en steden. In 1976 werd Capelle aan den IJssel aangewezen als groeikern. Volgens de afspraken met de centrale overheid moest Capelle op 1 januari 1981 onderdak bieden aan 50.000 inwoners.²¹

De ervaringen opgedaan in Oostgaarde vormden de basis voor de ideeën over de totstandkoming van

Schollevaar. Uitgangspunten waren een meer op het proces gerichte integrale planning, ontwerpen vanuit de historische topografie, inspraak en schaalverkleining, met kleinere projecten en buurtjes dan in Oostgaarde. Van belang was vooral een stedenbouw die niet zozeer uitging van scherpomlijnde vakken, maar eerder van ruimtelijke ontwerptheema's.

DE HOOFDSTRUCTUUR

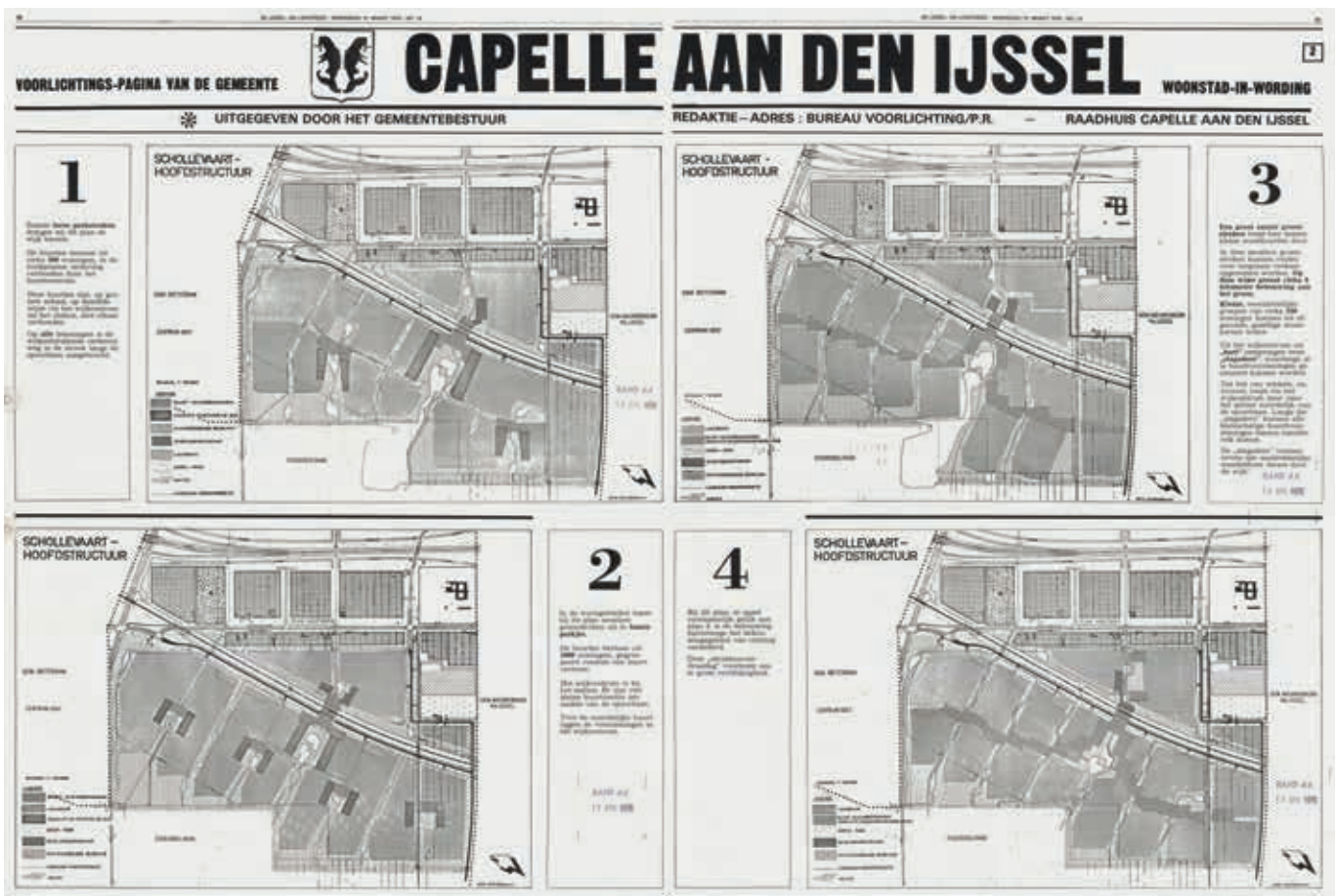
Het plangebied van Schollevaar werd aan de zuidzijde begrensd door een stadspark in wording, het latere Schollebos, en in het noorden door de spoorbaan en het nog te bouwen NS-station. De spoorbaan bepaalde in sterke mate de opzet van de wijk. Aan beide zijden ervan mochten met het oog op geluidshinder in een strook van tachtig meter geen woningen worden gebouwd. Deze strook werd benut als wijkontsluitingsweg. Voor de wijkvoorzieningen gold een afstand van maximaal achthonderd meter vanaf de woongebieden. Het lag voor de hand het wijkcentrum te koppelen aan het station, waarmee de wijk een duidelijk hart zou krijgen. Hiervan uitgaand werden op de 'Voorlichtingspagina van de gemeente Capelle aan den IJssel woonstad in wording' van 10 maart 1976 vier varianten gepresenteerd. Deze kwamen voort uit het program-

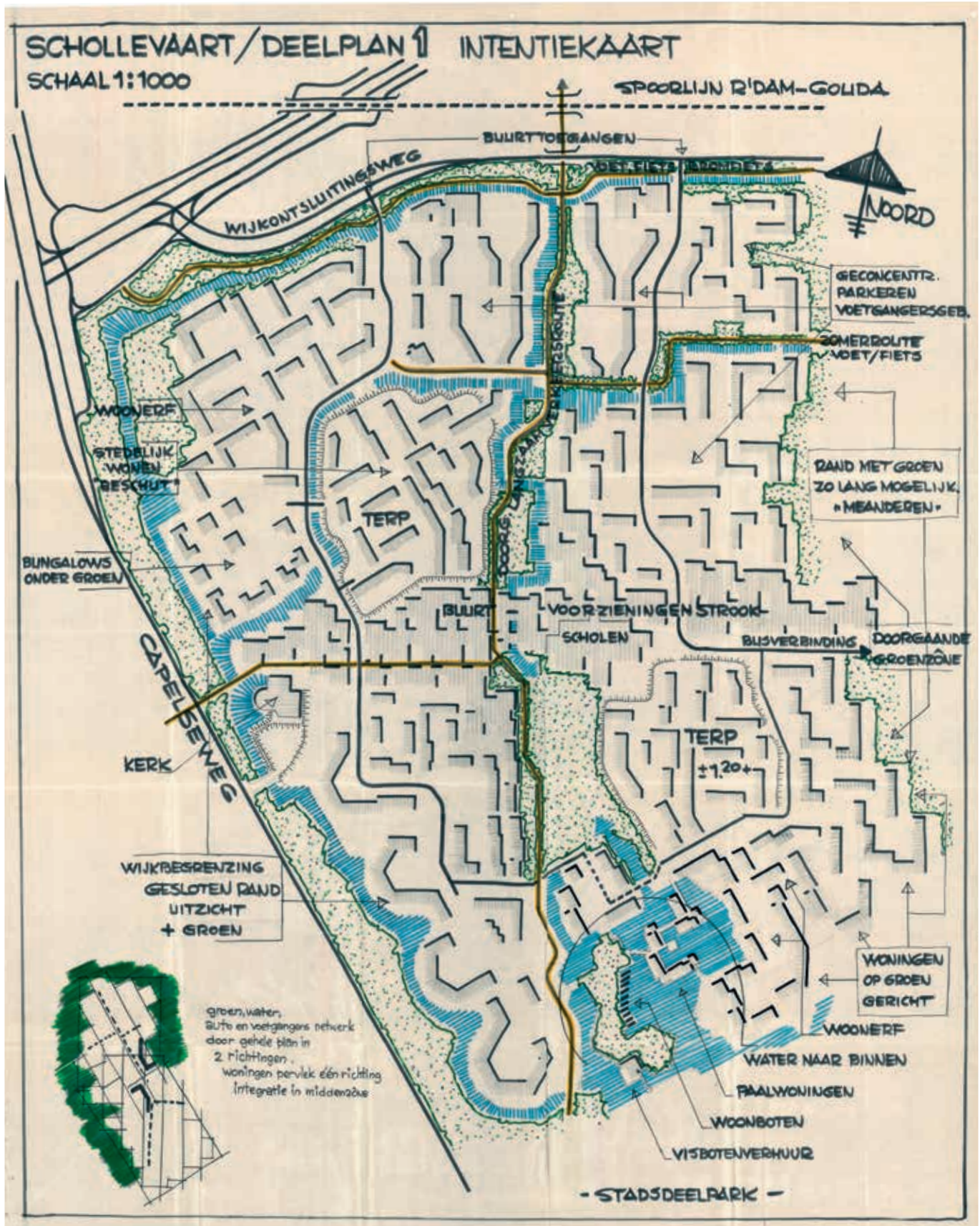
ma van eisen uit 1973 (afb. 7). Capellenaren mochten hun voorkeur kenbaar maken. Het meest gekozen ontwerp was variant 3, de versie die verder was uitgewerkt.²² Uitgangspunt was een aantal groenstroken tussen de woonbuurten. Vanuit het zuiden drongen deze als 'groene vingers' diep door in de woongebieden. Hierin werden de routes voor langzaam verkeer opgenomen. Op deze manier zou ongeveer acht kilometer bebouwing aan het groen grenzen. Het plan bestond verder uit kleine, afgeronde woonbuurtjes van ongeveer 250 woningen. De buurtvoorzieningen werden ondergebracht in een strook van west naar oost, ongeveer midden door het gebied ten zuiden van de spoorbaan. Deze strook die als een 'slagader' door de wijk loopt, zou vanaf het wijkcentrum een aftakking krijgen naar het gebied ten noorden van de spoorbaan en een belangrijke wandelroute kunnen vormen.

BESTEMMINGSPLAN SCHOLLEVAAR

Na de vaststelling van het programma van eisen en de opzet van de hoofdstructuur werd het bestemmingsplan opgesteld. Jan Zijp van de afdeling stedenbouw van de dienst openbare werken werd aangewezen als stedenbouwkundige en tevens als voorzitter van het architectenteam. De architecten Han van Ardenne (1938)

7. Voorlichtingspagina van de gemeente Capelle aan den IJssel met de vier varianten voor de hoofdstructuur van Schollevaar, 10 maart 1976 (Gemeentearchief Capelle aan den IJssel)

8. Ontwerpteam Schollevaart (Zijp, Van Ardenne, Sterenberg), intentiekaart deelplan 1, juli 1976 (Gemeentearchief Capelle aan den IJssel)

en Jan Sterenberg (1923-2000) werden belast met de architectonische en stedenbouwkundige supervisie over de deelprojecten. Samen met Zijp vormden zij het ontwerpteam van de wijk, die toen nog Schollevaart zou gaan heten. Later werd hier nog een groendeskundige van bureau Boer aan toegevoegd. Op het bureau van Van Ardenne in Arnhem werden ontwerpsessies georganiseerd.²³

De bedoeling was dat in 1977 werd begonnen met de eerste woningen. Voor het meest westelijke deel van de wijk werd een gedetailleerd bestemmingsplan opgesteld, deelplan 1, voor de rest een globaal bestemmingsplan. Het ontwerpteam formuleerde eerst de uitgangspunten en de structuurbepalende elementen voor deelplan 1 en gaf deze weer op een intentiekaart (afb. 8). Het was de bedoeling dat de architecten deze visie met een zekere vrijheid zouden vertalen in bruikbare vormen. Het ontwerpteam legde de intentiekaart en de uitgangspunten voor nadere uitwerking van het deelplan vast in het zogenaamde rode boekje.²⁴

Deelplan 1 omvatte de twee meest westelijk gelegen lobben van de woonwijk en had een omvang van zo'n veertig hectare. Er moesten ongeveer 1.500 woningen worden gebouwd, waarvan 13 procent in gestapelde bouw tot maximaal vier bouwlagen en de rest in laagbouw. 60 procent van de woningen zou in de woningwetsector worden gerealiseerd. De buurtvoorzieningen vormden een aaneengesloten structuur in de voorzieningenstrook, die centraal door het plangebied liep.

Deelplan 1 bestond uit vier woonbuurten die als lobben waren gekoppeld aan de voorzieningenstrook, omgeven door groen en ontsloten door een lusvormige buurt-verzamelweg. Structuurbepalend waren de voetgangerszones die de buurten aansloten op de voorzieningenstrook, die als een hogere rug door het plan liep. Via de min of meer diagonaal in het plan gesitueerde voetgangersroutes zou je vanzelf je weg vinden vanaf de randen naar het hogere en dichter bebouwde middendeel met de voorzieningen en vervolgens naar het centrum. Elke buurt werd weer opgedeeld in buurtjes die door verschillende opdrachtgevers en architecten zouden worden gerealiseerd en ook weer elk een eigen verkaveling konden krijgen. De woonmilieus varieerden van extensief wonen in of aan het groen (en water) aan de randen, tot stedelijk (beschut) wonen in de omgeving van de voorzieningenstrook.

Met contrasten zoals verschillen in bouwhoogten wilde men gelijkvormigheid tegengaan. Er kwamen woningen van één laag met een plat dak, maar ook met vier lagen en een kap. Ook verschillen in hoogte van het maaiveld boden mogelijkheden om diversiteit aan te brengen. Op twee plaatsen werden ter weerszijden van de voorzieningenstrook terpen van 1 à 1,5 meter hoogte geprojecteerd. Ter illustratie werden in het rapport verschillende typen woonomgevingen opgeno-

men: wonen aan een rijstraat, wonen aan een loopstraat, wonen aan een hofje (woonerf), wonen aan groen in clusters, wonen in het groen en wonen op het water.

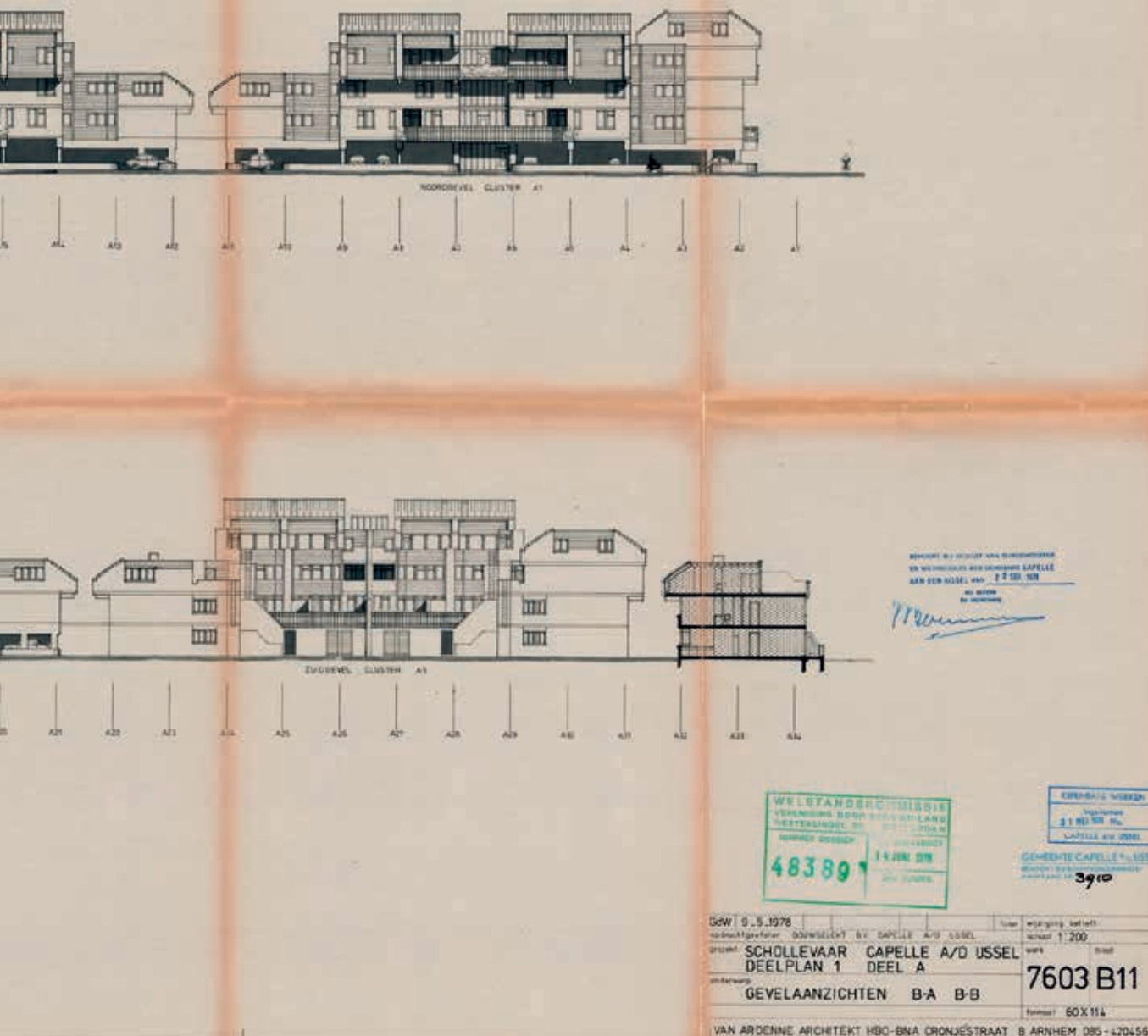
Op 26 september 1977 werd het bestemmingsplan Schollevaart door de gemeenteraad vastgesteld. De naam van de wijk was vanaf dat moment niet meer Schollevaart, maar Schollebaar. Op 29 november 1977 werd de eerste paal geslagen en een jaar later werden de eerste van de 6.250 geplande woningen opgeleverd. Er was sprake van differentiatie naar woninggrootte, woningtype (eengezins- en andere grondgebonden woningen en meergezinswoningen) en financiering (woningwet, premie en vrije sector). 67 procent van de woningen zou grondgebonden zijn, 33 procent betrof meergezinswoningen. De verschillende woningtypen moesten zoveel mogelijk worden gemengd.²⁵

DE WOONBUURTEN IN DEELPLAN 1

Behalve naar variatie streefde men ook naar samenhang, die moest worden bereikt door de afzonderlijke buurtjes in elkaar te laten grijpen. Afwisseling werd verkregen door de toepassing van verschillende dichtheden en het aantal bouwlagen, waarbij van verdichting vooral sprake was langs de voetgangersstroken en de voorzieningenstrook. Daarnaast was sprake van een verschil in beschutting, bijvoorbeeld door de toepassing van een gesloten front aan de wijkontsluitingsweg en een meer open karakter aan de oostelijke en westelijke planranden. Het verschil tussen openbaar en privé werd benadrukt door een afwisseling van introvert en extravert wonen. Een voorbeeld van introvert wonen was een cluster van patiowoningen in de Dansenbuurt naar ontwerp van architectenbureau A. van der Lek – de eerste patiowoningen in Capelle aan den IJssel. In plandelen met een dichte, stedelijke bebouwing waar routes een zekere samenhang moesten krijgen, werd gebruikgemaakt van woondekken. Die werden onder andere toegepast in de voorzieningenstrook, naar ontwerp van Van Ardenne (afb. 9 en 10). Om de hoofdstructuurgedachte visueel te benadrukken, werd de strook 'opgedikt' door middel van gestapelde woningen. Op die manier konden de voorzieningen ook zoveel mogelijk met de woningen worden geïntegreerd.

Sterenberg ontwierp de woningen voor de zuidelijke terp. Dit gebied kwam 1,60 meter hoger te liggen dan de omgeving. Ook hier werden parkeer- en woondekken toegepast, zoals het bureau al eerder had ontworpen in de Groningse wijk Lewenborg en in de wijk Buytenwegh De Leyens in Zoetermeer. In Capelle kreeg Sterenberg de opdracht voor het ontwerpen van 390 woningen. Behalve vier parkeer- en woondekken werden gestapelde woningen en eengezinswoningen, variërend van twee- tot zeskamerwoningen in verschillende breedten, gerealiseerd. Voor de bouw werd een

samenwerking aangegaan met ERA, dat ook de woondekken in Zoetermeer had gebouwd.²⁶ Ook de woningen op de noordelijk gelegen terp, naar ontwerp van Leo de Jonge (1919-2009), zouden aanvankelijk als parkeer- en woondekken worden gerealiseerd, maar vanwege de kosten werden ze op maaiveld uitgevoerd.

DEELPLAN 2

In 1978 verschenen het bestemmingsplan en het schetsontwerp met de plannen van de architecten voor het tweede deelplan (afb. 11). Daarin was het geplande winkelcentrum komen te vervallen. Om de voetgangerszone toch aantrekkelijk te maken, kreeg de voorzieningsstrook een grachtenprofiel met

grachtenwanden waarin werkruimtes aan huis werden opgenomen. Langs een geknikte en op meerdere plaatsen overbrugde gracht (de Floris Burgwal) ontwierp Van Ardenne een grote variatie aan gestapelde woningen.

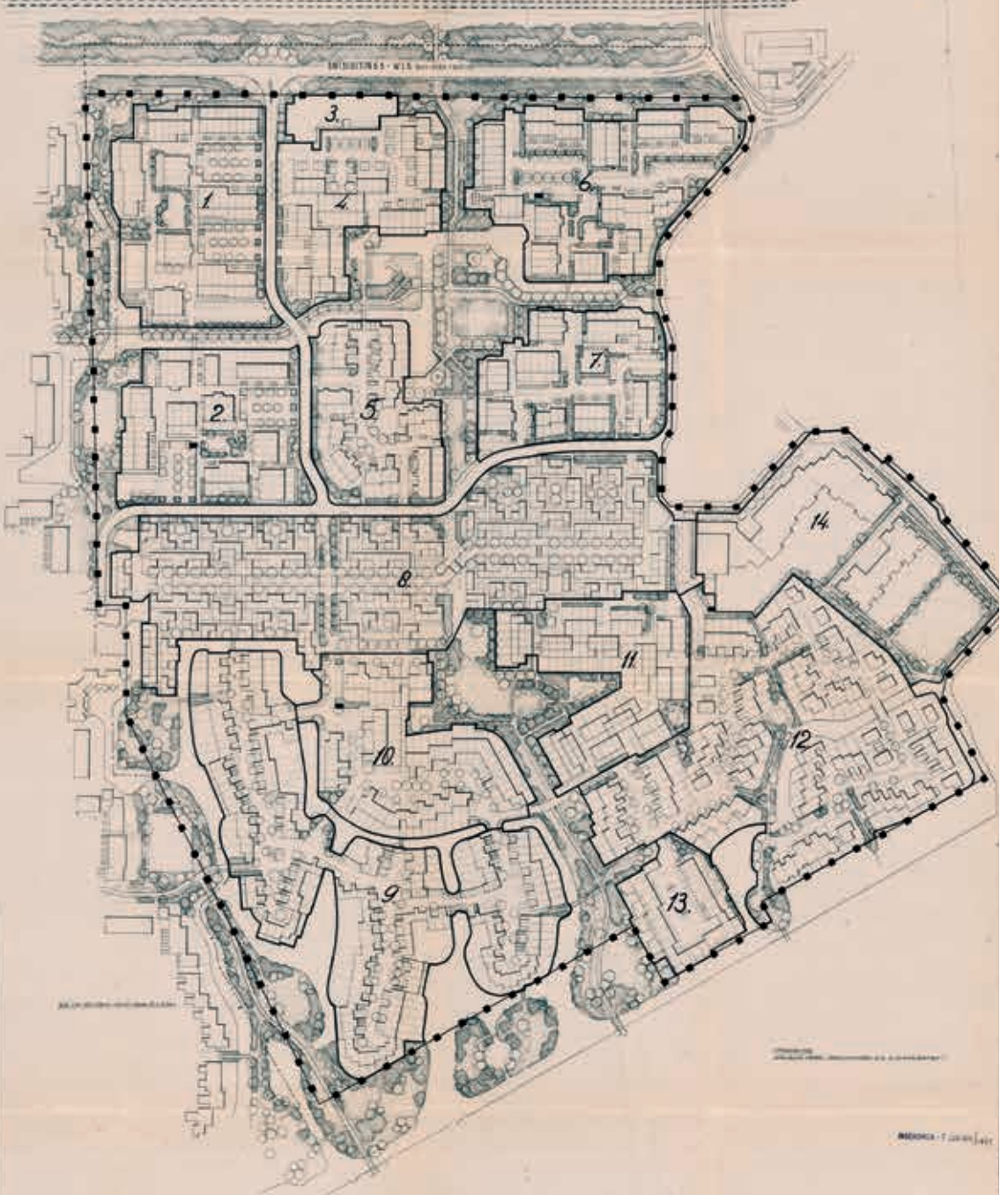
De meeste woningwetwoningen werden in het noordelijke plandeel gerealiseerd. De deels gestapelde bebouwing lag aan voetgangersstraatjes en pleintjes, die in directe verbinding stonden met de groengordel tussen deelplan 1 en 2. Het woongebied ten zuiden van de voorzieningsstrook was opgedeeld in buurten aan weerszijden van een groengordel, een uitloper van het stadsdeelpark. Aan de zuidelijke rand (de 'gouden rand') werden de duurere woningen gerealiseerd. Hier kwamen woonmilieus met verdicht wonen aan groen en water. De woningen waren in clusters georganiseerd aan woonerven. In de zuidwesthoek was dat de buurt van de drie eilanden, naar ontwerp van Ton Alberts (1927-1999).

▲ 9. J.H. van Ardenne, gevelaanzichten woningen en voorzieningen Ervenbuurt, 1978 (Gemeentearchief Capelle aan den IJssel)

◀ 10. J.H. van Ardenne, woningen in de Ervenbuurt, 1977-1981 (foto Contrei)

- 11. Dienst Openbare Werken, schetsontwerp deelplan 2 Schollevaar, 1978 (Gemeentearchief Capelle aan den IJssel)

SCHETSONTWERP DEELPLAN 2 SCHOLLEVAAR SCHAAAL 1:1000

HOOFDGETALLEN BINNEN DEELPLAN 2

NO. 1	NO. 2	NO. 3	NO. 4	NO. 5	NO. 6	NO. 7	NO. 8	NO. 9	NO. 10	NO. 11	NO. 12	NO. 13	NO. 14	TOTAAL		
														opp. m ²	opp. m ²	opp. m ²
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	105	105	105
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	105	105	105

OPMERKINGEN:

- 1. ALLE STRUKTUUR ENKELE EN GEHELE WERKEN (Bouwwerk, bouwwerkdeel, bouwwerkdeeldeel) moeten worden ontworpen op grond van de in dit ontwerp bedoelde planregels.
- 2. ALLE STRUKTUUR ENKELE EN GEHELE WERKEN moeten worden ontworpen op grond van de in dit ontwerp bedoelde planregels.

OPMERKINGEN:

1. ALLE STRUKTUUR ENKELE EN GEHELE WERKEN (Bouwwerk, bouwwerkdeel, bouwwerkdeeldeel) moeten worden ontworpen op grond van de in dit ontwerp bedoelde planregels.

2. ALLE STRUKTUUR ENKELE EN GEHELE WERKEN moeten worden ontworpen op grond van de in dit ontwerp bedoelde planregels.

OPENBARE WERKEN CAPELLE aan den IJssel
 RIJNOB (Rijnsche Waterleidingmaatschappij)
 RIJNSCHE WATERLEIDINGMAATSCHAPPIJ
 RIJNSCHE WATERLEIDINGMAATSCHAPPIJ

VERSOBERING

Door de stijgende hypotheekrente liep begin jaren tachtig de vraag naar vrijesectorwoningen terug. Besloten werd om meer woningwetwoningen te bouwen, wat hogere dichtheden veronderstelde.²⁷ In het oostelijke deel van de wijk is die verdichting goed te zien. Qua voorzieningen werd het plan sterk versoerd; aan de haalbaarheid hiervan werd meer en meer getwijfeld. De hiervoor geplande strook bleef weliswaar de ruggengraat van dit plandeel, maar deze herbergde alleen de voetgangersroute naar het centrum en het station en verder geen voorzieningen meer. Fiolet-Limburg buro voor architectuur en stedenbouw ontwierp een complex van zo'n 550 woningwetwoningen en 79 HAT-eenheden in het oostelijke deel van de gedachte strook (afb. 12). De woningen liggen aan een singelpartij en zijn ondergebracht in gestapelde bouw van vier en vijf lagen.

De Schollevaartseweg, onderdeel van een uitgestrekte langzaamverkeersroute die begint in Oostgaarde (bij de Hollandsche IJssel) en eindigt bij de Rottmeren, vormt de grens tussen dit deelgebied en het meest oostelijke. De ooit gedachte voorzieningstrook bestaat hier bijna uitsluitend uit gestapelde woningbouw en wordt afgesloten met enkele kleine vrijstaande buurtvoorzieningen. 57 premie-A-koopwoningen markeren de zuidwestrand van het deelplan. Ten noorden ervan was een plein met winkels gepland als het buurtcentrum van het deelplan, maar in de uitvoering bleef ook hiervan weinig over. Geschakelde bungalows

(patiowoningen) naar ontwerp van Architectenbureau A. van der Lek begrenzen dit deelgebied aan de noordoostkant.

Het gedeelte ten noorden van de spoorbaan werd grotendeels in de laatste fase van de Post 65-periode gebouwd, in de overgang naar verzakelijking en differentiatie. Vanaf begin jaren tachtig ontstond kritiek op de 'Nieuwe Truttigheid', zoals de architectuur uit de jaren zeventig werd genoemd. De aanzetten tot de latere raamwerkstedenbouw met zijn overzichtelijke geometrische patronen zijn al enigszins af te lezen in de plattegrond van dit plandeel. De architectuur kan hier niet anders worden gezien dan als een droge vertaling van de wensbeelden die men bij aanvang voor Schollevaar voor ogen had.

CONCLUSIE

Anders dan de drie fasen die de RCE onderscheidt, zijn in de architectuur en stedenbouw in Capelle aan den IJssel uit de Post 65-periode vier fasen te herkennen die elkaar deels overlappen. De eerste fase stond in het teken van een economische groei en het kwantitatieve denken. Groeiende onvrede met de resultaten daarvan (grootschalige wijken met veel hoogbouw en repetitie van steeds dezelfde eenheden) leidde in toenemende mate tot het besef dat dit een doodlopende weg was. Bovendien was er weinig aandacht voor de eengezinswoning, en juist dát deel van de woningvoorraad was – ook in de Rotterdamse agglomeratie – zeer gewild.

12. Fiolet-Limburg buro voor architectuur en stedenbouw, gestapelde woningbouw, Schollevaar deelplan 3a, 1982-1983 (foto Contrei)

Dat leidde in de volgende fase nog niet onmiddellijk tot een doorbraak van kleinschalige architectuur en stedenbouw. Onder invloed van Team x en de Nederlandse tak ervan rond het tijdschrift *Forum* werden zelfs megastructuren voorgesteld – het bekendste Nederlandse voorbeeld is het Pampusproject van Van den Broek en Bakema. Ook de auto werd aanvankelijk niet in de ban gedaan. De kritiek op de vorige fase uitte zich vooral in een terugkeer van de artistieke dimensie (architectuur en stedenbouw zijn meer dan politiek en management) en in de overtuiging dat de sociale dimensie in de artistieke dimensie was verankerd. Vormgeving werd een doel op zich. Grootchaligheid werd in deze fase ook in Capelle niet geschuwd, getuige de Van den Broek en Bakema-achtige complexen van Hazewinkel in Oostgaarde.

Pas in de derde fase ging het roer om. Het toenemende autobezit nam steeds meer openbare ruimte in beslag, wat ten koste ging van de verblijfskwaliteit. Kritiek op wat tot dan toe was gebouwd, leidde vanaf begin jaren zeventig tot een brede interesse in ecologie, natuurlijkheid en architectonische experimenten op sociologische basis. Na het vertrek van Hazewinkel werd ook in Capelle een nieuwe koers ingeslagen. In de

nieuwe woonwijken Oostgaarde en Schollebaar maakten rechtlijnigheid en herhaling plaats voor avontuurlijke verkavelingspatronen en wegenstructuren met woonerven; hoogbouw werd afgezworen en vervangen door eengezinswoningen en gestapelde laagbouw. Speelsheid en fantasie kregen alle ruimte. In Capelle deed zich ook een andere trend gelden die karakteristiek is voor de jaren zeventig: het streven naar inspraak van de bewoners. Deze omslag kwam niet voort uit de wereld van de ruimtelijke ordening, maar uit die van de volkshuisvesting.

Vanuit dat domein kwamen de woonerven ook weer onder druk te staan: het ideaal van dorpse laagbouw stond tijdens de crisis begin jaren tachtig op gespannen voet met de noodzaak om snel grote aantallen woningen binnen een bepaalde kostprijs op te leveren. Met een door de markt gedicteerde prijsvorming kwam de nadruk te liggen op de rationalisatie van het bouwproces. Grilligheid en speelse baksteenarchitectuur – kenmerken van de jaren zeventig – hadden afgedaan. Eenvoudige rationale verkavelingen en een meer zakelijke architectuur kwamen ervoor in de plaats. Deze vierde en laatste fase manifesteerde zich aan de noordoostzijde van Schollebaar.

NOTEN

- 1 Dit artikel is deels gebaseerd op een onderzoek dat Contrei in samenwerking met Noor Mens verrichtte in opdracht van de gemeente Capelle aan den IJssel.
- 2 *Verkenning Post 65. Post 65. Nieuwe perspectieven tussen welvaart en weerstand*, Amersfoort 2018, 11; K. Somer, *Groei, verandering, differentiatie. Architectuur in Nederland 1965-1990*, Amersfoort 2020, 5.
- 3 H. Hellinga, 'De Woning als massaproduct', in K. Bosma en C. Wagenaar (red.), *Een geruisloze doorbraak. De geschiedenis van architectuur en stedenbouw tijdens de bezetting en de wederopbouw van Nederland*, Rotterdam 1995, 242-267.
- 4 N. de Boer en D. Lambert, *Woonwijken. Nederlandse stedenbouw 1945-1985*, Rotterdam 1987, 31.
- 5 F. Hazewinkel, *De ontwikkeling van het Roca-gebied 1959-1979*, Rotterdam 1981; F. Palmboom, 'Stadsuitbreiding en de vorm van de stad. Het RoCa-gebied geanalyseerd', *de Architect*, Themanummer Nieuwbouwwijken (1990) 39, 15-21.
- 6 Gemeentearchief Capelle aan den IJssel (GAC), toegang 1340, archief van de gemeente Capelle aan den IJssel, inv.nr. 2116. Brief van B en W aan ir. T. Hazewinkel, 30 mei 1967.
- 7 GAC, toegang 1340, archief van de gemeente Capelle aan den IJssel, inv.nr. 2116. Brief van B en W aan Stad en Landschap, 27 maart 1969.
- 8 GAC, toegang 1340, archief van de gemeente Capelle aan den IJssel, inv.nr. 2203. Toekomstige ontwikkeling van Oostgaarde in de gemeente Capelle aan den IJssel, september 1968.
- 9 GAC, toegang 1340, archief van de gemeente Capelle aan den IJssel, inv.nr. 2203. Brief van M.G. Ydo aan B en W Capelle aan den IJssel, 7 maart 1968.
- 10 W. van Bremen e.a., *Van Dijkdorp tot woonstad. Een eeuw bouwen en wonen in Capelle aan den IJssel*, Capelle aan den IJssel 2009, 79.
- 11 GAC, toegang 1340, archief van de gemeente Capelle aan den IJssel, inv.nr. 2232. Vak O.
- 12 GAC, toegang 1340, archief van de gemeente Capelle aan den IJssel, inv.nr. 2227. Toelichting op het stedenbouwkundige schetsplan vakken K en L 'Oostgaarde' te Capelle aan den IJssel, 4 juli 1973.
- 13 GAC, toegang 1340, archief van de gemeente Capelle aan den IJssel, inv.nr. 2204. Tervisielegging en vaststelling bij RB 10-2-1969 tot vaststelling herziene voorschriften.
- 14 Van Lokhorst was voor die tijd directeur van de bouwtechnische dienst van de gemeente Amstelveen en met ingang van 15 september 1971 hoofd-directeur van de dienst openbare werken in Capelle aan den IJssel.
- 15 GAC, toegang 1393, archief van de dienst gemeentewerken/openbare werken, inv.nr. 477. Verslag bespreking tussen Van Lokhorst, Hazewinkel, Brands (Abma + Hazewinkel), Veldmeijer, Zijp en Van Putten (afd. stedenbouw en openbare werken), 26 februari 1973.
- 16 Hiervoor had hij op 5 maart 1969 het verzoek van B en W ontvangen. GAC, toegang 1393, archief van de dienst gemeentewerken/openbare werken, inv.nr. 477.
- 17 GAC, toegang 1340, archief van de gemeente Capelle aan den IJssel, inv.nr. 2209. Voorschriften en toelichting behorende bij het bestemmingsplan 'Oostgaarde'.
- 18 GAC, toegang 1340, archief van de gemeente Capelle aan den IJssel, inv.nr. 2209. Voorschriften en toelichting behorende bij het bestemmingsplan 'Oostgaarde'.
- 19 GAC, toegang 1340, archief van de gemeente Capelle aan den IJssel, inv.nr. 2209. Voorschriften en toelichting behorende bij het bestemmingsplan 'Oostgaarde'.
- 20 Van Bremen e.a. 2009 (noot 10), 85.
- 21 GAC, toegang 1393, archief van de dienst gemeentewerken/openbare werken, inv.nr. 483. Brief van openbare werken Capelle aan den IJssel aan de Centrale

- Directie van de Volkshuisvesting, 18 september 1978.
- 22 GAC, toegang 1340, archief van de gemeente Capelle aan den IJssel, inv.nr. 2267. Partieel plan in hoofdzaak Schollevaart.
- 23 Interview met Han van Ardenne, 20 mei 2022.
- 24 GAC, toegang 1340, archief van de gemeente Capelle aan den IJssel, inv.nr. 2282, Schollevaart deelplan 1, juli 1976.
- 25 GAC, toegang 1340, archief van de gemeente Capelle aan den IJssel, inv.nr. 2265. 'Voorschriften en toelichting behorende bij het bestemmingsplan Schollevaart', juli 1977.
- 26 M. Kruidenier, *Architect Jan Sterenberg en het wonen in de jaren '70. Groeikernen en woonmilieus*, Rotterdam 2021, 148-149.
- 27 Van Bremen e.a. 2009 (noot 10), 107.

DR. N. MENS studeerde architectuurgeschiedenis aan de Vrije Universiteit in Amsterdam en promoveerde aan de TU Eindhoven op een proefschrift over de waardering van naoorlogse wijken. Zij is zelfstandig architectuurhistoricus en publiceert regelmatig over architectuur- en stedenbouwgeschiedenis van de twintigste en eenentwintigste eeuw. Het zwaartepunt ligt op de wederopbouw en Post 65.

IR. H. VAN VELZEN vormt als oprichter en onderzoeker/adviseur de spil van het bureau Con-trei. Hij begon zijn carrière als bouwkundige met specialisatie renovatie- en restauratietechnieken (TU Delft), groeide vanuit het vak van architect in het werkveld van erfgoed en ruimtelijk advies en bouwde een ervaring op van 25 jaar cultuurhistorisch onderzoek en advies.

Het artikel is in co-auteurschap tot stand gekomen.

CHANGING IDEALS

POST-65 DISTRICTS IN CAPELLE AAN DEN IJSSEL

NOOR MENS AND HUGO VAN VELZEN

In this article Capelle aan den IJssel features as a case study of changes in architecture and urban design in the Post-65 period (1965-1990). During those years the original dike village of Capelle, on the eastern edge of Rotterdam, expanded significantly. Several completely new districts were developed, among them Oostgaarde and Schollevaart. This article focuses on the social trends and ideas that influenced the changes and what phases can be discerned in those changes.

The first phase was dominated by economic growth and quantitative thinking. In the final phase of the post-war reconstruction this resulted in large-scale districts with a lot of high-rise flats and a repetition of identical housing complexes. Growing discontent with the outcome eventually led to the realization that this type of spatial design had no future. It also largely ignored the single-family dwelling, yet this was precisely the section of the housing stock that was very much in demand, including in the greater Rotterdam area.

This did not, however, prompt an immediate breakthrough of small-scale architecture and urban design in the next phase. Under the influence of Team X and its Dutch offshoot centred around the journal *Forum* there were even proposals for megastructures, the best-known Dutch example being the (unbuilt) Pam-pus project of Van den Broek & Bakema. Even cars were initially tolerated. The urban designer Tjakkó Haze-

winkel proposed one such megastructure for Oost-gaarde.

From the early 1970s, criticism of large-scale developments led to a broad interest in ecology, return to nature and sociologically-informed architectural experiments. Following Hazewinkel's departure, there was a change of course in Capelle, too. In the new residential areas of Oostgaarde and Schollevaart, orthogonality and repetition gave way to adventurous housing subdivisions and road layouts featuring home zones; high-rise was renounced and replaced by single-family dwellings and multilevel low-rise. Playfulness and fantasy were given free rein. This was also facilitated by the introduction of sector plans, which allowed architects much greater freedom.

Rising mortgage interest rates and the economic recession of the early 1980s led to a sharp decline of the demand for private sector housing. It was decided to build more social housing, which necessarily entailed higher densities. That densification can be clearly seen in the eastern and last realized section of the district. In terms of amenities, the plan had been considerably trimmed back and there were growing doubts as to its financial feasibility. Whimsicality and playful brick architecture – typical of the 1970s – had had their day, replaced in the 1980s by straightforward, rational subdivisions and a more functional architecture.

DE BLOEMKOOLOWIJK: DWAALLICHT OF BRON VAN INSPIRATIE

ANITA BLOM

1. Walter Schwagenscheidt, schema van woonwijk in de vorm van een bloemkool (Baksteen 1972 1, 3)

In de periode 1965-1990 is meer dan een derde van de huidige woningvoorraad gerealiseerd, dat wil zeggen ruim 2,7 miljoen woningen.¹ Eind jaren zestig was de naoorlogse woningnood kwantitatief en kwalitatief nog steeds niet opgelost en moest de bouwproductie verder omhoog. Begin jaren zeventig lag deze op 150.000 woningen per jaar. De woningbouw was niet

alleen de motor van de bouw, maar ook van de ruimtelijke ontwikkeling in Nederland. Er werd meer en vooral anders gebouwd dan in de voorgaande jaren. Kenmerkend voor deze periode zijn de zogenaamde bloemkoolwijken; geliefd bij bewoners, verguisd door architecten en architectuurhistorici.

Inmiddels laait de discussie over de toekomst van

deze woonwijken op. Naast kwesties van leefbaarheid en noodzakelijke aanpassingen, zijn daarbij vragen vanuit het erfgoedperspectief relevant: Wat is de betekenis van deze wijken voor de geschiedenis van de stedenbouw? Wat zijn hun stedenbouwkundige, architectonische en landschappelijke kwaliteiten? Hoe verhouden deze zich tot actuele opgaven? En wat kunnen we leren van de toenmalige ambities en vernieuwingsidealen op het gebied van gemeenschapsvorming en inspraak?

Om op deze vragen antwoord te kunnen geven, is het van belang de sociale, culturele en economische ontwikkelingen in deze jaren in ogenschouw te nemen. Meer dan ooit stonden de architectuur, stedenbouw en landschapsarchitectuur onder invloed van sociaal-maatschappelijke gebeurtenissen. Niet de ontwikkelingen binnen en debatten over de vakgebieden zelf zorgden voor de grootste vernieuwing, maar de veranderingen in de maatschappij. Aan de vroeg-naoorlogse braafheid kwam een einde. Ook lukte het de leiders en bestuurders van de verschillende sociale en religieuze zuilen steeds minder tegenstellingen te overbruggen, nodig voor een evenwichtig (lands)bestuur. Babyboomers namen niet langer genoegen met de zekerheden van hun ouders.

WONEN IN EEN ANDER PERSPECTIEF

Door de groeiende welvaart namen de bestedingsmogelijkheden flink toe. Mensen konden en wilden meer besteden aan hun woning en leefomgeving, maar zij wensten dan wel meer zeggenschap. Eind jaren zestig groeide bij architecten, volkshuisvesters, bestuurders en burgers het verzet tegen de sturing van de woningbouw op alleen kwantitatieve gronden door het Rijk. Er ontstond weerstand tegen de grootschalige wijken en het wonen in de massale hoogbouwflats. Hiermee kwam ook een omslag in het denken over het wonen en de stedenbouwkundige principes die daaraan ten grondslag zouden moeten liggen. Minister Schut (1968-1971) schafte de subsidie voor hoogbouw af en zette die in voor de bouw van premiekoopwoningen.

Op basis van de prognose van 21 miljoen inwoners in het jaar 2000 ontwikkelde de Tweede Nota over de Ruimtelijke Ordening (1966) een nieuw concept voor de ruimtelijke ordening: de gebundelde deconcentratie. Om de groei van de grote steden te kunnen faciliteren, werden in de omgeving daarvan dorpen en kleine steden aangewezen als zogenaamde groeikernen.² Voorbeelden van groeikernen zijn Zoetermeer, Spijkenisse, Purmerend, Nieuwegein en Helmond, maar ook de nieuwe steden Lelystad en Almere. Juist in deze groeikernen werd de omslag gemaakt van grootschalige wijken met hoogbouw naar de kleinschaligheid van grondgebonden woningen met een eigen tuin.

Dit betekende een andere beleving en gebruik van de woonomgeving. De populatie van jonge gezinnen met kinderen en het toegenomen autobezit vroegen om een veiliger verkeersstructuur.³ Dit leidde tot de 'uitvinding' van het woonerf, waar de auto te gast was.⁴ Om de snelheid van de auto in deze wijken verder af te remmen werden de woonerven door middel van stompe hoeken met elkaar verbonden. De bouwblokken hadden veelal verspringende rooilijnen, verschillende bouwhoogten en variërende dakvormen. Dit samen gaf een afwisselend en levendig beeld, met om iedere hoek een nieuw perspectief. Bezoekers konden dit ervaren als onoverzichtelijk – een wijk om in te verdwalen. De overeenkomst tussen de wijkplattegrond en een doorsneden bloemkool zorgde voor de naam bloemkoolwijk (afb. 1). Het woonerf was ook bedoeld als ontmoetingsplek voor de buurtbewoners. Zij werden door inspraak gestimuleerd hun erven met speelplekken en zitjes een eigen identiteit te geven en konden zo verschillende woonerven uit elkaar houden.⁵ Voorzieningen als winkels en scholen werden niet meer verspreid in de wijken gesitueerd zoals in de vroeg-naoorlogse wederopbouw wijken, maar geconcentreerd aan de rand van of tussen de buurten en wijken met veel parkeergelegenheid (afb. 2). Het ideaal van de wijkgedachte met goede, te voet bereikbare voorzieningen werd ingeruild voor het concept van een monofunctioneel en rustig woongebied.

NIEUWE KWALITEITEN

De premiekoopwoningen zorgden voor een kwaliteitsverbetering, maar ook kwam er op voorspraak van architecten meer aandacht voor de architectuur. Een initiatief met grote invloed op de vormgeving in de woningbouw en de woonomgeving was het programma Experimentele Woningbouw (1968-1980) van het ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening.⁶ In 1968 werd de Stichting Nieuwe Woonvormen opgericht als protest tegen de monotonie en bureaucratie in de woningbouw.⁷ De stichting kreeg gehoor bij minister Schut, zelf van huis uit stedenbouwkundige. Doelstellingen van het programma Experimentele Woningbouw waren het verbeteren of vernieuwen van de woning, de woonvorm (voor verschillende doelgroepen) en de woonomgeving. Al snel werden actuele opgaven als verdichting, flexibiliteit van de woning en bouwen voor de stadsvernieuwing aan het programma toegevoegd. Schut wilde hiermee inspiratie bieden aan marktpartijen en lagere overheden. Ook hielp het programma nieuwe thema's als bewonersinspraak te agenderen. De experimentele woningen in de wijken Lunetten in Utrecht en Molenvliet in Papendrecht, beide ontworpen door Frans van der Werf, zijn kenmerkende voorbeelden van inspraak en flexibiliteit. De kubuswoningen van Piet Blom waren inspirerend door de bijzondere vormgeving.

2. Ton Alberts, winkelcentrum De Eglantier in Apeldoorn met uitbreiding van AGS Architects (foto auteur)

Met de toenemende waardering voor de esthetiek en de geschiedenis van de historische stad groeide de aandacht voor de bestaande omgeving. In de plannen voor nieuwe wijken werden historische elementen en ruimtelijke structuren verwerkt. Zo zijn in de wijk De Geer in de groeikerngemeente Houten oude agrarische bebouwing, bestaand groen en landwegen opgenomen ter versterking van het eigen karakter. Deze aandacht voor het verleden was een breuk met de vroeg-naoorlogse wijken, waar een pakket ophoogzand meestal de geschiedenis uitwiste.

BETEKENIS POST 65-WIJKEN

Karakteristiek aan Post 65-woonerfwijken zijn de kleinschaligheid van de samenstellende onderdelen en het afwisselende beeld van verspringende, gevarieerde gevels en dakopbouwen (afb. 3).⁸ Niet langer bepaalde

de heldere, veelal orthogonale wegenstructuur en de herhaling van eenheden de opzet van wijken. Angelslo en Emmerhout in Emmen van architect-stedenbouwkundige Niek de Boer zijn de eerste voorbeelden van woonerfwijken in Nederland. Aaron Betsky, toenmalig directeur van het Nederlands Architectuurinstituut, stelt in *De kritiese jaren zeventig. Architectuur en stedenbouw in Nederland* dat de essentie van de Nederlandse architectuur in de jaren zeventig consensus en gemeenschap was. Het woonerf liet de plattelands-traditie herleven in een stedelijke context.⁹ Maar ondanks de vermeende sociologische achtergrond, kwam het concept geheel voor rekening van de ontwerpers. Volgens sociaal-geograaf Ivan Nio circuleerden er destijds geen sociologische theorieën over het woonerf, aangezien de menswetenschappen na hun kritiek op hoogbouw niet meer in direct contact stonden met de ont-

werpdisciplines.¹⁰ Daarmee was het woonerf vooral een resultante van de wisselwerking tussen ontwerper en bewoners.

Het woonerf als basis voor buurten en wijken was in Nederland zeer succesvol. Toch was het als stedenbouwkundig concept slechts korte tijd populair. Door kritiek van onder anderen Carel Weeber op de 'trutigheid' van de architectuur van woonerven, door de oliecrisis van 1979 en de daaropvolgende economische crisis, en ten slotte door de herwaardering van de stad en de stedelijke cultuur later in de jaren tachtig verdween het woonerf als leidend ontwerpprincipie.¹¹ De wijken kregen weer een heldere en vooral eenvoudige hiërarchische opbouw, met een duidelijke scheiding tussen privé en openbaar.

Toch blijft de waardering van de wijken bij bewoners tot op de dag van vandaag hoog.¹² Opvallend is ook de appreciatie bij jonge gezinnen, van wie de ouders vaak zelf zijn opgegroeid in een bloemkoolwijk of een

woonervenbuurt. Tijdens het onderzoek naar het programma Experimentele Woningbouw uit de jaren 1968-1980 bleek dat alle 64 gerealiseerde projecten nog steeds bestaan.¹³ De meeste projecten waren in redelijke tot goede staat en ook hier was de waardering van bewoners voor hun woning en woonomgeving vaak hoog. Wel was door het toegenomen autobezit de (semi-)openbare ruimte meer versteend dan in het oorspronkelijke plan. Sommige projecten waarbij inspraak een belangrijk uitgangspunt voor het ontwerp was geweest, hadden nog steeds een actieve bewonersorganisatie, zoals de Kasbah in Hengelo, het Centraal Wonenproject de Wandelmeent in Hilversum en de Vier Vierkanten in Alkmaar.

KOERSEN OP DE TOEKOMST

Ook in uitbreidingswijken van de late jaren negentig zijn geregeld woonerven gerealiseerd, zoals in Ypenburg en Leidschenveen in Den Haag, Assendelft-Noord in Zaanstad, Kern en Zanen in Alphen aan den Rijn,

3. Benno Stegeman, koepeltjeswoningen in Meerzicht in Zoetermeer (foto auteur)

4. Onix Architecten, Verandawoningen in Almere Buiten (foto François Hendrickx)

Leidsche Rijn in Utrecht en Oosterheem in Zoetermeer. De Verandawoningen in Almere (Onix architecten) en de buurt Scherf 13 in Leidsche Rijn (SEARCH) bewijzen opnieuw het bestaansrecht van het woonerf als stedenbouwkundig concept (afb. 4). De weerzin van architecten en andere professionals tegen de vermeende truttigheid en spruitjeslucht van de bloemkoolwijken lijkt tot het verleden te behoren. De kwaliteiten van het concept worden herkend en bieden inspiratie bij het ontwerpen van nieuwe woonerfwijken. De inrichting van de (semi-)openbare ruimte leent zich goed voor inspraak van bewoners.

De Post 65-bloemkoolwijken zullen de komende jaren onderwerp worden van noodzakelijke transformatie, als gevolg van verduurzaming, klimaatopgaven, ener-

gietransitie, het toevoegen van woningen en het wijzigen van woningtypologie. De waardering van bewoners voor hun wijk dient daarbij uitgangspunt te zijn. Een actief participatietraject zou bij gewaardeerde Post 65-wijken tot een constructief en breed gedragen vernieuwingsaanpak kunnen leiden. In de wijk De Pas in Winterswijk is hiermee de afgelopen jaren geëxperimenteerd.

Een nieuwe regeling voor experimentele woningbouw, met bewonersinspraak voor de inrichting van de woning én de woonomgeving, zou kunnen zorgen voor extra draagvlak en een grotere betrokkenheid van bewoners bij de bouw en het beheer van toekomstige wijken. De resultaten van de experimentele woningbouwprojecten uit de periode 1968-1980 kunnen daarbij als inspirerend voorbeeld dienen.

NOTEN

- 1 Eind 2022 telde Nederland iets meer dan 8 miljoen woningen, www.cbs.nl/nl-nl/cijfers/detail/82235NED.
- 2 Al in het rapport *De ontwikkeling van het Westen des Lands* (1958) werd gesproken over de noodzaak van een 'overloopbeleid' om de groei van de grote steden op te vangen. Zie ook: A. Faludi en A. van der Valk, *De groeikernen als hoekstenen van de Nederlandse planningsdoctrine*, Assen/Maastricht 1990; M. Ubink en Th. van der Steeg, *Bloemkoolwijken: analyse en perspectief*, Nijmegen 2011; A. Reijndorp, L. Bijlsma en I. Nio, *Atlas Nieuwe Steden*, Haarlem 2012; J.E. Abrahamse, *Opkomst en ontwikkeling van de bloemkoolwijk. Het ontwerp van woonwijken in Nederland en de zoektocht naar identiteit*, Amersfoort 2019.
- 3 Het aantal auto's groeide van 522.000 in 1960 tot 3,2 miljoen in 1973.
- 4 In wijken die in 1975-1979 werden aangelegd, is gemiddeld 7% van de lengte een woonerf, in de periode 1980-1984 is dit percentage 10%. Vanaf de jaren negentig is dit 2%. Voor het doorgaande verkeer werden ringwegen rondom de woonbuurten aangelegd, www.crow.nl/downloads/pdf/verkeer-en-vervoer/wegontwerp/landelijke-data-analyse-verkenning-15-km-per-uur.aspx.
- 5 Door verschraling van de openbare ruimte hebben de woonerven nu niet meer de functie van ontmoetingsruimte en is ook dat onderscheid in de loop der jaren afgenomen.
- 6 M. Barzilay, R. Ferwerda en A. Blom, *Experimentele woningbouw in Nederland 1968-1980. 64 gerealiseerde woonbeloften*, Rotterdam 2019.
- 7 In de werkgroep zaten de architecten Dick Apon, Piet Blom, Willem Brinkman, Gerrit Boon, Aldo van Eyck, Max Risselada, Wiek Röling, Joop van Stigt, Jan Verhoeven, Nico Witstok en Carel Weeber.
- 8 Dit schema van een bloemkoolwijk werd in 1972 door Niek de Boer gepubliceerd in het tijdschrift *Baksteen*. Uit een recent artikel blijkt dat het moet worden toegeschreven aan de Duitse stedenbouwkundige Walter Schwagenscheidt: <https://decorrespondent.nl/11818/de-bloemkoolwijk-een-typisch-hollands-fenomeen-maar-de-bedenker-blijkt-een-duitsers-1242628132350-a67fcd59>.
- 9 A. Betsky, 'De tussenjaren. Nederlandse architectuur in de jaren zeventig', in: M. de Vletter, *De kritiese jaren zeventig. Architectuur en stedenbouw in Nederland 1968-1982*, Rotterdam 2004, 9.
- 10 I. Nio, 'Tussen collectiviteit en privacy', *DASH. Het woonerfleef*, Rotterdam 2010, 4-17.
- 11 Weeber sprak van 'Kleinschaligheid of ook wel Nieuwe Truttigheid genoemd'; C. Weeber 'Geen architectuur zonder stedenbouw', in: H. de Haan en I. Haagsma, *Wie is er bang voor nieuwbouw... Confrontatie met Nederlandse architecten*, Amsterdam 1981, 227-236 eerder gepubliceerd in *Intermediair* 1979.
- 12 www.gebiedsontwikkeling.nu/artikelen/onderzoek-een-bloemkoolwijk-izo-gek-nog-niet/.
- 13 Zie het onderzoeksrapport *Predicaat experimentele woningbouw 1968-1980*, van M. Barzilay, R. Ferwerda en A. Blom, Amersfoort 2018; Barzilay, Ferwerda en Blom 2019 (noot 6). <https://www.cultureelerfgoed.nl/publicaties/publicaties/2018/01/01/predicaat-experimentele-woningbouw-1968-1980>.

DRS. A. BLOM was tot 1 juni 2023 werkzaam bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed als specialist naoorlogse stedenbouw en projectleider van de Verkenning Post 65.

THE 'CAULIFLOWER' NEIGHBOURHOOD: FALSE HOPE OR SOURCE OF INSPIRATION

ANITA BLOM

Could the organically designed 'cauliflower' neighbourhoods of the 1970s hold the secret to solving both the current housing problem and the need for greater social cohesion at the local level? The pressing shortage of housing and the associated emphasis on quantity threatens to diminish the quality of the dwellings and living environment with something like the monotonous, repetitive block housing that characterized the late 1960s. In reaction to those spartan and large-scale districts, young architects were determined to prioritize the human scale. In 1966, with population numbers still soaring, a government spatial planning policy document introduced the idea of designated 'growth centres': villages and small towns close to the

big cities that would absorb the growing population. An obvious way of retaining the character of these small centres lay in small-scale, low-rise developments. And that was exactly what young families were looking for. The 'cauliflower' street plan, consisting of a succession of 'home zones', was devised especially for these growth centres. Pedestrians had priority in the narrow, winding streets where there was also scope for children to play and neighbours to meet. Staggered frontages and a variety of roof shapes made for a lively and diverse streetscape. Disdained by professionals, these neighbourhoods are often still popular with the residents. Time perhaps to re-evaluate this housing concept?

BEMIND MAAR ONBEKEND

LANDSCHAPSARCHITECTUUR IN DE PERIODE 1965-1990

NATASCHA LENSVELT

In publicaties over Post 65-erfgoed krijgt landschapsarchitectuur relatief weinig aandacht. Weerspiegelt dit de rol van de discipline in de ontwerpogaven van de jaren 1965-1990? Of is sprake van een blinde vlek van huidige beschouwers? Dit artikel gaat in op het werk van tuin- en landschapsarchitecten in de Post 65-periode, de context waarin dit tot stand kwam en de waardering ervan nu.

RUIMTE VOOR DE LANDSCHAPSARCHITECT

Vanaf de jaren twintig van de vorige eeuw namen tuin- en landschapsarchitecten deel aan ontwerpteams bij de inrichting van onder meer villawijken, tuindorpen, nieuwe polders en ruilverkavelingen. Toch was hun inbreng vaak volgend, aanvullend of corrigerend op het werk van cultuurtechnici, stedenbouwkundigen en architecten. Dit veranderde in de jaren zeventig.¹ Om de in omvang snel toenemende industrie, infrastructuur en woningen een plek te kunnen geven, ontstond behoefte aan een integrale werkwijze. Landschapsarchitecten kregen vaker een sturende rol bij de herinrichting en uitbreiding van steden en bij de inrichting van het landschap. Ook de burger kreeg meer invloed op het ontwerp, waarin natuur, milieu en autoluwe ruimte voor het spelende kind terugkerende thema's waren. Landschapsarchitecten bleken te beschikken over de wil, de kennis en de vaardigheden om het alsmat uitdijende programma en de ideeën van gebruikers te integreren in het ontwerpproces.

Met een verwachte bevolkingsgroei naar twintig miljoen Nederlanders in het jaar tweeduizend werd groen in de woonwijk beschouwd als een basisvoorziening. Ingegeven door de Tweede en de Derde Nota Ruimtelijke Ordening (respectievelijk 1966 en 1973-1983) zochten bestuurders naar ruimte. In binnensteden wilde men met stadsvernieuwingprojecten plek creëren voor woningen met groenvoorzieningen, door bedrijven te verplaatsen naar de rand van de stad, binnenterreinen op te schonen en slechte woningen te slopen.² Steden en dorpen breidden op grote schaal uit met nieuwe woonwijken, die zo'n succes werden dat mensen met midden- en hogere inkomens steeds vaker de stad verlieten voor een woning met tuin in het groen.³

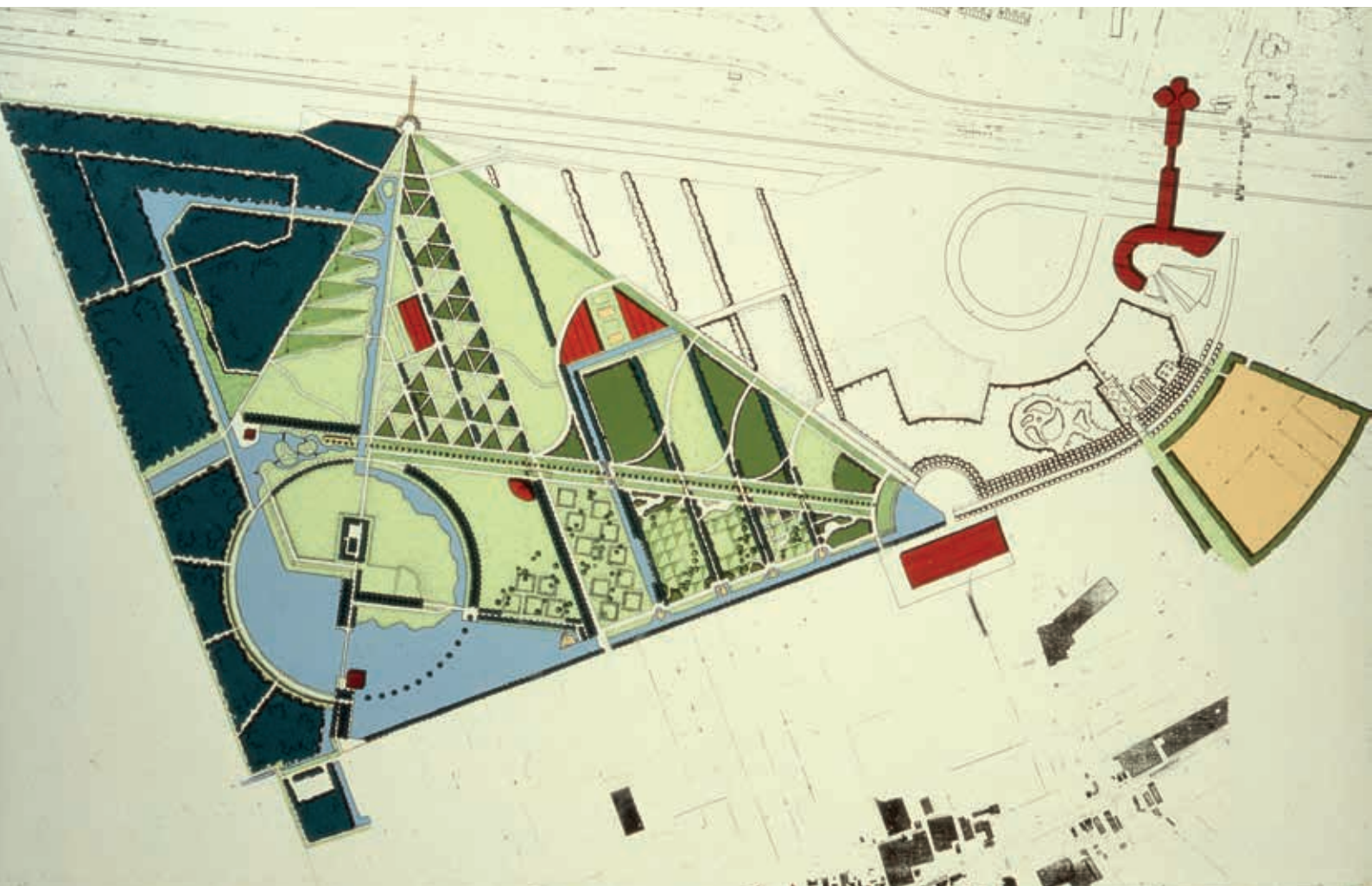
In de nieuwe wijken en de groeikernen werden plantsoenen, sportvelden, volkstuinen, kinderboerderijen en parken met natuurtuinen aangelegd. Waar

het wederopbouwkind dat de speelplaats was ontgroeid nog in sloten en weilanden buiten de woonwijk kon avonturieren, speelde het kind van de jaren zeventig en tachtig in nieuw aangelegde plantsoenen in en om de wijk. Het struinen langs sloten en kronkelende beken was verleden tijd, aangezien deze op grote schaal werden gedempt en 'genormaliseerd' om extra hectaren landbouwgrond te creëren en water zo snel mogelijk te kunnen afvoeren.

Niet alleen voor kinderen werd het buitengebied steeds ontoegankelijker. De Ruilverkavelingswet (1954) zorgde voor productieverhoging in de landbouw, waarbij kerkenpaden en zandwegen verdwenen. Een drastische scheiding van functies was het gevolg. Omdat recreatie, natuur en het cultuurlandschap in het nauw kwamen, besteedde de Landinrichtingswet van 1985 hieraan meer aandacht. Daarin gehanteerde begrippen als 'meervoudig ruimtegebruik' of 'landbouw met nevenfuncties' verwezen naar een nieuw beleid waarin elementen als houtwallen en poelen met natte vegetaties moesten worden ingepast.⁴ Maar ook met deze nieuwe wet en de vele gerelateerde nota's werd de functiescheiding niet doorbroken; economische groei had prioriteit. Het cultuurlandschap veranderde in een onaanvaardbaar en slecht toegankelijk werklandschap. Automobilititeit werd zowel door de week (forenzen) als in het weekend (recreatie) een probleem: het aantal dodelijke ongelukken bereikte een hoogtepunt en bij mooi weer raakten de wegen naar natuurgebieden verstoppt.⁵

Beleidsmakers compenseerden de recreant voor een ontoegankelijk landschap met de aanleg van openbaar toegankelijke recreatiegebieden; zo ontstond een autoluwe groenaanleg op een nieuw regionaal schaalniveau, tussen park en landschap in. Het recreatiegebied fungeerde ook als groene buffer om te voorkomen dat steden aan elkaar zouden groeien. Niet zelden was een voormalige zandwinlocatie ten behoeve van juist die bouwactiviteiten de aanleiding voor een dergelijk project. Het mes sneed dan aan twee kanten. De zandplas bij de stad, liefst bereikbaar met de fiets, ontlastte natuurgebieden en de wegen ernaartoe. Stadsbesturen werkten mee aan de realisatie van dit soort recreatiegebieden, om de hogere inkomens een aantrekkelijk woonmilieu te kunnen bieden en zo hun vlucht uit de stad af te remmen. Tuin- en landschapsarchitecten ontwierpen voor alle schaalniveaus, van bedrijfstuin tot stedenbouwkundig plan en van stadspark tot ruilverkaveling. Er was werk in overvloed.

◀ 1. Zeshoeken in het Amstelpark tijdens de Floriade, 1972 (Stadsarchief Amsterdam)

2. Michiel den Ruijter, ontwerp voor de Floriade in Zoetermeer, 1992 (Gemeentearchief Zoetermeer)

VORMGEVING

In de stad propageerden groots opgezette Floriadetentoonstellingen het succes van de technologische vooruitgang op het platteland. De sier- en glasteelt groeide enorm in de jaren zeventig en tachtig, zelfs sneller dan de rest van de economie.⁶ Daardoor kon veel tijd en geld worden besteed aan het ontwerp en de bloemrijke inrichting van de Floriadeterreinen.⁷ Opnieuw werd werk met werk gemaakt: de ontwerpers creëerden een hoofdstructuur die voorsorteerde op de functie van het terrein na afloop van de Floriade: die van stadspark zoals het Amstelpark (Egbert Mos, 1972) en Gaasperpark (Pieter van Loon, 1982) in Amsterdam, of van woonwijken zoals Rokkeveen in Zoetermeer (Michiel den Ruijter, 1992).

Aan de Floriadeterreinen is een stijlontwikkeling af te lezen. Het ontwerp voor de editie 1972 aan de oostrand van Amsterdam-Buitenveldert was nog beïnvloed door het naoorlogse functionalisme, met een eenvoudige hoofdvorm van rechte paden en strakke betonnen bruggen.⁸ Een moderner, structuralistisch detail was het cluster van zeshoekige bloembedden bij de entree (afb. 1). De zeshoek werd een populaire geo-

metrische vorm die zonder hiërarchie kon worden gekoppeld. Het woonerf met al zijn nevenschikte wooneenheden komt uit dezelfde gedachte voort.⁹

De Floriade in Amsterdam-Zuidoost, tien jaar later, had een meer naturalistische aanleg met hier en daar geometrische vormen zoals opvallende heggencirkels. De paden waren niet recht en ook niet vloeiend gebogen, maar hadden lichte knikken. In het ontwerp voor Zoetermeer uit 1992 zijn cirkels en diagonale lijnen met bravoure over het grid van de zichtbaar gehouden polderstroken gelegd (afb. 2). Een soortgelijk statement had Bureau B+B in 1983 gemaakt in stadspark Prinsenland in Rotterdam, met contrastrijke scheefliggende carrés, opgespannen tussen een diagonale laan (afb. 3).¹⁰

De Floriade vormde een brandpunt van (stedelijke) landschapsarchitectonische stijlkenmerken. Tegelijkertijd werkten veel civiel technici, ecologen en ontwerpers – niet alleen geschoold aan universiteiten, maar ook aan de Boskoopse opleiding voor tuin- en landschapsinrichting – aan de tientallen recreatiegebieden, de inrichting van de Flevopolder en de herinrichting van landschappen en natuurgebieden. Zij

3. Overzicht van het Prinsenveld in de wijk Prinsenveld, Rotterdam met bovenaan het kunstwerk *Vierkant eiland in de plas* van Frans de Wit, 1997 (Stadsarchief Rotterdam)

4. Ekokathedraal in Mildam, foto waarschijnlijk eind jaren tachtig gemaakt door Louis le Roy (archief Louis le Roy)

waren in dienst van rijks- en lokale overheden, Staatsbosbeheer, Grontmij en Heidemij. De genoemde stijlkenmerken waren ook in deze gebieden herkenbaar, met uitzondering van de geometrische vormtaal.

Imke van Hellemondtschrijft in *De paradijsmethode* (2016) hoe landschapsarchitecten van de universiteiten Wageningen en Delft, Staatsbosbeheer en enkele particuliere bureaus analysemethoden en visies ontwikkelden die moesten leiden tot het best mogelijke ontwerp.¹¹ Deze ‘paradijsmethode’ zou volgens haar het ontwerp echter onvoldoende sturen.¹² De methode loste vormgevingsdilemma’s op het vlak van natuur of cultuur en historie of moderniteit niet op. Maar of het nu het gevolg was van die discussies of niet, toch werd het bestaande landschap (historie, cultuur) vaker, en meer dan voorheen, opgenomen in het ontwerp. Moderne gebouwen of infrastructurele werken mochten nu juist worden gezien en hoefden niet te worden verborgen in beplanting. Wat een landschapsontwerp in deze tijd van snelle veranderingen vooral moest bieden, was een raamwerk, een ‘casco’ van lanen, bossen, water en wegen waarbinnen gebouwen, infrastructuur en andere elementen – ook na oplevering – konden worden ingepast.

ZORGEN OM NATUUR EN MILIEU

De inzichten over de gevolgen van het gebruik van het insecticide DDT in de landbouw (sterfte van toppredatoren als roofvogels), de vervuiling van beken en rivieren, de zure regen en het uitsterven van diersoorten brachten burgers in beweging. Vrijwilligers maakten het Instituut voor Natuurbeschermingseducatie ivn tot een succes en in de jaren zeventig groeiden natuurbeschermingsorganisaties razendsnel. De publicaties van ecologen Ger Londo, Chris van Leeuwen en Victor Westhoff over natuurtuinen en plantengemeenschappen werden breed gelezen.¹³ De plantensociologie uit de eerste helft van de twintigste eeuw ontwikkelde zich tot de vegetatiekunde. Ecologen en ontwerpers verwerkten die kennis in tuin- en landschapsontwerpen, door beplantingen steeds beter te laten aansluiten bij hun natuurlijke biotoop en door inheems plantmateriaal te gebruiken. De Wageningse wetenschapper Westhoff pleitte ervoor de mens niet boven de natuur te plaatsen, maar als onderdeel ervan te beschouwen.¹⁴

Kunstenaar Louis le Roy deelde die overtuiging. Hij bracht zijn natuurlijke kunstwerken, zoals het plantsoen langs de Kennedylaan in Heerenveen en de Ekokathedraal in Mildam, geleidelijk en samen met bewoners tot stand (afb. 4). In zijn boek *Natuur uitschakelen, natuur inschakelen* besprak Le Roy de milieuproblemen waarmee we ook nu nog kampen.¹⁵ In het tijdschrift *Plan* schreef hij voor vakgenoten (architecten, planologen en kunstenaars) over zijn ideeën en werk.¹⁶ In tientallen tuinen en parken werd vanaf de jaren zeventig door bewoners en kunstenaars gestort, gestapeld en geplant.¹⁷ Zelfs vandaag worden die natuurrijke gebieden vaak nog gezamenlijk onderhouden door in werkgroepen georganiseerde bewoners.

GEBREKKIGE WAARDERING

Parken zijn deel geworden van het collectieve geheugen door de grote gebeurtenissen die er hebben plaatsgevonden. Zo bood het Kralingse Bos in 1970 drie dagen lang onderdak aan het *Holland Pop Festival*. Tienduizenden bezoekers rookten er, al dan niet met ontbloot bovenlijf, hun eerste joint terwijl ze aan de rand van de Kralingse Plas (1936) naar nieuwe muziek luisterden. Dit was het begin van de traditie van popfestivals in stadsparken, zoals vanaf 1980 Bevrijdingspop in de Haarlemmerhout in Haarlem en vanaf 1981 Parkpop in het Zuiderpark in Den Haag.¹⁸ Parken boden ook ruimte aan demonstraties. De grootste in ons land, de antikernwapendemonstratie van oktober 1983, telde maar liefst 550.000 deelnemers verdeeld over het Haagse Malieveld en Zuiderpark.

Hoewel het groen bij bewoners kan rekenen op veel bekendheid en waardering, is dit niet terug te zien in recente inventarisatierapporten van het Post 65 groen erfgoed in de grote steden. Die vermelden veel gebou-

wen maar weinig tuinen, parken of andere groenstructuren.¹⁹ Zo selecteerde de gemeente Den Haag honderd objecten waaronder geen enkele groenaanleg.²⁰ Dat is opmerkelijk in de stad waar Bureau B+B meewerkte aan een herinrichtingsplan voor de binnenstad (1987) en een visie voor de openbare ruimte schreef (*De kern gezond*).²¹

In zijn Post 65-inventarisatie voor de stad Utrecht nam de werkgroep Oud Utrecht alleen het groen rond het voormalige provinciehuis op, als een terzijde.²² Niet onder het kopje 'Architect' maar bij 'Overige opmerkingen' staat: 'Ook de moeite waard, de tuinrichting van tuinarchitecten N. van der Vliet en P.A.M. Buys.' Hoe kan het dat tuinarchitect Pieter Buys met zijn lange staat van dienst en oprichter van het huidige bureau MTD hier in de marge belandt en zijn compagnon Bob van der Vliet een verkeerde voornaam krijgt, terwijl hun creatieve ontwerpkeuzes bij de terreininrichting essentieel zijn voor de presentatie van het gebouw? Interessante Utrechtse parken als Bloeyendaal en het Beatrixpark (beide Hans Pemelaar) en het Shanghai-park (kunstenaar Hans van Lunteren en anderen) noemt het rapport niet, terwijl het laatste door de werkgroep zelf al in 2016 was voorgedragen als gemeentelijk monument.²³

De inventarisatie van het Architectuur Instituut Rotterdam uit 2009 kan digitaal worden aangevuld door gemeente en burgers.²⁴ Particuliere tuinen zijn niet gewaardeerd (zie gemeentelijk monument bungalow Teng), de wijktuin Ommoord (Louis le Roy met vrijwilligers) en het Wollefoffenpark (Bureau B+B), beide kenmerkend voor de Post 65-periode, wel (afb. 5). De inventarisatie bevat objecten en structuren tot 1984, dus of het spraakmakende maar later gewijzigde Museumpark (Yves Brunier en OMA) uiteindelijk op de lijst zal komen, is nog niet bekend.

De inventarisaties van de groeikernen zijn completer. Zoetere meer nam per wijk tuinen, straten en openbaar groen integraal op.²⁵ De cultuurhistorische verkenning van Purmerend kent een stedenbouwkundige benadering waarin ook watergangen, sportvelden, volkstuinten en binnentuinen aan de orde komen.²⁶ De gemeente Almere liet zowel experts als publiek objecten aandragen en gaf binnen het thema 'groen-blauw' de groenaanleg een volwaardige positie.²⁷ De Houtense groenstructuur ten slotte is landelijk, en zelfs internationaal bekend.²⁸ In de erfgoedvisie die de gemeenteraad in 2023 vaststelde, is de centrale Post 65 groen-blauwe fiets- en wandelaanleg opgenomen.²⁹

5. Wijktuin Ommoord in Rotterdam, foto Ary Groeneveld 1973 (Stadsarchief Rotterdam)

6. Een vol strand aan de recreatieplas het Henschotermeer in Woudenberg, 1985 (Het Utrechts Archief)

METHODEN

Hoe komt het dat groen erfgoed in deze inventarisaties nog vaak ontbreekt? Heeft het te maken met de overwegend sectorale benadering van het erfgoed? Wellicht speelt de periode waarin de auteurs zijn opgeleid een rol, namelijk voordat de brede, meer integrale opleidingen zoals erfgoedstudies en landschaps geschiedenis startten.³⁰ Publicaties van landschapsarchitecten en landschapshistorici bereiken architectuurhistorici in elk geval onvoldoende. Voor de waardering van tuin, park en landschap zou het goed zijn om theorievorming uit de landschaps- en architectuurgeschiedenis en landschapsarchitectuur samen te brengen.

Dirk Sijmons onderscheidt in *Nederlandse landschapsarchitectuur* (1993) drie ontwerpstrategieën.³¹ De eerste is de focus op het fragment, waarbij het ont-

werpen van een overkoepelende wereld waarin wordt bepaald hoe mensen moeten leven heeft afgedaan. Die aanpak is met name te vinden in steden, zou postmodern kunnen worden genoemd en past bij ontwerpen van West 8 zoals het Schouwburgplein in Rotterdam (1993). Ook de functieloze dijk in het Wollefoffenpark is te zien als het speels opknippen van de werkelijkheid in fragmenten.

De tweede, behoudende, strategie is er een van inpassing, aanpassen aan de context en historisering. Deze is terug te vinden in gereconstrueerde en historiserende tuinen van de jaren zeventig en tachtig, zoals bij Paleis Het Loo door J.B. van Asbeck en de Havixhorst door Buro Hollema. Op grotere schaal zien we historiserende elementen in recreatiegebieden (Het Twiske door Mariska Pemmelaar), het verstoppertje van moderniteit (megastallen of infrastructuur) in beplan-

tingen en wellicht zijn de hermeanderingsprojecten van beken er ook toe te rekenen.

Als derde ziet Sijmons de hierboven al genoemde strategie van het casco-concept dat de inpassing van hoog- en laagdynamische functies begeleidt. Bekend voorbeeld hiervan is het Plan Ooievaar, waarvan de Blauwe Kamer bij Rhenen een uitwerking is. De zomerkade werd daar doorgestoken, zodat langs de oever een dynamisch natuurgebied kon ontstaan.

Sijmons' driedeling kan ons helpen de grote hoeveelheid pluriforme projecten te categoriseren en waarden. Naast deze ontwerpstrategieën en de besproken stijlkenmerken zijn er sociaalmaatschappelijke en cultuurhistorische waarden te onderscheiden. Terugkerende Post 65-thema's zijn ecologie, milieu, emancipatie, vrijheid, massacultuur en welvaart. De beschrijving van die thema's in relatie tot groen erfgoed kan ook minder bekende (soorten) landschappen zoals fietspadennetwerken in natuurgebieden of (herontwikkelde) afvalbergen in beeld brengen.³²

BEHOUD EN ONTWIKKELING

Het waarderen van groenstructuren voorafgaand aan herontwikkeling is nog geen standaardpraktijk. Zo is het recreatiegebied Henschotermeer bij Woudenberg eind jaren dertig aangelegd bij een plas die was ontstaan door zandwinning ten behoeve van stellingbouw in de Grebbelinie. In 1950 werd het heringericht als recreatieplas, en vanwege de grote toestroom van bezoekers werd de plas in 1972 door de Heidemijflink vergroot en het park heringericht.³³ Het nieuwe ontwerp – de naam van de maker is onbekend – versterkte de aanwezige kwaliteiten: alsof er een lieflijk meer in het bos ligt. Bezoekers wandelden, zwommen of luierden er en voelden zich in contact met de natuur (afb. 6). Tot 2018 pachtte de overheid het meer van Landgoed Den Treek via Recreatie Midden-Nederland, dat ook de exploitatie voerde. In dat jaar werd het Henschotermeer geprivatiseerd en kwam er een hek om het park. Sindsdien wordt entree geheven voor een

voorheen openbare voorziening en zijn er plannen gepresenteerd om in het groen gebouwen voor verblijfsrecreatie en andere voorzieningen te plaatsen. Bezorgde bewoners stelden juist de natuurwaarden en vrije toegang voorop en ageerden in 2022 tegen de plannen.³⁴

Recreatiegebieden worden te vaak vergeten in het ruimtelijk beleid. Provincies hebben wel oog voor de bezoekersaantallen, maar de cultuurhistorische en (potentiële) natuurwaarden zijn onvoldoende bekend en verankerd.³⁵ Als de cultuurhistorische, gebruiks- en natuurwaarden van het Henschotermeer voorafgaand aan de verkoop waren onderzocht, had men mogelijk een toekomstvisie ontwikkeld die dichter bij de oorspronkelijke bedoelingen lag: in de zomer een openbare zwemplas met weinig gebouwde voorzieningen, in de winter een natuurrijk wandelgebied.

Op dit moment worstelt Nederland meer dan ooit met een ruimtevrage voor landbouw, wonen, natuur en milieu. Een van de antwoorden daarop is het verkleinen van de scheiding tussen woon-, werk- en recreatielandschappen. Parken, wijkgroen en recreatiegebieden zullen steeds meer moeten worden gebruikt voor de verhoging van de biodiversiteit, verbetering van de waterkwaliteit en verhoging van het waterpeil.³⁶ Deze functies zijn goed in te passen, mits analyse en waardering van de groenaanleg voorafgaan aan nieuwe beheermaatregelen of herinrichting.

Zoals we hebben gezien sloegen de Post 65-tuin- en landschapsarchitecten een brug tussen stad en buitengebied. Zij werkten op alle schaalniveaus van tuin tot industriegebied, en wisten met hun analyse- en ontwerpmethoden uiteenlopende functies onder te brengen in een ruimtelijk samenhangend ontwerp. Hun grote en interessante productie rechtvaardigt meer aandacht in inventarisatie- en waarderingsonderzoeken. Om een goed overzicht te krijgen van het Post 65 groene erfgoed zou de erfgoedwereld de integrale denkwijze van landschapsarchitecten als voorbeeld kunnen nemen.

NOTEN

- 1 R. de Visser, *Een halve eeuw landschapsbouw. Het landschap van de landinrichting*, Wageningen 1997, 61-66.
- 2 Gemeenten kregen de kosten vergoed uit de Interim Saldoregeling. E. van Es en L. Voerman, *Stadsvernieuwing in Stroomversnelling. Inventarisatie stadsvernieuwingplannen Interim Saldo Regeling 1977-1985*, Amersfoort 2018, 14.
- 3 Tweede Nota over de Ruimtelijke Ordening (1965); de Derde Nota over de Ruimtelijke Ordening verscheen in drie delen: de Oriënteringsnota (1973), de Verstedelijkingsnota (1977) en de Nota Landelijke Gebieden (1977). Voor een kernachtige samenvatting van inhoud

en effecten van de nota's, zie F. Bruinsma en E. Koomen, *Ruimtelijke ordening in Nederland*, syllabus Vrije Universiteit Amsterdam 2018.

- 4 Nota Landelijke Gebieden 1977 (noot 3).
- 5 Het hoogtepunt werd bereikt in 1972 en 1973 met meer dan 3.000 verkeersdoden per jaar. swov-factsheet, *Verkeersdoden in Nederland*, Den Haag 2023.
- 6 C. van Bruchem (red.), *Agrarische structuur, trends en beleid. Ontwikkelingen in Nederland vanaf 1950*, Wageningen, Rapport 2008/060.
- 7 Het publiek kwam niet alleen voor de tuinbouw- of sierteeltsector. De eigen tuin ontwerpen werd een hobby, gevoed door geïllustreerde tijdschriften en boe-

ken en tuinreizen met auto of bus naar bijvoorbeeld Engeland. Het betekende de opkomst van het tuincentrum als schakel tussen kweker en consument.

- 8 H. Lörzing, *Van Bosplan tot Floriade. Nederlandse park- en landschapsontwerpen in de twintigste eeuw*, Rotterdam 1992, 44.
- 9 A.M. Backer (red.), *De natuur bezworen*, Rotterdam 1998. Denk ook aan de structuralistische architectuur van Herman Hertzberger.
- 10 Het ontwerp werd later bijgesteld. Ontwerptekeningen in R. Dettingmeijer, *Het Nieuwe Stadspark. Opvallende vormen en pakkende scenario's*, Rotterdam 1991, 105.

- 11 I. van Hellemond, in de in eigen beheer uitgegeven versie van haar proefschrift *De paradijismethode. Opvattingen over de modernisering van het landschap in de Nederlandse landschapsarchitectuur (1960-1980)*, 2016.
- 12 Toch wordt de zogenoemde 'lagenbenadering' tegenwoordig gebruikt in ontwerp- en landschapsonderzoek, met de landschapsbiografie als meest recente vorm. De lagenbenadering onderscheidt ten minste abiotische (zoals bodem en water), biotische (planten en dieren) en antropogene (mense-lijke) kenmerken van het landschap.
- 13 V. Westhoff en H. den Held, *Plantengemeenschappen in Nederland*, Zutphen 1969; V. Westhoff en C. van Leeuwen, *Wilde Planten, Duinen en zilte gronden (deel 1)*, 1970, *Lage land (deel 2)*, 1972, *De hogere gronden (deel 3)* (1973); G. Londo, *Natuurtuinen en parken. Aanleg en onderhoud*, Zutphen 1977. Van Wilde planten zouden meer dan 100.000 exemplaren zijn verkocht.
- 14 V. Westhoff, *Selectie uit het werk van Victor Westhoff*, Utrecht 2018.
- 15 L. le Roy, *Natuur uitschakelen, natuur inschakelen*, Deventer 1973.
- 16 L. le Roy in *Plan. Onafhankelijk maandblad voor ontwerp en omgeving*, 8 (1977) 1, 17-53, 12 (1981) 10, 41-47; 14 (1983) 7-8, 11-14.
- 17 Kunstenaars werden in deze periode regelmatig als ontwerper betrokken, vaak in natuurtuinen zoals het Shanghaipark in Utrecht. Hetzelfde geldt voor projecten die neigen naar landart, zoals het Franeker Bos door Krijn Giezen; Lörzing 1992 (noot 8).
- 18 De stroom aan evenementen maar ook het dagelijks gebruik neemt nog altijd toe, met als gevolg bodemverdichting en daarmee schade aan parken.
- 19 Amsterdam heeft nog geen lijst gepubliceerd, maar vergaart wel kennis over de periode, gezien de aanwijzing tot gemeentelijk monument van de Bijlmerwoontorens Gouden Leeuw en Groenhoven uit 1973-1975 met het omliggende park, www.Post65.nl/woontorens-bijlmer-monument, geraadpleegd 23 mei 2023; en *Cultuurhistorische verkenning Gaasperplaspark*, 2016.
- 20 J. van Hoogdalem en B. Koopmans, *Post 65 architectuur in Den Haag 1965-1995*, Den Haag 2019.
- 21 B+B werd in 1977 opgericht door Ank Bleeker en Riek Bakker, beiden begonnen bij stedenbouwkundig bureau Zandvoort, en bracht tientallen bekende landschapsarchitecten voort; M. Steenhuis, *Bureau B+B. Stedebouw en landschapsarchitectuur*, Rotterdam 2010.
- 22 B. Poortman e.a., *Post 65 Selectie en waardstelling van jong erfgoed. Een inventarisatie*, juli 2021.
- 23 www.oud-utrecht.nl/46-erfgoed/actueel/407-sjanghaipark-2, geraadpleegd 4 augustus 2023.
- 24 www.wakelet.com/@Post65010, geraadpleegd 30 mei 2023.
- 25 Wijkexposities 'De gave stad', 2001-2003.
- 26 International New Town Institute, *Cultuurhistorische Verkenning van de naoorlogse uitbreidingswijken van Purmerend*, Rotterdam 2021.
- 27 Waarbij het interessant zou zijn de beoordelingsverschillen tussen experts en leken te analyseren.
- 28 R. Derks, *Het Groen omarmd*, Wageningen 2013; M. Steenhuis, *Jan Kalff. Landschapsarchitect in de naoorlogse stedenbouw*, Wageningen 2004.
- 29 R. de Kok en H. Masselink-Duits, *De Houtense historie meer beleefbaar maken*, Houten 2022.
- 30 In het bestek van dit artikel is het niet mogelijk om een brede waaier van mogelijke factoren te bespreken zoals 'plantblindheid' (een idee van J. Wandering en E. Schussler uit 1998) of onze huidige focus op rentabiliteit.
- 31 D. Sijmons, 'Pages Paysages Hollandaises', in: G. Smienk (red.), *Nederlandse landschapsarchitectuur. Tussen traditie en experiment*, Amsterdam 1993, 55-65.
- 32 Een bottom-upbenadering om waarden uit de Post 65-periode te koppelen aan de vormgeving van de landschapsarchitectuur uit die tijd; een variant op de manier waarop Erik de Jong in *Natuur en kunst* (Amsterdam 1995) zeventiende- en achttiende-eeuws gedachtegoed terugvond in toenmalige tuinontwerpen.
- 33 De projectdossiers van de Heidemij vanaf 1950 zijn grotendeels vernietigd, aldus K. Peeneman in *Heidemij. Gids voor de archieven*, Gelders Archief, nr. 0915.1. In het Utrechts Archief zijn correspondentie, begrotingen en enkele technische tekeningen aanwezig, nr.1820-7.
- 34 www.rtvutrecht.nl/nieuws/3341178/demonstranten-willen-toekomst-henscho-termeer-terug-op-de-politieke-agenda, geraadpleegd 4 augustus 2023.
- 35 Onderzoek naar de historische en huidige rol van de Recreatieschappen kan nuttige informatie opleveren als bijdrage aan een toekomstvisie voor de recreatiegebieden.
- 36 In de stad vindt functievermenging plaats door begraaftplaatsen en volkstuincomplexen open te stellen voor wandelaars, en stadslandbouw toe te staan in parken en plantsoenen.

DRS. ING. N. LENSVELT is landschapontwerper en letterkundige en werkt als specialist tuinen en parken bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

LOVED BUT LITTLE KNOWN

LANDSCAPE ARCHITECTURE IN THE PERIOD 1965-1990

NATASCHA LENSVELT

Post 65 garden and landscape architects bridged the town and country divide. They worked at various levels of scale and for all kinds of users: from private garden to industrial area and from urban design scheme to land consolidation. Using their analysis and design methods they succeeded in accommodating a wide range of functions in a spatially coherent design. Despite the extent and appeal of their production, current knowledge and appreciation of Post 65 green heritage lags behind that of the architectural heritage. This is

evident from redevelopment plans for green areas and from recently delivered big-city inventory reports from which this type of heritage is largely absent. Knowledge of theory development in landscape architecture, landscape history and architectural history can help to generate greater appreciation for Post 65 green space. After all, Post 65 green heritage is not just of interest from a cultural-historical perspective. It can also contribute to the improvement of nature and the environment in a way that is in keeping with Post 65 ideas.

VORMGEVEN AAN ONTMOETING

HET ARCHITECTENECHTPAAR HENK THIEME EN
BRITA THIEME-DOMELA NIEUWENHUIS

SANNE TILLEMA

'U (...) moet wel bedenken, dat het gebouwde lange tijd de omgeving van mensen zal vormen', schreef architect Henk Thieme in 1984.¹ Nu, bijna veertig jaar later, wordt het oeuvre van hem en zijn compagnon Brita

Thieme-Domela Nieuwenhuis langzaam uitgewist. Het gemeentehuis in Haren is afgebroken en het wooncentrum Nij Ylostins in IJlst wordt met sloop bedreigd. De plattelandsbibliotheek in Groningen is na een verbouwing nog amper herkenbaar en het kantoor van het Havenschap in Delfzijl heeft door een te grondige schilderbeurt van het brute beton veel aan kracht in-

▲ 1. Henk Thieme en Brita Thieme-Domela Nieuwenhuis met hondje Bobbie in Delft, 1992 (privécollectie familie Thieme)

geboet. De omgang met de gebouwen van Henk Thieme en Brita Thieme-Domela Nieuwenhuis treft veel architectuur uit de Post 65-periode. Vanuit welstandstoezicht is wel eens gezegd: 'Kwaliteit valt vaak pas op, als die er niet meer is, of als die zich juist nadrukkelijk onderscheidt.'² Dit artikel wil de kwaliteit van het oeuvre van Henk en Brita beschrijven om te voorkomen dat nog meer van hun gebouwen worden aangetast of zelfs verdwijnen.

Er is al veel gepubliceerd over architectuur in Nederland uit de periode 1965-1990. Die publicaties gaan meestal over de Randstad en de daar gevestigde bureaus. Een uitzondering is *Architect Jan Sterenberg en het wonen in de jaren '70* (2021), waarin Michiel Kruidenier een van de grootste architectenbureaus in naoorlogs Nederland beschrijft. Het was gevestigd in het Groninger Ter Apel. Van de twee landelijk bekendste architecten uit Noord-Nederland verschenen monografieën, namelijk *Gunnar Daan, architect* (1995) van Bernard Colenbrander en *Abe Bonnema, architect* (1998) van Marijke Martin. Over Cor Kalfsbeek verscheen alleen het DAAD Cahier *Een zitkuil voor het dorp; Een toekomst voor de jaren '70 architectuur van Cor Kalfsbeek* (2016). Het recent verschenen boek *BRUUT, Atlas van het brutalisme in Nederland* (2023) behandelt honderd voorbeelden van brutalistische gebouwen, waarvan slechts zes uit de drie noordelijke provincies.³

Over vrouwelijke architecten uit Noord-Nederland in de Post 65-periode is nog minder gepubliceerd, hoewel Erica Smeets-Klokgieters in haar grensverleggende proefschrift *'Hulde aan onze kranige architecte!'* (2022) laat zien dat voor 1945 het aantal vrouwen dat als ontwerper werkzaam was al flink was toegenomen. In de monografie over Cor Kalfsbeek bleef de rol van zijn echtgenote, interieurarchitect Sibylle Kalfsbeek, onderbelicht. Recent hebben in *Vrouwen in architectuur* (2023) enkele vrouwen in de Nederlandse architectuurgeschiedenis een gezicht gekregen. Over hedendaagse vrouwelijke ontwerpers wordt gepubliceerd in de rubriek *Mevr. De Architect* van het online magazine A.Zine.⁴

Ir. Hendrikus Pieter Thieme (1925-2020) en ir. Brita Thieme-Domela Nieuwenhuis Nijegaard (1929-1995) waren als architectenechtpaar werkzaam vanaf de jaren vijftig tot aan de eeuwwisseling (afb. 1). Vanuit hun bureau in Groningen en de woning in Glimmen maakten ze samen meer dan tweehonderd ontwerpen voor nieuwbouw, verbouw en restauratie. Met uitzondering van een in 1982 geschreven scriptie, *Vrouwen in de (stede)bouw wat doen jullie nou?*, is over het werk van Brita Thieme-Domela Nieuwenhuis tot dusverre niets gepubliceerd. Daarin probeert dit artikel verandering te brengen. Ik introduceer hen in de volgorde waarin zij zichzelf presenteerden: Thieme – Thieme-Domela

Nieuwenhuis architecten. Dit artikel documenteert voor het eerst een deel van het oeuvre van het architectenechtpaar. Het onderzoek is gebaseerd op een projectenlijst, literatuur- en archiefonderzoek en gesprekken met de kinderen van het echtpaar en hun belangrijkste oud-medewerkers.

Het eerste deel van dit artikel introduceert het echtpaar en het bureau. Het belicht vooral de samenwerking tussen de twee ontwerpers, omdat de exacte taakverdeling bij architectenparen niet altijd duidelijk is. Henk en Brita waren een halve eeuw werkzaam, grotendeels in de Post 65-periode, waardoor enkele ontwikkelingen en thema's zichtbaar worden die kenmerkend zijn voor dit tijdvak. Dit is niet de plek om een brede karakterschets van deze periode te geven en evenmin om hun totale oeuvre te behandelen. In zes casussen verdeeld over twee thema's worden enkele van de hoogtepunten in het oeuvre van Thieme – Thieme-Domela Nieuwenhuis architecten belicht. Daarbij wordt beknopt ingegaan op de relatie tussen maatschappelijke ontwikkelingen en architectuur. Het eerste thema is een gebouwtype, namelijk kantoren. Die maakten in deze periode grote ontwikkelingen door en dit is ook zichtbaar in het werk van het echtpaar. Het tweede thema is een fenomeen dat in de Post 65-periode belangrijker werd: de intensieve samenwerking met andere ontwerpers. Henk en Brita gingen in de jaren zeventig en tachtig meerdere samenwerkingen met collega's aan. De meerwaarde daarvan wordt beschreven aan de hand van enkele ontwerpen van deze samenwerkingsverbanden.

HET ARCHITECTENECHTPAAR

Henk Thieme werd in 1925 geboren in Bussum. Hij studeerde bouwkunde aan de hts in Amsterdam en vervolgens aan de Technische Hogeschool (TH) in Delft. Bij het bureau van architect J.A. Lucas (1917-2005) in Voorburg deed hij praktijkervaring op, waarna hij in 1957 afstudeerde bij hoogleraar J.H. van den Broek (1898-1978). Tijdens zijn studie woonde Henk aan de Oude Delft en was hij lid van de Delftsche Studenten Vereeniging Sint Jansbrug. Dankzij gezamenlijke bijeenkomsten met andere studentenverenigingen ontmoette hij de studente bouwkunde Brita.⁵ Brita Domela Nieuwenhuis Nijegaard werd in 1929 geboren in Groningen.⁶ Na het afronden van de hbs wilde zij bouwkunde studeren, maar van haar moeder moest ze eerst een jaar werken. Als ze daarna nog steeds naar Delft wilde vond haar moeder het prima, ook al werd het haar door velen ontraden.⁷ Na een jaar in Zweden als hulp in de huishouding, ging ze in 1947 aan de TH in Delft bouwkunde studeren. Zij woonde aan de Korte Geer in Delft en was lid van Delftsche Vrouwelijke Studenten Vereeniging. Brita liep stage bij het architectenbureau van E. van Linge (1895-

2. Thieme – Thieme-Domela Nieuwenhuis architecten, eigen woonhuis in Glimmen (1964), exterieur (privécollectie familie Thieme)

1964) in Groningen en bij Thunissen en Kranendonk in Den Haag. In 1954 haalde ze haar kandidaatsexamen en stopte ze vooralsnog met de studie.⁸

Henk en Brita trouwden in 1954 en gingen wonen in villa Ilex aan de Jan Thijssenweg in Rijswijk. Daar werd het eerste van hun zes kinderen geboren. Nog voordat ze waren afgestudeerd, werkten ze samen aan ontwerpen voor woningbouw in Leidschendam. Het eerste project werd alleen ondertekend door Henk, maar vanaf het derde ontwerp stonden Henk en Brita gezamenlijk als architecten op de tekeningen vermeld. In 1959 verhuisde het echtpaar naar Groningen, waar zij inwoonden bij familie aan de Pelsterstraat in de binnenstad. Op de verdieping van de woning hadden ze hun kantoor.⁹

In 1964 verhuisden Henk en Brita naar hun zelfontworpen woning aan de Nieuwe Kampsteeg in Glimmen, gebouwd door aannemer Groeneveld uit die plaats (afb. 2 en 3).¹⁰ Het woonhuis van twee lagen heeft

een rechthoekige plattegrond en is opgetrokken in baksteen, met één verglaasde gevel voor een optimale bezonning en uitzicht over het landschap. De zeer flauwe kap komt vaker terug in de ontwerpen van Henk en Brita, maar is hier ontstaan uit een compromis. Oorspronkelijk was het idee om de woning te voorzien van koperen dakbedekking, maar het bestemmingsplan liet de daarbij gedachte kapvorm met lage goot niet toe. De gevels en binnenwanden van schoon metselwerk, de donker gebeitste houten delen en de elementen in schoon beton, die ze vaker toepasten, geven het gebouw een Scandinavisch voorkomen. De woning heeft een open plattegrond, met alle leefruimtes gericht op het landschap. Vanuit de eetkamer is vrij zicht op het woongedeelte in de zitkuil, het speelgedeelte, de keuken en de tuin. Ook in andere woningontwerpen is een dergelijke open plattegrond herkenbaar.¹¹ Brita zei over hun ontwerpen: 'een gebouw moet logies, vanzelfsprekend en doelmatig in zijn omgeving

3. Eigen woonhuis in Glimmen, interieur (privécollectie familie Thieme)

4. Eigen woonhuis in Glimmen, slaap- en werkkamer met tekentafel voor het raam (privécollectie familie Thieme)

worden geplaatst. De installaties, leidingen e.d. moeten er organies in verspreid liggen. (“Zoals in het lichaam de aders, spieren, enz.”) Ook moet een gebouw er stevig uit zien, niet snel “in elkaar geflanst”. De indeling van de binnenruimte moet eveneens logies en duidelijk zijn.¹²

DE SAMENWERKING

Henk en Brita werkten in de eerste jaren met zijn tweeën, maar hierna namen ze medewerkers in dienst als tekenaar, opzichter en interieurontwerper. Het was niet hun bedoeling een groot bureau te vormen. Er waren maximaal vier mensen tegelijkertijd in dienst, sporadisch aangevuld met een stagiair. De medewerkers die het langst bij het bureau betrokken bleven waren Hans Groenewold (1970-1987) en Ch'ing Sze Liem (1973-1986).¹³ Er was geen vaste taakverdeling tussen Henk en Brita. Bij het uitwerken van de tekeningen, het bestek en de begroting en bij de contacten met aannemers wisselden ze elkaar af. De eindverantwoordelijkheid lag altijd bij een van beiden.¹⁴ Deze gelijkwaardige samenwerking kwam ook naar voren in hoe op het bureau de telefoon werd opgenomen: ‘Met Thieme – Thieme-Domela Nieuwenhuis architecten’; een mond vol, maar wel altijd met de namen van beiden.¹⁵

Ook de ondertekening van de ontwerpen was consequent met beide namen en er is geen sprake van parafing, ook niet van medewerkers. Hierdoor is veelal niet te achterhalen van wie de ontwerpen zijn. Er was geen onderlinge competitie, noch een behoefte om een individuele architectuuropvatting uit te dragen. Wel waren er persoonlijke voorkeuren, bijvoorbeeld in het type opdrachten. Restauraties en verbouwingen werden uitgevoerd door Brita, die het interessant vond om oplossingen te zoeken voor bestaande panden en meer affiniteit had met oudere gebouwen. In haar ontwerpen richtte zij zich voornamelijk op goede en praktische woningplattegronden, met veel aandacht voor de lichtinval. Henk had een duidelijke voorkeur voor nieuwbouw en legde zich meer toe op esthetiek en vormgeving. Hij hield niet van ornamentiek en prefereerde heldere harde kleuren, voornamelijk blauw, en streekgebonden materialen zoals de rode Groninger baksteen.¹⁶

Dat de samenwerking op kantoor gelijkwaardig was, betekende echter niet dat buitenwereld de architecten ook als gelijkwaardig zag. In 1982 werd Brita geïnterviewd over haar werkervaringen als vrouwelijke bouwkundig ingenieur. Ze stelde dat zij zich als vrouwelijke architect steeds weer moest bewijzen. Kennelijk verwachtten opdrachtgevers soms dat ze niet meer deed ‘dan (...) de kleur van de gordijnen en dergelijke (...) bepalen’.¹⁷ Op de bouwplaats werd haar wel eens gevraagd wanneer de architect kwam. Dan antwoordde ze: ‘de architect staat voor u!’¹⁸ In 1974 stapte Brita een jaar uit het bureau om haar studie bouwkunde in

Delft alsnog af te maken. Aan de tekentafel op de slaap- en werkkamer werkte ze aan haar afstudeeropdracht (afb. 4).¹⁹ Hierna kon ze haar ingenieurstitel onder alle bouwtekeningen vermelden, zoals Henk al jarenlang deed.

HET WERK

Het oeuvre van architectenbureau Thieme en Thieme-Domela Nieuwenhuis omvat ruim tweehonderd projecten, ontworpen tussen 1954 en 2003. Het betreft vooral nieuwbouw, en dan met name woningen, kantoren en scholen. Ook zijn er verbouwingen en uitbreidingen van bestaande gebouwen en enkele restauraties en renovaties. De opdrachten kwamen meestal uit hun eigen netwerk: familie, kennissen, collega-architecten en aannemers. Woningbouw ontwierpen zij vaak voor particulieren uit de omgeving van Groningen en Glimmen; sommigen kwamen meerdere malen terug voor vervolgonwerpen. Tot de grote opdrachtgevers waarvoor het bureau regelmatig werkte, behoorden de Rijksgebouwendienst en de PTT.²⁰

Naast hun werk als architect was Brita actief in de politiek en Henk in het onderwijs. Vanaf 1978 zat Brita voor de PVDA in de gemeenteraad van Haren. Tussen 1988 en 1994 was zij daar wethouder met welzijn en volkshuisvesting in haar portefeuille. Brita was de politiek ingegaan omdat ze als architect weinig invloed had op bijvoorbeeld bestemmingsplannen en stadsontwikkeling, terwijl haar werk daar wel door werd bepaald; ‘daar wilde ik op een gegeven moment ook wel iets over te zeggen hebben’.²¹ Ook gaf ze korte tijd wiskundeles aan een mms, zat ze in het bestuur van de Stichting Vrouwen Overleg Ruimtelijke Ordening en Volkshuisvesting (VOROV) en was ze lid van de Rooie Vrouwen van de PVDA.

Daar waar Brita de kaders waarbinnen ze als architect werkte wilde verbeteren, zette Henk zich in voor het werkveld en hun medeontwerpers. In de jaren zestig en zeventig gaf hij les aan de hts in Groningen, waar hij kennis van bouwmaterialen doceerde. Aan de Groninger Academie van Bouwkunst gaf hij onder andere les in het vak constructieve vormgeving. Daarnaast was hij actief binnen de Groninger Vereniging tot Bevordering der Bouwkunst (VBB) en de Bond van Nederlandse Architecten (BNA). In het begin van de jaren tachtig was hij voorzitter van de kring Groningen van de BNA. Ook was hij lid van de Rotary Club Groningen, wat het bureau meerdere opdrachten opleverde. Ten slotte zat zowel Henk als Brita korte tijd in een welstandscommissie.²²

KANTOREN

Na woningbouw waren kantoorgebouwen de meest voorkomende ontwerp opdrachten voor het bureau. De opdrachtgevers weerspiegelen verschillende maatschappelijke ontwikkelingen in de Post 65-periode. Er

waren nieuwe typen organisaties, zoals een plattelandsbibliotheek, die vroegen om specifieke gebouwen. Ook waren er bestaande organisaties die behoefte hadden aan nieuwe kantoren die voldeden aan de veranderde eisen van de tijd, zoals de griffie van het provinciaal bestuur of de gemeentelijke sociale dienst in Groningen. Ten slotte waren er organisaties die snel groeiden en ingrijpende ontwikkelingen doormaakten. Zo nam verzekeringsmaatschappij NASK computers in gebruik en groeide het Havenschap in Delfzijl door de aanleg van de Eemshaven. Dit alles vond zijn weerslag in een groot aantal nieuwe kantoorgebouwen. De drie besproken casussen zijn hoogtepunten in het oeuvre van Thieme – Thieme Domela Nieuwenhuis architecten en laten enkele ontwikkelingen in de Post 65-kantoorarchitectuur zien.

BIBLIOTHEEK, GRONINGEN (1964-1965)

Een vroeg ontwerp is de Centrale Plattelandsbibliotheek in Groningen (afb. 5).²³ Het fenomeen van de plattelandsbibliotheek kwam voort uit de reizende bibliotheken, waarbij boeken per kist naar kleinere plaatsen zonder bibliotheek werden verzonden. In de jaren zestig werd de organisatie gecentraliseerd en ontstonden magazijnen van waaruit de boeken werden verzonden. Ook werd in deze periode begonnen met de bibliobus.²⁴

De Centrale Plattelandsbibliotheek werd gebouwd aan de rand van de stad, aan de Laan Corpus den Hoorn. Het gebouw werd in 1965 feestelijk geopend door de minister en geprezen als ‘een eenvoudig, maar zeer doelmatig ontwerp’.²⁵ In de bibliotheek ligt het magazijn voor zo’n 120.000 boeken centraal, met aan drie zijden de expeditie, kantoren en ruimtes voor de verzorging van boeken. Het gebouw werd ontworpen op basis van de afstand van de magazijnstellingen

voor de boeken. Dit leverde een vast stramien op van vijf bij vijf meter, dat de afmetingen van de staalconstructie bepaalde. De buitenwanden bestonden uit donkere grenenhouten elementen en panelen van gehard glas. In het interieur waren houten puien, wanden van schoon metselwerk en plafonds met grenenhouten schroten zichtbaar.²⁶ De materiaalkeuze en vormgeving gaven de bibliotheek een Scandinavische verschijningsvorm.

Door de geringe hoogte had het gebouw een menselijke maat. Het lage doosvormige volume, de rationele opzet en de transparante schil zijn typerend voor modernistische kantoorgebouwen aan het begin van de Post 65-periode. De plattelandsbibliotheek was een groot succes en de collectie boeken breidde in korte tijd aanzienlijk uit. In 1974, slechts zeven jaar na de opening, was het gebouw al te klein geworden en werd het verkocht.²⁷

KANTOORGEBOUW HAVENSCHAP, DELFZIJL (1974)

Een van de meest opvallende gebouwen in het oeuvre van Henk en Brita is het brutalistische kantoor voor het Havenschap Delfzijl uit 1974 (afb. 6).²⁸ Het is een van de weinige projecten waarvan bekend is dat Brita het als haar eigen ontwerp zag.²⁹ In 1972-1974 werkten Henk en Brita aan het nieuwe representatieve kantoorgebouw voor de huisvesting van de directie, de administratie en de weg- en waterbouwkundige afdeling van het Havenschap. Het havenbedrijf ontwikkelde in de jaren zestig en zeventig nieuwe industrie- en havengebieden langs de monding van de Eems. Het bedrijf was daarmee aanjager van de groei van Delfzijl. De kleine vestingstad maakte in deze periode een enorme ontwikkeling door en groeide explosief.

Het kantoor werd gebouwd aan de Noordersingel, tussen de haven, het nieuwe winkelcentrum en de

5. Centrale Plattelandsbibliotheek in Groningen (1965), boekenmagazijn kort na de opening (*Jaarverslag 1965 Centrale Plattelandsbibliotheek voor de provincie Groningen, Groningen 1965, 4*)

6. Kantoorgebouw van het Havenschap Delfzijl in Delfzijl (1974), foto 1983 (foto M.A. Douma, Groninger Archieven)

spoorlijn. Zowel de functie als de omgeving was bepalend voor het ontwerp, waardoor het volgens Brita 'niet anders kon dan dat er een vierkant, herkenbaar blok zou komen'.³⁰ Dit bepaalde vervolgens ook het materiaal, namelijk schoon beton. De opdrachtgever vroeg specifiek om een beschutte ligging en voldoende parkeerplaatsen. Door het gebouw op een voetstuk te plaatsen kon deels eronder worden geparkeerd. Het gebouw bestaat uit een vierkant van tien bij tien meter op basis van een constructief raster van 4,8 meter. Hierin zit een centrale vaste kern met de de trappen, verkeersruimte en natte ruimtes. Rondom deze kern liggen op de verdiepingen de kantoorvertrekken.³¹ Doorlopende balkons met betonnen borstweringen zorgden voor de gevraagde beschutting tegen geluid en wind, terwijl ze ook als vluchtweg konden dienen.

Het Havenkantoor kan tegenwoordig worden gezien als een van de weinige voorbeelden van overtuigend brutalistische architectuur in de provincie Groningen.

Door de sculpturale toepassing van de betonconstructie maakt het een groot gebaar, kenmerkend voor kantoorarchitectuur van de jaren zeventig.

DISTRICTSBUREAU RIJKSPOLITIE, GRONINGEN (1987)

Het architectenbureau kreeg landelijke bekendheid met het ontwerp voor het districtsbureau voor de Rijkspolitie in Groningen; het werd namelijk gepubliceerd in het eerste jaarboek *Architectuur in Nederland* (afb. 7).³² In 1980-1981 ontwierp Henk met Brita en Hans Groenewold het nieuwe districtsbureau in opdracht van de Rijksgebouwendienst. Voor deze opdrachtgever hadden ze eerder onder meer dienstwoningen voor de penitentiaire inrichting in Veenhuizen ontworpen.³³

Het gebouw werd in 1987 opgeleverd en was gesitueerd in een nieuw kantorenpark aan de rand van de stad, op nog geen kilometer afstand van de Platte-landsbibliotheek. Het drassige perceel veengrond,

7. Districtsbureau voor de Rijkspolitie in Groningen (1987) (foto Siem van 't Zet, Groninger Archieven)

'onland', bepaalde in sterke mate de constructie en de architectuur. Henk zei hierover: 'Ik wilde dat het gebouw los zou komen van het Onland. Het moest er als een soort vogel neerstrijken.'³⁴ Het gebouw werd op poten in het water gezet en was via slechts één centrale trap ontsloten. Hierdoor kon worden bespaard op kosten voor het bouwrijp maken van de grond en werd de beveiliging aanzienlijk vergemakkelijkt. De staalconstructie werd vanwege de drassige ondergrond zo licht mogelijk gemaakt en de gevels werden bekleed met panelen van roestvrij staal, een materiaaltoepassing die het echtpaar had gezien op een reis door Zweden. De plattegrond is een doorontwikkeling van het klassieke cellenkantoor, met ruimtes aan lange gangen. Het gebouw bevatte behalve kantoren ook cellen, verhoorkamers en munitieopslag. Op de verdieping kwam een schietbaan, die door een doos-in-doosconstructie optimaal geluiddicht werd.³⁵ Het gebouw werd geprezen vanwege het bijzondere ontwerp: 'De reflecterende gevels accentueren het geringe gewicht van de constructie en wekken associaties met de tech-

nische aspecten van het politieapparaat. De geringe bouwhoogte en de horizontale geleiding temperen een mogelijke machtsuitdrukking', aldus het jaarboek.³⁶ De welstandscommissie beschouwde het als een voorbeeldplan: 'Heldere symmetrische indeling; door reflectie van de omgevingstinten tegelijk contrasterend en harmoniërend; afwisselend van aanzicht: interessante constructieve vormgeving; een zeldzaamheid.'³⁷

SAMENWERKENDE ARCHITECTEN

Het kleine bureau van Henk en Brita ging verschillende samenwerkingen aan, vaak met regionale architecten. De steeds complexere bouwopgaven vroegen om samenwerking tussen gespecialiseerde ontwerpers. Tegelijkertijd bood dit relatief kleine bureaus de mogelijkheid om aan grotere opdrachten te werken. Ook kon hiermee meer afwisseling in de vormtaal worden bereikt. Voor opdrachtgevers was het een betaalbare manier om kennis en ervaring van meerdere deskundigen gezamenlijk te benutten. Voor onderzoek naar Post 65 zijn samenwerkingen interessant, omdat

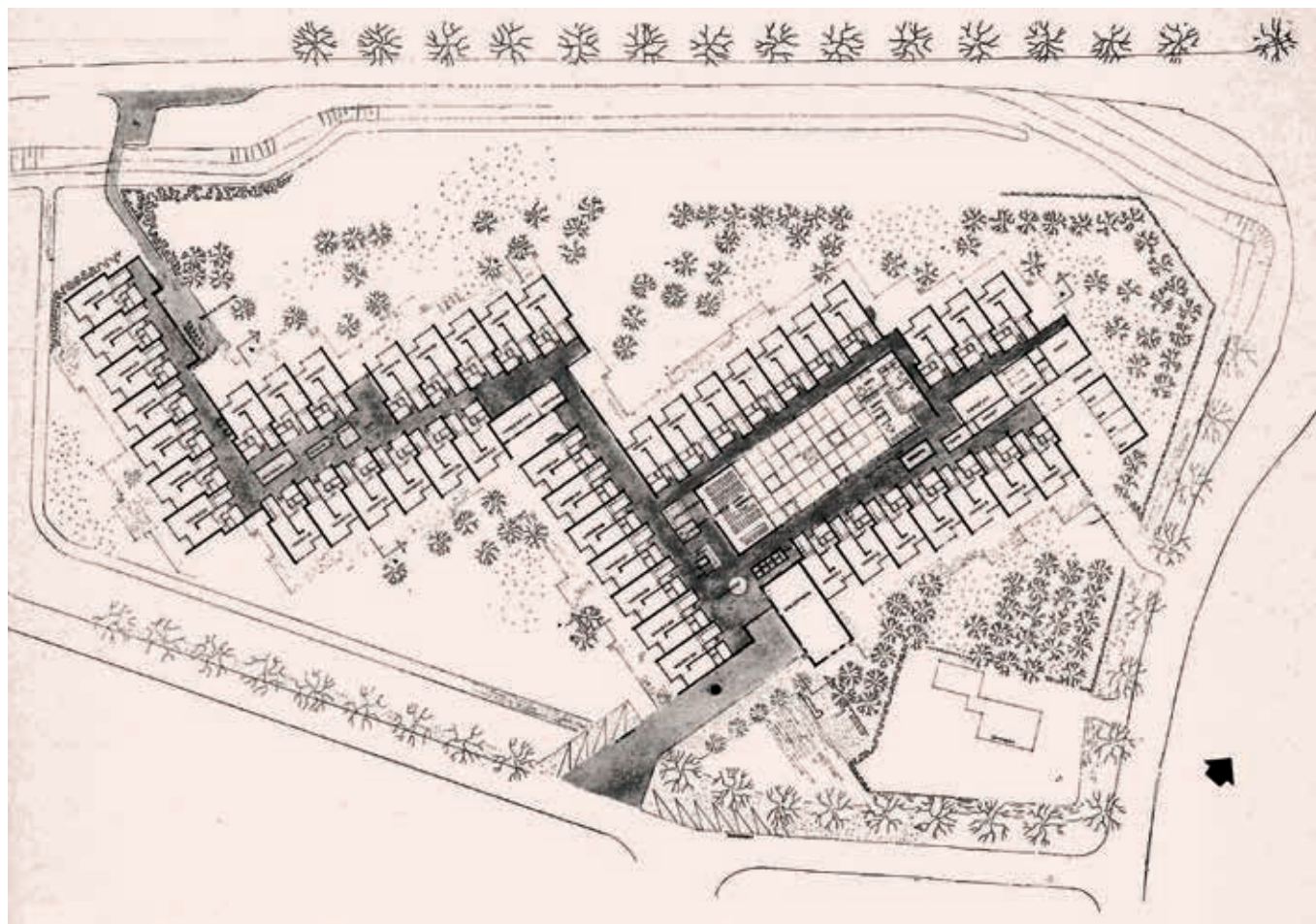
ze een breder scala aan ontwerpers blootleggen en de verbanden tussen architecten onderling laten zien. De hierna beschreven projecten vormen de belangrijkste resultaten van de samenwerking van Henk en Brita met andere architecten. Daarnaast vormden ze in 1983 voor korte tijd de combinatie Plan 3'82, met de Groninger architectenbureaus Algera en v.d. Broek, en Olsmeyer, De Graaf.³⁸

NIJ YLOSTINS, IJLST (1972)

Voor de nieuwbouw van een 'wooncentrum' in het Friese IJlst werd samengewerkt met de architecten- en ingenieursbureaus Nijenhuis en Ebbinge, Timmer, Van Manen en Zwart, met medewerking van project-architect E.B. Haag.³⁹ In opdracht van Stichting Bejaardenzorg IJlst en omstreken werd in 1969-1972 gewerkt aan Nij Ylostins (afb. 8). Het complex is typerend voor de huisvesting van ouderen in de jaren zeventig. Zo begon het met een bewonersonderzoek, hét middel om mensen te betrekken bij bouwplannen dat in de jaren zeventig een grote vlucht nam. Na de behoeften-enquête werd bovengenoemde architectengroep gekozen, omdat zij voor deze vernieuwende opdracht gezamenlijk ruime ervaring en de beste kennis hadden.⁴⁰ Het complex bestaat uit 59 wooneenheden die zijn ge-

groepeerd langs openbare overdekte 'binnenstraatjes'. Binnen het wooncentrum zijn voorzieningen opgenomen, zoals een Groene Kruispost, bibliotheek en een recreatiezaal, waarmee ontmoeting tussen bewoners én dorpsinwoners werd gestimuleerd. Om deze nieuwe woonvorm betaalbaar te kunnen realiseren, werd gekozen voor een constructie met geringe overspanningen en een herhaling van eenheden. Door deze eenheden afwisselend te positioneren, kon in serie worden gebouwd zonder dat het eenvormig werd. Ook werd gestreefd naar een wisselend ruimteprofiel, een beweeglijke grondvorm en afzonderlijk herkenbare woningen. Aan het ontwerp werd het predicaat Experimentele Woningbouw toegekend, omdat het grotendeels openbaar toegankelijk was en bestemd voor zowel bejaarden als kleine gezinnen. Deze integratie van doelgroepen en functies was geen vanzelfsprekendheid in de jaren zeventig en was zelfs alleen wettelijk mogelijk door het predicaat.⁴¹ Het wooncentrum was een groot succes. Van het mengen van doelgroepen kwam het uiteindelijk niet, omdat de vraag van ouderen uit de omgeving zo groot was. In 1974 schreef een architectuurcriticus over Nij Ylostins: 'Alles is hier zo overtuigd, zo echt en zo gewoon, dat detailkritiek tot muggezifterij verwordt.'⁴² De samenwerking tussen

8. Wooncentrum Nij Ylostins in IJlst (1972), situatietekening met plattegrond (gemeente Sudwest-Fryslân)

Nijenhuis en Ebbinge, Timmer, Van Manen en Zwart en Thieme werd niet voortgezet, maar het woonconcept heeft wel navolging gekregen in meerdere plaatsen.⁴³

GEMEENTEHUIS, HAREN (1973-1975)

In de jaren zeventig ging Henk samenwerken met de architect Harm Nijenhuis (1926-1987) uit Gieten en de Winschoter architect Henk Timmer (1913-1975) onder de naam 'Samenwerkende architecten- en ingenieursbureaus Nijenhuis en partners, Timmer, ir. Thieme b.v. Team voor ruimtelijke vormgeving BNA'. Vanuit een tijdelijk kantoor aan het Raadhuisplein in Haren ont-

wierpen Harm en Henk in 1970-1971 het nieuwe gemeentehuis voor Haren (afb. 9).⁴⁴ De keuze van het gemeentebestuur voor een combinatie van architecten kwam voort uit de behoefte aan betrouwbare en lokale ontwerpers, nadat enkele jaren eerder de opdracht aan een Amsterdamse architect was ingetrokken. Ook kon hierdoor 'een zestal architecten hun deskundige inbreng geven, terwijl het honorarium niet hoger is dan voor één architect'.⁴⁵

Gemeenschappelijkheid en kleinschaligheid waren bepalend in het ontwerp; er 'is getracht het méér en de ontmoeting ruimte en gestalte te geven'.⁴⁶ Het gebouw werd midden in het dorpscentrum gesitueerd en bevat

9. Gemeentehuis Haren (1973-1975), vide met trap aan de voetgangersroute door het gebouw, foto uit 2007 (foto Kris Roderburg, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

10. Bekemaheerd in de Groningse woonwijk Beijum (1980) in 1985 (foto K.A. Gaasendam, Groninger Archieven)

een voetgangersroute die vanzelfsprekende ontmoetingen tussen de bewoners en de ambtenaren mogelijk maakte. Het werd opgebouwd uit modules met kantoorruimtes waarvan de afmetingen waren gebaseerd op de grootte van bureaus. Tussen het zichtbare, modulaire betonskelet werden de gevels opgetrokken in metselwerk. De binnenwanden waren verplaatsbaar voor een optimale flexibele indeling. Ook was expliciet rekening gehouden met de mogelijkheid van latere uitbreiding.⁴⁷ Na dit project werkten de drie architecten samen aan woningbouwprojecten in Zuidlaren en Steenwijk. Daarna beëindigden ze hun samenwerking, waarschijnlijk vanwege tegengestelde karakters. Ook het gemeentehuis in Haren was geen lang leven beschoren. Slechts 36 jaar na de opening werd het gebouw gesloopt, omdat de politieke wil om te investeren in verbouw en uitbreiding ontbrak.⁴⁸ In het gebouw had Brita zestien jaar lang gewerkt als raadslid en wethouder.

BEIJUM VLEK III, GRONINGEN (1980)

Beijum is een klassiek voorbeeld van een Nederlandse bloemkoolwijk. De wijk werd in de jaren zeventig in de weilanden aan de rand van Groningen gebouwd en moest zoveel mogelijk aansluiten bij de wensen van de toekomstige bewoners. Om dit te bereiken werd een optimale differentiatie gecreëerd, in zowel straten-

patroon en architectuur als type en prijs van de woningen. Kenmerkend voor deze periode is ook dat werd afgestapt van het gangbare, als rigide ervaren bestemmingsplan. Stedenbouwkundig supervisor Coen Bekink (1922-1996) deelde het gebied op in dertien deelplannen of 'vlekken', die werden uitgewerkt door regionale architectenbureaus.⁴⁹ Tussen 1976 en 1981 werkte het bureau Thieme – Thieme-Domela Nieuwenhuis aan een gymzaal in Beijum I en twee basisscholen met buurtcentra in de vlekken v en VII. Voor het deelplan Beijum III ontwierpen ze in totaal 147 woningen (afb. 10).⁵⁰ Het stedenbouwkundig plan voor deze vlek werd opgesteld door de gemeentelijk stedenbouwkundige, architectenbureau Bekink en het bureau van Henk en Brita. Vervolgens werkten beide bureaus binnen dit kader woningbouwcomplexen uit. Aan de straten Bekemaheerd en Kremersheerd ontwierpen Henk en Brita elk afzonderlijk een eigen woningtype: Brita rug-aan-rugwoningen en Henk geschakelde woningen.⁵¹ De woningen van Brita hebben een kenmerkende kapvorm met een combinatie van platte en schuine delen. Dit komt ook terug in andere ontwerpen, zowel in de woning- als de scholenbouw. De woningen van Henk laten een geschakelde opzet zien waarbij elke individuele woning zo veel mogelijk privacy en buitenruimte heeft. Dit hadden ze eerder ook gedaan bij woningcomplexen in Veenhuizen en het

Groningse Winsum. Henk en Brita hebben Beijum aangegrepen als kans om elk hun eigen vormgevings-ideeën toe te passen in een samen ontworpen deel van deze nieuwe woonwijk.⁵²

CONCLUSIE

Het architectenechtpaar Henk Thieme en Brita Thieme-Domela Nieuwenhuis geniet tot op heden weinig bekendheid en met hun gebouwen wordt niet altijd even zorgvuldig omgegaan. Toch kent het oeuvre een bijzondere kwaliteit. Dit is bijvoorbeeld te zien in het materiaalgebruik, dat werd afgestemd op elke afzonderlijke opdracht. En in de zorgvuldige detaillering en de doelmatige plattegronden, zoals zichtbaar in hun eigen woonhuis. Deze eerste documentatie van een deel van hun oeuvre wil aandacht vragen voor hun werk, om te voorkomen dat het pas gaat opvallen als het er niet meer is.

De drie besproken kantoorgebouwen uit het oeuvre van Thieme – Thieme Domela Nieuwenhuis architecten laten een ontwikkeling zien in de kantoorarchitectuur in de Post 65-periode. De plattelandsbibliotheek werd door hen vormgegeven als een modernistische platte doos, waarbij de constructie werd bepaald door de magazijnstellingen. In de jaren zeventig maakten zij met het kantoor voor het Havenschap een brutalis-

tisch groot gebaar aan de monding van de Eems. Het districts bureau van de rijkspolitie toont hightech architectuur op poten in het Groninger onland. Ook de samenwerking van Henk en Brita met andere Noord-Nederlandse architecten leverde kenmerken de Post 65-architectuur op. Het wooncentrum in IJlst kreeg het predicaat Experimentele Woningbouw toegekend vanwege het stimuleren van ontmoeting tussen verschillende doelgroepen. Beijum is een klassiek voorbeeld van een bloemkoolwijk, waarin een zo groot mogelijke differentiatie werd gecreëerd door de samenwerking van een aantal regionale ontwerpers. Het gemeentehuis in Haren is juist door de sloop typerend geworden voor de hedendaagse waardering en de omgang met gebouwen uit de Post 65-periode.

De samenwerking van Henk Thieme en Brita Thieme-Domela Nieuwenhuis is bijzonder. Zij waren als ontwerpers gelijkwaardig aan elkaar, wat niet vanzelfsprekend was in de periode waarin ze werkten. Door hun innige manier van samenwerken is meestal niet meer zichtbaar wie van de twee de doorslaggevende ontwerpkeuzes heeft gemaakt. De individuele hand van deze afzonderlijke ontwerpers is versmolten tot één; Henk en Brita waren niet twee architecten, maar één architectenechtpaar.

NOTEN

- 1 Bond van Nederlandse architecten, *Kring Groningen 1984'85*, Groningen [1984]. Graag wil ik van harte bedanken de kinderen van Henk en Brita Thieme die ik voor dit onderzoek heb gesproken: Sven Thieme, Arne Thieme en Karen Thieme. Ook dank ik de oud-medewerkers van het bureau Hans Groenewold en Ch'ing Sze Liem hartelijk voor de gesprekken, evenals Johan van der Beek, oud-collega van Henk. Ten slotte wil ik architect Rob Hendriks bedanken; hij bracht mij in contact met de familie Thieme.
- 2 W. Havik en H. Meindersma, *Geen top zonder berg*, Arnhem 1997, 39.
- 3 M. Kruidenier, *Architect Jan Sterenberg en het wonen in de jaren '70. Groeikernen en woonmilieus*, Rotterdam 2021; B. Colenbrander, *Gunnar Daan, architect*, Rotterdam 1995; M. Martin en J. Versnel, *Abe Bonnema, architect*, Rotterdam 1998; R. Hendriks (red.), 'Een zitkuil voor het dorp. Een toekomst voor de jaren '70 architectuur van Cor Kalfsbeek', *DAAD Cahier* 9 (2016); A. den Boer e.a., *BRUUT. Atlas van het brutalisme in Nederland*, Zwolle 2023.
- 4 E. Smeets-Klokgieters, 'Hulde aan onze kranige architecte!' *De opkomst van de eerste vrouwelijke architecten van Nederland*, Rotterdam 2023; E. van Kessel en M. Kuperus, *Vrouwen in de (stede)bouw wat doen jullie nou? Over werk en werkervaringen van vrouwelijke bouwkundig ingenieurs in Nederland*, doctoraalscriptie Kunstgeschiedenis VU Amsterdam 1982; C. Edens e.a., *Vrouwen in architectuur*, Rotterdam 2023; www.a-zine.nl/category/mevrouw-de-architect/ (rubriek Mevr. De Architect in online magazine A.Zine, geraadpleegd 29 mei 2023).
- 5 Vriendelijke mededeling kinderen Thieme; J. van der Beek, 'Aantekeningen gesprek H. Thieme en J. van der Beek', 5 december 2019; *Delftsche studenten Almanak voor het jaar negentienhonderd een en vijftig*, Delft 1950, 415, 490.
- 6 De volledige achternaam van Brita was Thieme-Domela Nieuwenhuis Nijegaard, maar ze schreef haar naam zelf altijd als B. Thieme-Domela N.N.; vriendelijke mededeling Karen Thieme. Op tekeningen staat haar naam vermeld als B. Thieme-Domela Nieuwenhuis b.i. (tot 1974) of ir. B. Thieme-Domela Nieuwenhuis. De broer van Brita's grootvader was de bekende predikant en politicus Ferdinand Domela Nieuwenhuis (1846-1919).
- 7 Van Kessel en Kuperus 1982 (noot 4), 155.
- 8 Vriendelijke mededelingen Karen Thieme; Van Kessel en Kuperus 1982 (noot 4), 154-155; *Delftsche studenten Almanak 1950* (noot 5). De familie Domela Nieuwenhuis Nijegaard kwam oorspronkelijk uit Denemarken en op dat moment woonde directe familie in Denemarken. Waarom Brita in Zweden ging werken en niet in Denemarken is niet bekend.
- 9 Vriendelijke mededeling kinderen Thieme; Bouwarchief gemeente Leidschendam-Voorburg, dossiernummers 15120 en 95238, Prins Bernhardlaan 15-73 en 75-133 Leidschendam.
- 10 Privé-archief familie Thieme, projectenlijst, woonhuis familie Thieme: Nieuwe Kampsteeg 7, Glimmen, ontwerp Henk Thieme en Brita Thieme-Domela Nieuwenhuis, bouwjaar 1964, aannemer Groeneveld uit Glimmen.
- 11 Privé-archief familie Thieme, tekeningen en foto's. Met aannemer Groeneveld uit Glimmen werkten ze regelmatig samen.
- 12 Van Kessel en Kuperus 1982 (noot 4), 158.
- 13 Vriendelijke mededelingen Hans Groenewold en Ch'ing Sze Liem.
- 14 Van Kessel en Kuperus 1982 (noot 4), 156. Dit was ook om te voorkomen dat ze tegen elkaar uitgespeeld konden

- worden, zoals ze uit ervaring hadden geleerd.
- 15 Gesprek Ch'ing Sze Liem, 22 april 2022.
 - 16 Privé-archief familie Thieme, tekeningen; vriendelijke mededelingen kinderen Thieme, Hans Groenewold, Ch'ing Sze Liem en Johan van der Beek; Van Kessel en Kuperus 1982 (noot 4), 156-158.
 - 17 Van Kessel en Kuperus 1982 (noot 4), 159.
 - 18 Gesprek Karen Thieme, 11 oktober 2021.
 - 19 Van Kessel en Kuperus 1982 (noot 4), 157.
 - 20 Privé-archief familie Thieme, projectenlijst.
 - 21 'Thieme deed het op eigen kracht', *Nieuwsblad van het Noorden*, 31 januari 1994, 9.
 - 22 Vriendelijke mededelingen kinderen Thieme, Ch'ing Sze Liem, Hans Groenewold en Johan van der Beek; Bond 1984 (noot 1), 1; Van Kessel en Kuperus 1982 (noot 4), 156-158, 189; Groninger Archieven (GA), 1084 Provinciale Groningse Welstandszorg, 1928-1995, inv.nr. 1.3, jaarverslagen.
 - 23 Privé-archief familie Thieme, projectenlijst, Centrale Plattelandsbibliotheek voor de provincie Groningen: Laan Corpus den Hoorn 1 Groningen, ontwerp Thieme - Thieme-Domela Nieuwenhuis architecten, aannemer Ned. Aannemingsmaatschappij Den Haag, ontwerpjaar ca. 1963-1964, bouwjaar 1964-1965.
 - 24 'Minister Vrolijk opent centrale bibliotheek', *Nieuwsblad van het Noorden*, 1 juli 1965, 11; 'Provinciale Bibliotheek krijgt rijdend magazijn', *Nieuwsblad van het Noorden*, 10 februari 1968, 11.
 - 25 Minister 1965 (noot 24), 11.
 - 26 H.P. Thieme en B. Thieme-Domela Nieuwenhuis, 'Bibliotheek te Groningen', *Bouw* 19 (1964) 34, 182; GA, 2537, Bouwdossiers dienst RO/EZ (1), 1878-1992, inv.nr. 22688.1, aanvraag op adres Laan Corpus den Hoorn 1, 1962-1987.
 - 27 P.L. de Vrieze, *Moderne bouwkunst in Groningen*, Groningen 1969, 8-9; 'Van Corpus den Hoorn naar Atoomweg. Bibliotheekcentrale wacht met smart op nieuw gebouw', *Nieuwsblad van het Noorden*, 9 december 1972, 13; *Jaarverslag 1964 Centrale Plattelandsbibliotheek voor de provincie Groningen*, Groningen 1964, 5.
 - 28 Kantoorgebouw Havenschap Delfzijl: Noordersingel 1, Delfzijl, ontwerp Thieme - Thieme-Domela Nieuwenhuis architecten, ontwerpjaar ca. 1971-1974, bouwjaar 1974. Privé-archief familie Thieme, projectenlijst.
 - 29 Van Kessel en Kuperus 1982 (noot 4), 157.
 - 30 Van Kessel en Kuperus 1982 (noot 4), 156.
 - 31 W. Havik en A. Blonk, *Architectuurgids Provincie Groningen (1900-1994)*, Bedum 1994, 43; Van Kessel en Kuperus 1982 (noot 4), 156; GA 698 Havenschap Delfzijl 1958-1986, inv.nr. 311 Bouw havenkantoor aan de Noordersingel, notitie Ch.C. van Elderen aan Leden Dagelijks Bestuur Havenschap, 24 april 1973, en correspondentie Ch.C. van Elderen en H.P. Thieme/J.J.C. Groenewold. Het oorspronkelijke plan was om aluminium kozijnen toe te passen, maar vanwege bezuinigingen werden dit houten gebeitste kozijnen.
 - 32 H. van Dijk (red.), *Architectuur in Nederland. Jaarboek 1987/1988*, Deventer 1988, 61. Privé-archief familie Thieme, projectenlijst, Districtsbureau Rijkspolitie Groningen: Schweitzerlaan 1, Groningen, ontwerp Thieme - Thieme-Domela Nieuwenhuis architecten, in opdracht van Rijksgebouwendienst (directie Groningen, Friesland, Drenthe), ontwerpjaar 1980, bouwjaar 1987, aannemer BAM, Wijn en Dekker, constructeur adviesbureau voor bouwtechniek bv, J.J.A. Beukema, J.H. Pestman.
 - 33 Voor de Rijksgebouwendienst ontwerpen ze eerder onder andere een politiebureau in Grijpskerk, een sporthal en directie- en personeelswoningen voor de penitentiaire inrichting in Veenhuizen; privé-archief familie Thieme, projectenlijst.
 - 34 C. Ligtenberg, 'Zicht op... Bureau Rijkspolitie', *Nieuwsblad van het Noorden*, 27 juli 1992, 7.
 - 35 GA 1969 Bouwvergunningen gemeente Groningen (3) 1965-1987; inv.nr. 8404, Schweitzerlaan (gemeente Helpman 0807); aan de Rijksgebouwendienst voor respectievelijk een districtsbureau ten behoeve van de Rijkspolitie en voor het vergroten van het bouwplan, 1985-1986, bouwtekeningen 1985 met plaatsingslijst. Vriendelijke mededeling kinderen Thieme en Hans Groenewold.
 - 36 Van Dijk 1988 (noot 32), 61.
 - 37 Commissie voor de Welstandszorg van de gemeente Groningen, *Voorbeeldplannen voor beeldende welstandszorg*, Groningen 1989, 45.
 - 38 'Plan 3'82 architecten +ingenieurs', *Nieuwsblad van het Noorden*, 29 mei 1982.
 - 39 M. Barzilay, R. Ferwerda en A. Blom, *Predicaat experimentele woningbouw 1968-1980. Verkenning Post 65*, Amersfoort 2018. Privé-archief familie Thieme, projectenlijst, Woonzorgcentrum Nij Ylostins: Ylostinslaan 1, IJlst, ontwerp architecten- en ingenieursbureaus Nijenhuis en Ebbing, Timmer, Van Manen en Zwart, Henk Thieme, E.B. Haag, in opdracht van Stichting Bejaardenzorg IJlst en omstreken, ontwerp 1969-1972, bouwjaar 1972.
 - 40 'Experimentele bejaardenhuisvesting te IJlst', *Bouw* 26 (1971) 16, 629-631; N. Mens en C. Wagenaar, *Architectuur van de ouderenhuisvesting. Bouwen voor wonen en zorg*, Rotterdam 2009, 110. Nijenhuis en Ebbing hadden in de jaren hiervoor al bejaardenwoningen ontworpen, Van Manen en Zwart werkten onder andere in de scholenbouw, Timmer werkte in de woning- en scholenbouw en Thieme had brede ervaring in zowel woning-, scholen- en kantorenbouw.
 - 41 Experimentele 1971 (noot 40), 629-631; 'Experimentele woningbouw. Adviescommissie kent aan vier projecten predikaat toe', *Bouw* 25 (1970) 36, 137; 'Woonzorgcentrum IJlst', *Bouw* 25 (1970) 35, 1330; M. Barzilay, R. Ferwerda en A. Blom, *Experimentele woningbouw in Nederland 1968-1980*, Rotterdam 2019, 128; Mens en Wagenaar 2009 (noot 40), 106-108.
 - 42 M. Kruidenier, *Waardestelling Nij Ylostins, 'wooncentrum voor bejaarden'*, Nijmegen 2019, 10; K. Wiekart, 'Woonwijk voor bejaarden te IJlst', *NRC Handelsblad*, 1972. Uit: Kruidenier 2019.
 - 43 'Verkoop-aanbesteding', *Nieuwsblad van het Noorden*, 21 februari 1973; Barzilay, Ferwerda en Blom 2019 (noot 41), 128. Nijenhuis en Ebbing ontwierpen enkele jaren later samen wel een 'dienstencentrum' in Smilde op basis van dezelfde principes, maar zonder de medewerking van de andere architecten die betrokken waren bij Nij Ylostins.
 - 44 Privé-archief familie Thieme, projectenlijst, Gemeentehuis Haren: Raadhuisplein Haren, ontwerp Harm Nijenhuis en Henk Thieme, coördinator T.G. Pater, tuinarchitect J. Vroom uit Glimmen, binnenhuisarchitect Metz en Co. uit Amsterdam, beeldend kunstenaar B.A. Vels ten Kate uit Haren, aannemersbedrijf Lodewijk Geveke uit Haren, constructeurs Adviesbureau Grabowsky en Poort uit Groningen, ontwerpjaar 1970-1971, bouwjaar 1973-1975, sloop 2011. H. Nijenhuis en H.P. Thieme, 'Raadhuis te Haren', *Bouw* 31 (1976) 21, 380.
 - 45 'Nyenhuis en Thieme nieuwe architecten Harener raadhuis', *Nieuwsblad van het Noorden*, 16 juli 1969. Enkele jaren eerder was de opdracht voor het ontwerpen van het gemeentehuis in Haren aan de Amsterdamse architect C.W. Schaling (1912-1972) ingetrokken, omdat hij niet het apparaat zou hebben om de opdracht te kunnen afzenden. 'Ontslag architect van raadhuis in gesloten zitting', *Nieuwsblad van het Noorden*, 26 maart 1969.
 - 46 H. Nijenhuis en H.P. Thieme, 'Raadhuis te Haren', *Bouw* 31 (1976) 21, 380.
 - 47 Havik en Blonk 1994 (noot 31) 58; Nijenhuis en Thieme, 1976 (noot 44), 380-382; Samenwerkende architecten- en ingenieursbureaus Nijenhuis en partners, Timmer, ir. Thieme b.v. Team voor bouwkundige- en ruimtelijke vormgeving BNA, *Raadhuis Haren*, Haren s.a.
 - 48 H.P. Thieme en H. Nijenhuis, 'Woningen te Steenwijk', *Bouw* 32 (1977) 26, 65-67; J.B.R. Dekker, 'Opinie: Sloepzucht en geldingsdrang in Haren.

- Noodzaak nieuw raadhuis twijfelachtig', *Dagblad van het Noorden*, 5 oktober 2005, 10; J. Schlimbach, 'Haren kiest plots voor bouw nieuw raadhuis. Gemeente laat jaren geplande verbouwing schieten', *Dagblad van het Noorden*, 30 september 2005, 11.
- 49 M. de Vletter, *De kritiese jaren zeventig. Architectuur en stedenbouw in Nederland 1968-1982*, Rotterdam 2004, 21; S. Vreeling, *Groningen kleurt rood. De rol van de Vereniging tot bevordering der bouwkunst in de discussie over de stadsontwikkeling van Groningen, 1883-2012*, Groningen 2013, 52-53.
- 50 Privé-archief familie Thieme, projectenlijst, Woningen Beijum III: Beke-maheerd en Kremersheerd Groningen, ontwerp Thieme - Thieme-Domela Nieuwenhuis architecten, in opdracht van de gemeente Groningen en ABP, ontwerpjaar 1976, bouwjaar 1980.
- 51 Vriendelijke mededeling Hans Groenewold; privé-archief familie Thieme, projectenlijst; GA, 1615, Dienst Ruimtelijke ordening/Economische Zaken: werktekeningen 1860-1990, inv.nrs. 4204, 4205, 4213, 4214, tekeningen Beijum 3.
- 52 Privé-archief familie Thieme, projec-

tenlijst. De kenmerkende kapvorm is ook toegepast bij Multifunctioneel Schoolgebouw De Ruitenvelder in Froombosch (ontwerpjaar 1976). De schakeling van de woningen zien we ook in hun ontwerp voor de personeelswoningen aan de ir. Mentropweg in Veenhuizen (ontwerpjaar ca. 1964) en het woningcomplex aan de Jasmijnstraat en Chrysantenstraat in Winsum (Gr.) (ontwerpjaar 1968-1969).

DRS. S.M. TILLEMA studeerde architectuur- en stedenbouwgeschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen. Zij is werkzaam als adviseur erfgoed bij Libau in Groningen. Vanuit deze functie is zij secretaris en monumentenadviseur van de Adviescommissie voor Omgevingskwaliteit Drentse gemeenten.

DESIGNING SOCIAL INTERACTION

THE ARCHITECTURAL COUPLE HENK THIEME AND BRITA THIEME-DOMELA NIEUWENHUIS

SANNE TILLEMA

The architectural couple Hendrikus Pieter Thieme (1925-2020) and Brita Thieme-Domela Nieuwenhuis Nijegaard (1929-1995) were active from the 1950s up to the end of the twentieth century. From their office in Groningen and their home in the village of Glimmen they collaborated on over two hundred designs for new buildings, renovations and restorations. That legacy is slowly being erased as their buildings are demolished or radically altered, a fate it shares with a lot of architecture from the Post-65 period. This article draws attention to the quality of the output of Thieme-Thieme-Domela Nieuwenhuis architects in the hope of preventing still more of their buildings from being damaged or even vanishing altogether. It is the first time that some of these works have been documented. The study is based on a list of projects, literature and archival research, and conversations with former associates and the couple's children. Much has already been written about Dutch architecture from the period 1965-1990, but the focus of most of those publications is the Randstad urban region and the design practices based there. Still less is known about women architects from the northern Netherlands in the Post-65 period. With the exception of a 1982 thesis *Women in construction, what are you doing now?*, the work of Brita Thieme-

Domela Nieuwenhuis has received little attention to date.

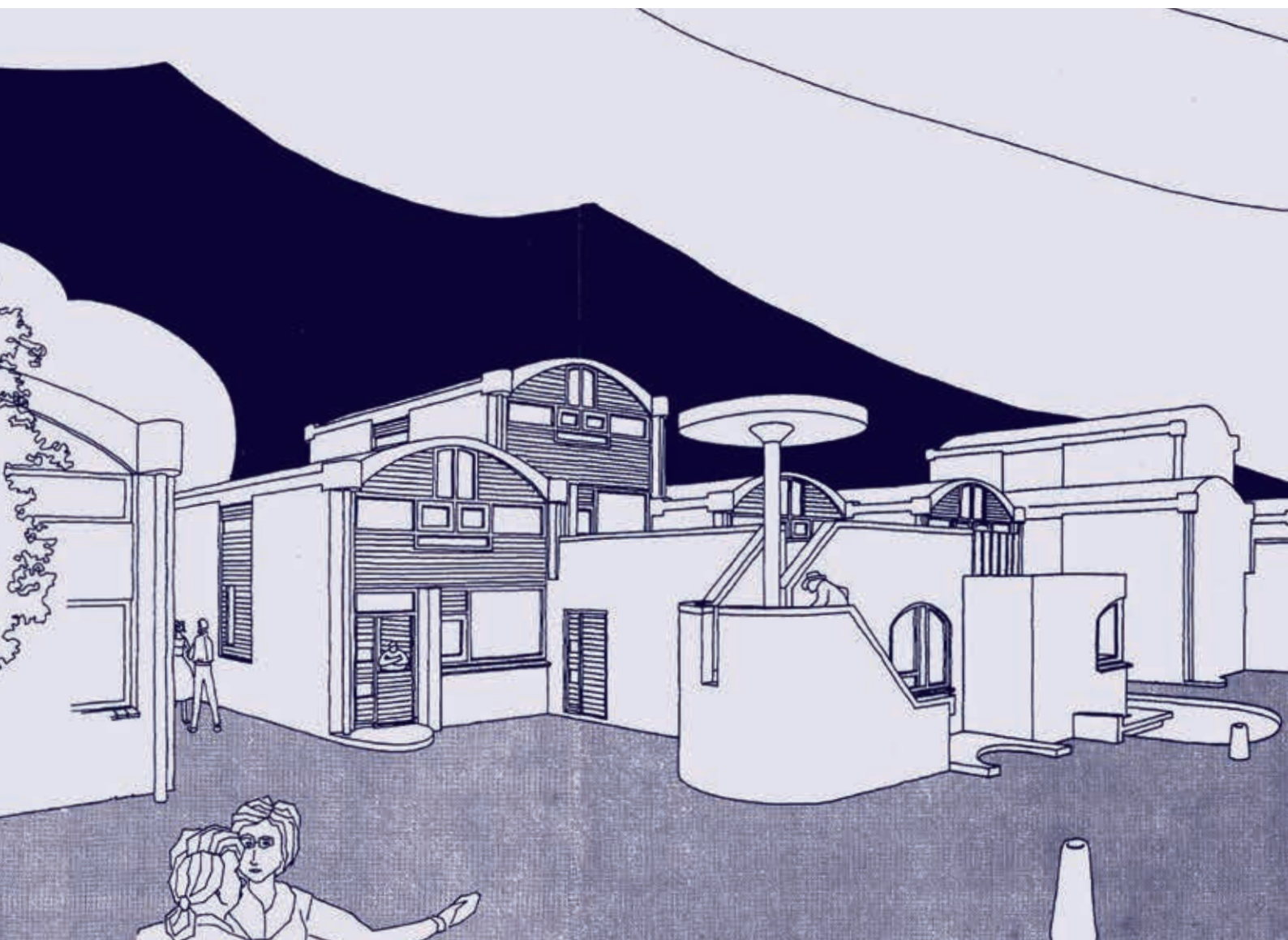
The first part of the article introduces the couple and their practice. The second part examines a number of highlights in the Thieme-Thieme-Domela Nieuwenhuis oeuvre, grouped according to two themes. The first theme is a building type, namely offices. The couple's work reflects a general development in office architecture in the Post-65 period. The second theme is a phenomenon that was growing in importance in those years: cooperation with other designers. In the 1970s and '80s, Henk and Brita worked together in several combinations with colleagues. The article describes the benefits and results.

The oeuvre of the architectural couple Henk Thieme and Brita Thieme-Domela Nieuwenhuis possesses a special quality that only becomes apparent when it is examined closely. Equally special is the way the two architects cooperated with each other. As designers they were equals, a situation that was by no means usual at the time. Owing to their close collaboration it is mostly impossible to distinguish which of them made the decisive design decisions. The individual signatures of these separate designers have merged into one; Henk and Brita were not two architects but one architectural couple.

'SAMEN DOEN WAT SAMEN KAN'

HET BEGIN EN DE KOMMA VAN CENTRAAL WONEN IN NEDERLAND

SANNE VAN DRENTH

'Samen doen wat samen kan, want dan geniet je er het meeste van.' Deze leuze typeert het in de jaren zeventig opgekomen Centraal Wonen-concept, op grond waarvan tussen 1977 en 1991 in ons land meer dan zestig projecten zijn gerealiseerd (afb. 2).¹ Centraal Wonen is een woonvorm waarbij bewoners er bewust voor kiezen om met elkaar te wonen en de huishoudens over

een zelfstandige woning of wooneenheid beschikken en gemeenschappelijke voorzieningen en ruimten met elkaar delen.² De wooncomplexen waren bedoeld voor een diverse bewonersgroep van zo'n 15 tot 250 personen en zouden hoofdzakelijk worden gerealiseerd in nieuwbouw. De initiatiefnemers geloofden dat deze woonvorm oplossingen bood voor maatschappelijke vraagstukken als de achtergestelde positie van de vrouw en een toenemende eenzaamheid. Daarbij constateerden zij een eenzijdige productie van eengezinswoningen en -flats. In de Centraal Wonen-

▲ 1. Leo de Jonge en Pieter Weeda, Wandelmeent in Hilversum (*Bouw* 28 [1973] 49, 1474)

2. Computerruimte met wandkleed in Centraal Wonen De Banier in Rotterdam (foto auteur 2021)

filosofie zouden gemeenschappelijke voorzieningen het gemeenschapsgevoel en de emancipatie van achtergestelde groepen versterken. Dit idealisme paste binnen de tendens van verandering die in de jaren zestig al inzette, en in de jaren zeventig verder tot wasdom kwam.

Centraal Wonen raakte in de jaren negentig als 'merknaam' in de vergetelheid en kan worden beschouwd als een min of meer afgeronde episode in de Nederlandse volkshuisvesting. Alternatieve en gemeenschappelijke woonvormen kunnen tegenwoordig echter op hernieuwde aandacht rekenen. Dat plaatst het concept Centraal Wonen, zo typisch voor het Post 65-tijdperk, in een ander perspectief. Dit artikel onderzoekt de ontstaansperiode van Centraal Wonen, de omstandigheden waarbinnen het concept kon ontstaan en de gedaanten waarin de woonvorm tot wasdom kwam. Daarbij wordt de vraag opgeworpen welk alternatief deze destijds nieuwe woonvorm wilde bieden en hoe dat in het eerste Centraal Wonen-project werd vertaald. Tot slot wordt een doorkijk gegeven naar de jaren tachtig, waarin de Centraal Wonen idealen nog maar beperkt tot uitvoering kwamen.

HET NIEUWE ELAN VAN DE NAOORLOGSE GENERATIE

De voedingsbodem van Centraal Wonen ligt in de naoorlogse periode. De vernieuwing van grote delen van

steden, de bouw van honderdduizend woningen per jaar en de toename van het autogebruik zorgden voor grote veranderingen in de fysieke leefomgeving van veel Nederlanders. Tijdens de wederopbouw werd gewerkt met steeds verder gesystematiseerde bouwmethoden en een centraal gecoördineerd volkshuisvestingsbeleid. De grootschalige modernisering van stedenbouw en architectuur en de industrialisering van het bouwen hadden hun keerzijde. De op herhaling van bouwmodules gebaseerde systeembouw en de modernistische repetitie van stedenbouwkundige patronen zorgden in veel gevallen voor verschrapping van ruimtelijke kwaliteit. Het ontbrak de nieuwe woonwijken aan herkenbaarheid en herbergzaamheid, ze waren niet zelden te ruim opgezet en te monofunctioneel. De modernisering van verloederde binnensteden, waarvoor grote delen van de bestaande stad werden gesloopt, riep nog de meeste verontwaardiging op. Grachten werden gedempt, historische straten en buurten gesloopt en eeuwenoude structuren werden doorbroken ten behoeve van het verkeer. Deze aanpak werd al snel gezien als demonstratie van 'het regenteske handelen van stadsbestuurders en de macht van het grootkapitaal'.³

In *Een onvoltooid project* stelt Michelle Provoost: 'Terwijl de planologen in de jaren zestig met grote zekerheid de lijnen uitzetten waarlangs Nederland zich

moest gaan ontwikkelen, leek de maatschappij vanaf de straat gezien volledig op losse schroeven te staan.⁴ Een naoorlogse generatie groeide op in toenemende welvaart en secularisatie en vond individuele ontplooiing, emancipatie en democratisering belangrijker dan het voldoen aan traditionele rolpatronen en onwrikbare geloofsartikelen van de samenleving. In rap tempo ontstonden verschillende subculturen en maatschappijkritische bewegingen, bevolkt door linkse activisten, maar ook door 'genotszoekers en drop-outs'.⁵ Vanuit dit maatschappelijk verzet voerden zij actie tegen leegstand, verval, sloop en speculatie in oudere stadswijken en buurten, en eisten ze meer zeggenschap in de planvorming.⁶ Aan deze roep werd gehoor gegeven met 'Keerpunt 1972', het gezamenlijke verkiezingsprogramma van PVDA, D'66 en PPR, en met het progressieve kabinet-Den Uyl (1973-1977). Met het motto 'Spreiding van kennis, macht en inkomen' werden belangrijke kernwaarden voor de naoorlogse linkse generatie geformuleerd.⁷ De politiek richtte zich niet langer primair op eerste levensbehoeften en materiële welvaart, maar ook op emancipatie, participatie en democratisering.⁸ Deze sociale waarden zouden moeten doorsijpelen tot in alle facetten van de samenleving.

ALTERNATIEVEN VAN ARCHITECTEN

Terwijl de politiek in de jaren zeventig nieuwe maatschappelijke waarden verkende, dachten vormgevers na over een architectuur en stedenbouw die beter aansloot op de behoeften van de mens.⁹

In 1959 namen Jaap Bakema en Aldo van Eyck de redactie over van het architectuurtijdschrift *Forum*. Met een aantal gelijkgestemde architecten bekritiseerden zij de schrale, bureaucratische versie van het functionalisme en pleitten ze voor het samengaan van architectuur en stedenbouw in een geïntegreerde leefomgeving die was gericht op het welzijn van de mens. Zo publiceerde Jaap Bakema over de functie van architectuur als identiteitsdrager – een aspect dat volgens hem verloren was gegaan in de schrale massawoningbouw. Van Eyck zag als voornaamste probleem het ontbreken van direct contact tussen architect en eindgebruiker. John Habraken formuleerde een antwoord op de kloof tussen de ideeën van architecten en de behoeften van bewoners in zijn boek *De dragers en de mensen. Het einde van de massawoningbouw* (1961). Hij maakte een onderscheid tussen casco (de drager) en interieur (de inbouw), ofwel een door architecten te ontwerpen ruimtelijk kader dat de gebruiker zelf kon invullen.¹⁰ De mede door Habraken in 1964 opgerichte Stichting Architecten Research (SAR) onderzocht dit principe en de nieuwe verantwoordelijkheden voor de eindgebruiker. Het betrekken van bewoners bij het ontwerpproces moest leiden tot meer vrijheid en flexibiliteit en een duurzamere woonomgeving, zo meenden veel architecten in deze jaren; de woningen zouden dan beter

aansluiten op de verschillende levensstijlen, leeftijden en woonwensen.

De opvattingen van de *Forum*-groep sijpelden via het tijdschrift en het architectuuronderwijs door in de gebouwde omgeving, zonder dat dit één gemeenschappelijke stijl opleverde. Vroege ontwerpen laten nog een moderne vormentaal zien, maar met meer oog voor 'spontane ontmoeting' en ruimtelijke hiërarchieën. In de jaren zeventig werd in de Nederlandse woningbouw volop geëxperimenteerd met ontwerpen die de herbergzaamheid zouden bevorderen, met het toevoegen van complexiteit in het straatbeeld en met het betrekken van bewoners via inspraakprocedures.¹¹ In experimentele woningbouw zien we terugkerende thema's als huiselijkheid, ontmoeting en gemeenschap door middel van (gestapelde) laagbouw en wonen rond erven en aan woondekken.

Een van de richtingen die de architectuur en stedenbouw insloegen, zou later bekend komen te staan als de kleinschaligheidsbeweging.¹² Wijken werden veelal opgedeeld in kleine buurten waarbinnen de woningblokken op gevarieerde wijze waren gegroepeerd rondom woonerven, woonstraten, pleinen en plantsoenen. Verspringende rooilijnen, vervlechting van voorerf met straatruimtes en kleinschalig groen zorgden voor tussengebieden waar bewoners elkaar konden ontmoeten. De architectuur was bepalend voor het straatbeeld en kenmerkte zich door woningen van baksteen met kappen en een individuele expressie (afb. 1).

VERLANGEN NAAR EEN GEMEENSCHAP

Ondertussen was er ook een ontwikkeling gaande waarin bewoners zelf het heft in eigen hand namen. In Nederland en in andere delen van Noord-Europa streefden mensen naar een gemeenschap buiten het traditionele kerngezin. Een radicale vorm was de commune, een leefgemeenschap die in alle culturen en tijden opduikt, maar in Europa een opleving kende na de wederopbouw.¹³ Een naoorlogse generatie jongeren verzette zich tegen de (middenklasse)generatie van hun ouders en de gevestigde sociale patronen en streefde naar verandering, participatie en emancipatie.¹⁴ Geïnspireerd door thema's als duurzaamheid, spiritualiteit en gelijkwaardigheid wilden zij op een andere manier wonen en leven dan in de bestaande gezinsstructuren. Door de achterblijvende huizenmarkt begonnen de meesten hun alternatieve woonvorm in bestaande panden, waarbij werd geëxperimenteerd met de verdeling van private en gemeenschappelijke ruimten.

Vanaf de jaren zeventig beschouwden communes zichzelf liever als woongroep.¹⁵ De belangstelling ervoor verminderde, hun netwerken raakten verzwakt en het werd moeilijker om dit soort projecten levensvatbaar te maken.¹⁶ Nieuwe toetreders hadden soms

3. Skrâplanet in het Deense Jonstrup als maquette (M. Zeestraten, *Bouwfonds Informatiemap Centraal Wonen*, Bouwfonds Nederlandse Gemeenten, 1976)

andere ideeën over tegencultuur en gemeenschapsleven, mede gevoed door negatieve beeldvorming rond verregaande collectivisering.¹⁷ Communes experimenteerden met het delen van elkaars partners en een antiautoritaire opvoeding, en drugsgebruik was geen taboe. Hiertegenover stonden nieuwe inzichten over het belang van autoriteit bij opvoeding en de verhouding tussen groep en individu. De interne afbrokkeling van de communebeweging door onder andere een ‘generatiekloof’ en het conflict over de toekomstige richting van het activisme maakte dat de ‘uit de mode geraakte’ communes overgingen in andere woonvormen.¹⁸

Naast de los-vastverbanden van de communes en

woongroepen in verbouwde (binnenstads) panden, ontstonden gemeenschappelijke woonprojecten met een meer georganiseerd karakter. Deze kwamen voort uit de behoefte van bewoners om wel het gezin te behouden, maar dit te ‘openen’ voor een groter sociaal burennetwerk en te participeren binnen de woongemeenschap, soms op buurt- of wijkniveau. Nieuwbouw maakte het mogelijk dat de vernieuwende ideeën over wonen in een speciaal daarvoor ontworpen gebouw konden worden omgezet. Met name in Noord-Europa ontstonden onder verschillende namen gemeenschappelijke woonprojecten met een sociale doelstelling, waarvan de *bofællesskab* (‘leefgemeenschap’) in Denemarken een grote impuls heeft gegeven aan een beweging die later in de Verenigde Staten bekend werd als *cohousing*.¹⁹ De Deense leefgemeenschappen zijn ook van invloed geweest op het Nederlandse Centraal Wonen, met name Skrâplanet in Jonstrup (1963-1973) van architect Jan Gudmand-Høyer (1946-2017), auteur van het manifest ‘The missing link between utopia and the dated one-family house’ uit 1968 (afb. 3).²⁰ Er bestond veel interesse voor zijn gedachten over de *integrated housing collective*, waar naast een centraal gemeenschapshuis ook semi-private tussenruimten werden ontworpen die te gebruiken waren voor een kleinere groep.

CENTRAAL WONEN

In 1969 plaatste de 35-jarige Lies van den Donk-van Dooremaal uit Nijmegen een oproep in het progressieve opinietijdschrift *De Nieuwe Linie*: ‘Wie ontwerpt een wooneenheid, gedacht op vier à tien kilometer van een grote stad, met een centrale keuken en eetzaal, een centrale wasserij, een kindercrèche, studieruimte, gemeenschappelijk te gebruiken logeerkamers en daarboven of daaromheen eigen kleine wooneenheden voor elk gezin: een woonkamer, wat slaapkamers, een piepklein keukentje, een douche en toilet?’²¹ Deze oproep vormde het begin van Centraal Wonen en was de aanleiding voor tien ontwerpbijschikkingen waarin dit concept werd uitgewerkt. Het idee mondde uit in een bredere visie voor sociale hervorming.

Centraal Wonen zou niet alleen een sterke integratie van bewoners bewerkstelligen, maar diende veel meer doelen: het zou gemeenschappelijkheid versterken door herstel van verloren gegane functies; de invloed van burgers op hun directe woonomgeving vergroten; individuele ontplooiing bevorderen; zorgen voor een sterker sociaal vangnet en onderlinge solidariteit; emancipatie van vrouw en man bevorderen; en de context van het opgroeiende kind verbreden en ondersteunen. Ook ruimtelijk waren er flinke ambities. Centraal Wonen zou leiden tot een grotere verscheidenheid in het stedenbouwkundige beeld, zorgen voor goede voorzieningen op buurtniveau, een grotere woon-dichtheid mogelijk maken, de buitenruimte minder

'niemandslaan' laten zijn en het bouwen en wonen meer dan ooit in relatie brengen met de menselijke samenlevingsvormen. Over dit laatste punt werd gesteld: 'Dit relativeert de oppermachtigheid van enerzijds bedrijfseconomische en anderzijds architectonisch-esthetische principes. Typisch aan menselijke samenlevingsvormen is het proces-karakter: de samenstelling van een huishouden verandert, de mensen veranderen, de relaties tussen mensen veranderen en daarmee wijzigen zich ook de behoeften. Een verscheidenheid van veranderingsmogelijkheden is dan ook ingebouwd, niet alleen in de gemeenschappelijke ruimten en in het cw complex als geheel en in de woningen afzonderlijk.'²²

De belangstellenden organiseerden zich in 1971 in de Landelijke Vereniging Centraal Wonen (LVCW). Om een concrete woonvorm te ontwikkelen, kreeg de vereniging subsidie via de regeling Experimentele Woningbouw van het ministerie van CRM en werd ze ondersteund door sociologen en welzijnswerkers, die ook de haalbaarheid ervan toetsten.²³ Centraal Wonen wilde zich niet beperken tot één woonproject, maar werd door de initiatiefgroep beschouwd als een realistisch alternatief voor de standaardwoningbouw. Het zou echter nog jaren duren voordat het eerste wooncomplex werd gebouwd en toen was de sociaal-maatschappelijke context in ons land niet meer dezelfde.

DE WANDELMEENT

De Wandelmeent in Hilversum is een sleutelproject binnen de Centraal Wonen-beweging, omdat hier voor het eerst werd gepoogd haar ideeën vorm te geven. In 1973 vond de eerste vergadering plaats en in 1977 werd het project opgeleverd. De start was een informatieavond in buurthuis Ons Huis. Onder het motto 'Samen doen wat samen kan' werkten ruim zestig belangstellenden in de Vereniging Centraal Wonen Ooster Meent aan het uitdenken van het project. In een latere oproep werden 'mensen gezocht die willen meewerken aan [...] een samenlevingsvorm die de grenzen van het gezin overschrijdt'.²⁴ Bij het overschrijden van de grenzen van het gezin stond voor de bewoners één ding vast: het project zou geen commune worden, maar juist een diverse en onafhankelijke bewonersgroep – ook voor mensen met een afstand tot de woningmarkt. In de Wandelmeent zou ieder huishouden over een woning beschikken met eigen keuken, badkamer en voor- en achterdeur om de privacy te garanderen. Pas dan konden de bewoners een vrijwillige bijdrage leveren aan de groep, was de gedachte.

Marian Verweij woont al sinds het begin in de Wandelmeent en benadrukt dat een sturende ideologie ontbrak, die bij communes vaak wel aanwezig was. 'Bewoners zijn zelfstandig, hebben iets gemeenschappelijks wat zich in de loop der jaren vormt, in plaats van dat er één gedachte is en dat mensen aansluiten bij

die gedachte.'²⁵ Maar wat gemeenschappelijk moest verlopen, was in de praktijk al ver voor de bouw uitgedacht. Bewoners wilden zeggenschap in het uitkiezen van nieuwe bewoners, in het beheren van de gemeenschappelijke ruimten en de controle over de dagelijkse beslissingen en samenwerkingsactiviteiten.²⁶ De toekomstige bewoners van de Wandelmeent hadden duidelijk een sociale agenda: het opzetten van een sociale woonomgeving voor een gevarieerde groep mensen, als ware het een minimaatschap.

De projectarchitect was Pieter Weeda, werkzaam bij het architectenbureau van Leo de Jonge en gespecialiseerd in volkshuisvesting. Tijdens vergaderingen en werkweekenden in jeugdherbergen of op kampeerterrainen werkte hij aan het in kaart brengen van de woonwensen en idealen. In talloze enquêtes werd gevraagd naar het gewenste aantal vierkante meters per woningtype, de gewenste huurprijs, zaken die men wel of niet wilde delen, de keukenindeling en de evaluatie van het groepsproces (afb. 4). Het ontwerp werd inzichtelijk gemaakt met een grote maquette bestaande uit verplaatsbare houten blokken (afb. 5). Dit visualiseren

4. Insprakenquête voor de Wandelmeent in Hilversum, 1973 (Archief Wandelmeent)

Naam: DICK HATT

CENTRAAL WONEN VOOR DE OOSTERMEENT

Weekend 19 en 20 mei 1973 A

Wilt u hieronder aangeven, aan welke centrale voorzieningen u de meeste waarde hecht?
Geef uw mening weer, door in de kolom I een 1 te plaatsen achter de voor u meest waardevolle, een 2 achter de op één na belangrijkste etc.

U heeft hiervoor ca. 20 minuten de tijd; het is niet erg, als u niet alle voorzieningen hebt gewaardeerd. Ook voor u zal het immers niet zo belangrijk zijn, wat op de 15e of de 16e plaats komt. Defin.

		I	2	3
Centrale wasgelegenheden	2	12	A	
Teenerruimte	5	9	B	
Koffie-bar	5	7	B	
"Stille" ontmoetingsruimte	6	8	B	
"Luide" ontmoetingsruimte	3	1	B	
T.V. - ruimten	3	20	B	
Crèche	3	10	A	
Hobby-ruimte voor lessen e.d.	4	5	C	
Hobby-ruimte voor linoleumdruk e.d.	4	6	C	
Sauna	-	19	C	
Logeerkamers	-	13	D	
Donkere kamer	4	14	C	
Muziekkamer	7	11	C	
Half-centrale keuken	1	4	A	
Centrale keuken	-	18	A	
Half-centrale eetruimte	1	3	A	
Centrale eetruimte	-	17	A	
Studie- (huiswerk-)ruimte	6	8	D	
Bergruimten	2	15	D	
Ziekenkamer	-	16	D	

BLANCO RUIMTE

A.	B.	C.	D.
1. hobby	1. Lido	1. HOBBY/DON	1. BERGEN
2. keuken	2. koffiebar/wasruimte	2. muziek	2. LOG./STU
3. eetruimte	3. stil/ruimte	3. SAUNA	

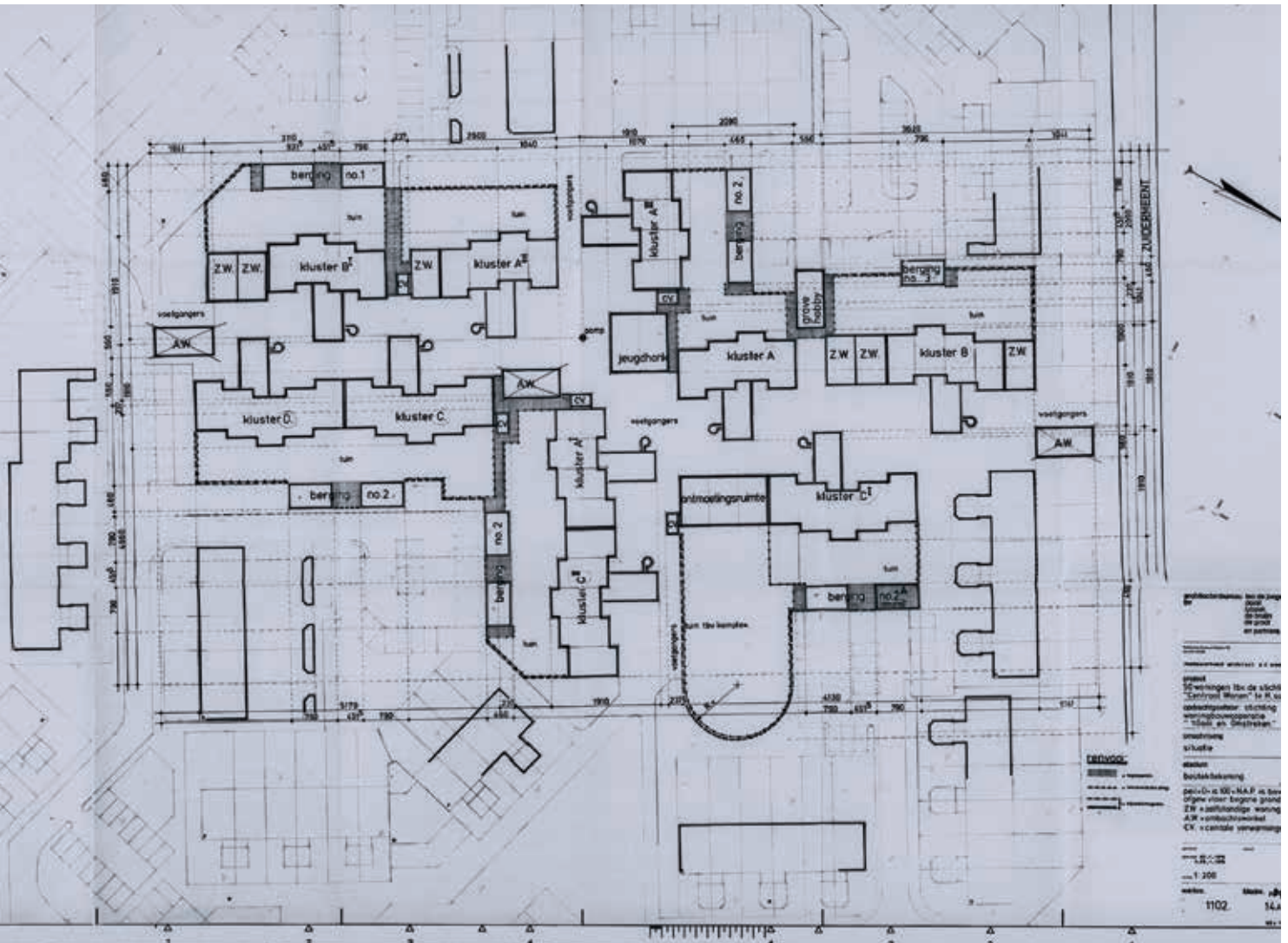

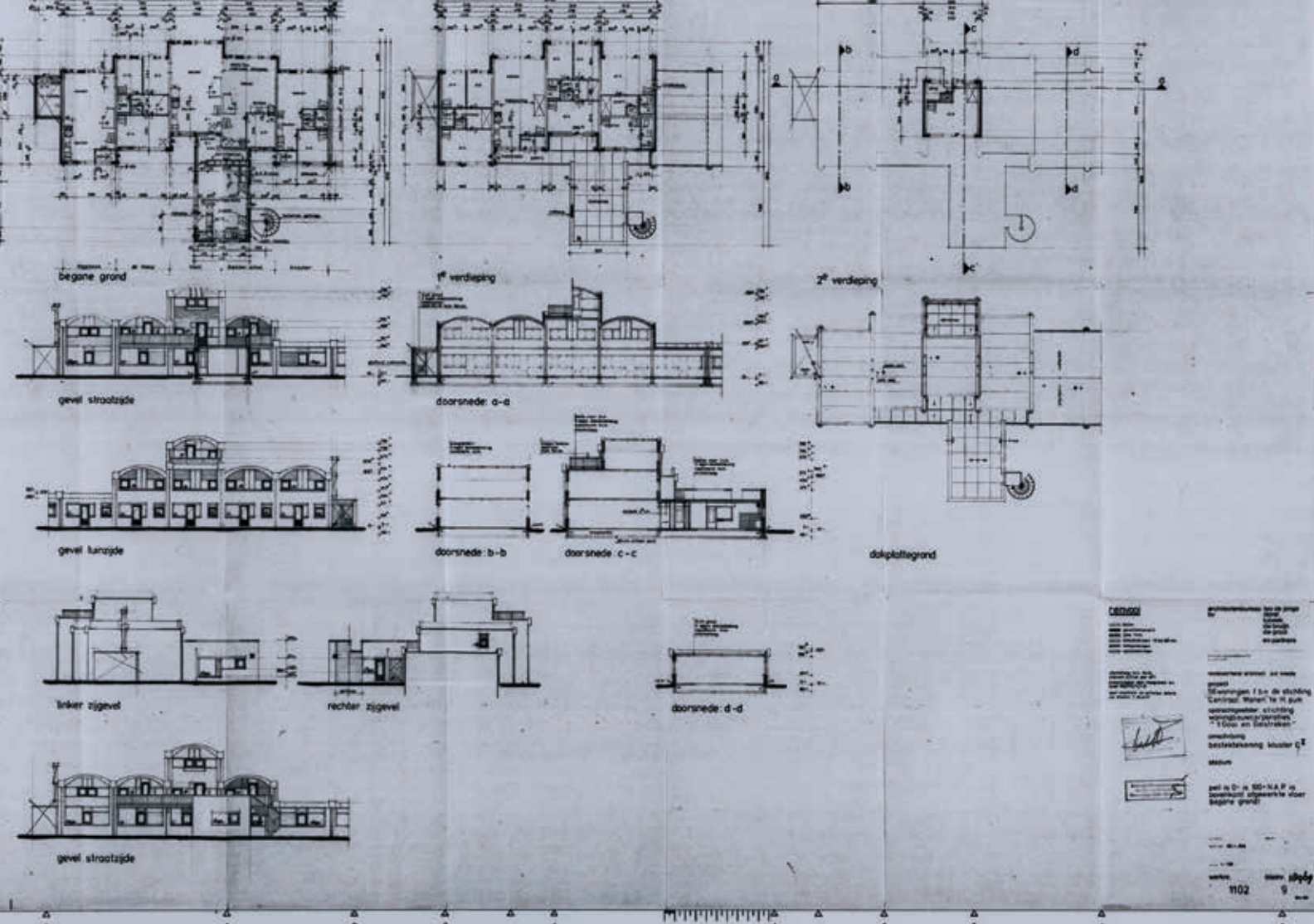
5. Groepsproces met blokken voor de Wandelmeent in Hilversum, ca. 1973-1977 (B. de Vries, 'Uit een oude doos', *Gewoon Anders* 32 [2009] 105)

en communiceren van ontwerp(keuzes) en het inspe-
len op kritiek van bewoners was essentieel om tot over-
eenstemming over het plan te komen.²⁷

In eerste instantie was geen woningcorporatie be-
reid de Wandelmeent te realiseren. Nadat Weeda ech-
ter een ontwerp op no-cure-no-paybasis had gemaakt,
trad woningbouwvereniging St. Jozef met directeur
Nico Schiltmans op als opdrachtgever. Daarnaast was
de subsidie van het programma Experimentele Woning-
bouw essentieel voor de uitvoering. Door het pre-
dicaat 'experimenteel' kreeg het project extra subsidie
en ontheffing van bepaalde voorschriften uit de *Voor-
schriften en Wenken* en de *Modelbouwverordening*. Het
bleek niet genoeg om alle extra kosten te dekken, wo-
ningen werden verkleind en het project kreeg extra
subsidie zodat het binnen de woningwetsector kon
worden gebouwd.²⁸ De Wandelmeent werd beschouwd
als meervoudig experiment, als eerste concrete uitwer-
king van het 'Centraal Wonen'-idee, door het ontwerp
en de positie van de woongroep in de wijk en de zeg-

6. Leo de Jonge en Pieter Weeda, Wandelmeent in Hilversum, situatietekening, 1976 (Gooi & Vecht Historisch)

7. Leo de Jonge en Pieter Weeda, Wandelmeent in Hilversum, plattgrond van een cluster, 1976 (Gooi & Vecht Historisch)

genschap van bewoners over de bestemming en indeling van de woning en de begeleiding door de architect.²⁹ De gemeente Hilversum wees een bouwka- vel toe en stemde in met de zeggenschap over de woningtoewijzing op voordracht van clusters, waardoor de bewoners van de Wandelmeent hun eigen bure- n mochten kiezen.³⁰ Bovendien hoefden zij niet te voldoen aan de inkomensgrens voor woningwetwoningen.

Na een initiatieffase van drie jaar en één bouwjaar werd de Wandelmeent in 1977 opgeleverd. Het project bestond in zijn eerste opzet uit vijftig woningen voor ongeveer 130 bewoners, een centrale ontmoetingsruimte, een jeugdthunk, een hobbyruimte, een ambachtswinkel, meerdere keukens gekoppeld aan de woningen, gedeelde tuinen, bergingen en dakterrassen. In zijn ontwerp had Weeda ernaar gestreefd het project te laten afwijken van de omringende bebouwing, zonder het daarvan te isoleren. De bebouwing moest geborgen, coherent en kleinschalig zijn, zoals in een dorp, en uitdrukken dat er anders werd gewoond. Daartoe ontwierp Weeda twee elkaar kruisende wandelstraten met in het midden een plein, wat ook bewoners uit de omgeving moest uitnodigen erdoorheen te wandelen. Aan de straten kwamen vijftig wo-

ningen van twee tot drie bouwlagen met elk een gebogen kap. De woningen werden in ligging en in hoogte verspringend van elkaar gepositioneerd. Gemeenschappelijke keukens werden vooruitgeschoven ten opzichte van de woningen geplaatst, waardoor een straat ontstond met vele 'hoekjes om' (afb. 6).

De Wandelmeent is door de vermenging van verschillende gedeelde voorzieningen met het wonen complexer dan reguliere woningbouw. Het project kent een hiërarchie van privé – cluster – gemeenschappelijk. Dit moest het gemeenschapsgevoel en het onderlinge sociale contact bevorderen. Bij clustering worden woningen gegroepeerd rondom een gemeenschappelijke ruimte die bedoeld is voor het gebruik door een kleinere groep. De woningen in de Wandelmeent zijn onderverdeeld in tien clusters van vier à vijf woningen, de vooruitgeschoven clusterkeuken heeft grote ramen waardoor vanaf de straat zichtbaar is wat er binnen gebeurt (afb. 7). De voordeuren van de woningen zijn gericht op deze keukens, die voor alle woningen van het cluster overdekt begaanbaar is. De clustergroepen bepalen zelf hoe zij hun keukens willen inrichten en gebruiken.

Op het niveau van privéruimten hield Weeda reke-

8. Leo de Jonge en Pieter Weeda, Wandelmeent in Hilversum (foto auteur 2021)

ning met de verschillende soorten huishoudens. Er zijn woningen in meerdere typen en groottes, van studio's tot gezinswoningen, en de plattegronden waren eenvoudig in te delen voor verschillende gebruiksopties. Ook werd rekening gehouden met aanpassingen voor toekomstige bewoners, door in bouwmuren doorbraakmogelijkheden te maken, waardoor delen van woningen te koppelen zouden zijn.³¹

De architectuur drukt door zijn uitgesproken vormgeving uit dat het hier om een uniek experimenteel en hiërarchisch complex project gaat. De individualiteit van de woningen komt tot uitdrukking in de bijzondere dakvormen. De gemeenschappelijke voorzieningen hebben een blauwe deur. De straten krijgen visuele eenheid door de materialisering van baksteen, helderrode houten gevelpanelen en lichtgrijze dakranden. De straat is rijkelijk ontworpen met spiltrappen met ingebouwde lantaarn, afgeronde speelmurtjes, plantsoenen en zelfs een eigen bushokje met afgerond dak (afb. 1 en 8).

Deze ontwerpkeuzes laten zien dat veel aandacht uitging naar de beleving van de architectuur. De stedenbouw en architectuur van de Wandelmeent passen binnen de kleinschaligheidsbeweging, waarin ontwerpers zochten naar de essentie van de huiselijke omgeving. Het project is met veel zorg in samenspraak met bewoners ontworpen. Het is een coherent en tegelijkertijd afwisselend geheel geworden en de toe-eigening van tussenruimtes door bewoners drukt uit dat hier plezierig wordt gewoond.

EEN ANDER TIJDPERK

De ideologische inslag en het concept van Centraal Wonen vloeiden voort uit de emancipatoire en maatschappijkritische bewegingen van de jaren zestig en zeventig. Veruit de meeste projecten werden echter gerealiseerd in het daaropvolgende decennium. Vanaf de tweede helft van de jaren zeventig was er sprake van een economische recessie, die aanhield tot in de jaren tachtig. Er werd flink bezuinigd op de overheidsuitgaven, waaronder die voor volkshuisvesting, stedenbouw en architectuur. In dat kader viel in 1980 de regeling voor Experimentele Woningbouw weg, maar ook de wens van Centraal Wonen-groepen om grotendeels te bouwen in de woningwetsector maakte dat er weinig geld was voor architectonische extraatjes.

Dat er toch nog een aantal Centraal Wonen-projecten werden gerealiseerd, kan ten dele worden toegeschreven aan het veranderende beleid. De nota's 'Bouwstenen voor Woongroepen' (1980) en 'Wonen in groepsverband' (1984) namen enkele obstakels voor groepshuisvesting weg.³² Daarnaast werd de aanvankelijk gestelde terugbouwbaarheidseis afgeschaft, zodat het ontwerp werd gevrijwaard van een eventuele transformatie tot reguliere woningbouw. Maar een grote vlucht namen Centraal Wonen-projecten niet.

Architectonisch was er ook sprake van een verarming. Eind jaren zeventig kwam er vanuit de architectenwereld steeds meer kritiek op de kleinschaligheidsbeweging en wat Carel Weeber de 'Nieuwe Truttigheid' noemde.³³ Deze werd vrij abrupt afgeschreven en vervangen door het neorationalisme, dat uitging van heldere stedenbouwkundige lijnen, geome-

trische figuren, lange rechte straten, recht-toe-rechtaan strokenverkaveling en architectuur ontdaan van ornament. Dat deze vorm van stedenbouw en architectuur een stuk minder prijzig was, bepaalde mede het succes ervan in de jaren tachtig.

We zien deze ontwikkeling terug in een groot aantal Centraal Wonen-projecten. Stedenbouwkundig vertoonden deze nog variaties op bouwblokken die samen een hof of woonerf vormden, of meer stedelijke blokken met een binnentuin. Maar architectonisch trad een verschraling op. Kappen werden half uitgevoerd of verdwenen, gevels werden vlakker en materialen goedkoper, zoals te zien is bij Centraal Wonen Gerestraat in Leiden en Centraal Wonen Houtwijk in Den Haag (afb. 9 en 10). In het geval van Centraal Wo-

nen Spijkenisse voerden grijze kleuren en koele materialen de boventoon, in combinatie met gesloten gevels en portieken weinig kenmerkend voor een herbergzame woonomgeving. De idealen van de jaren zeventig over de betrokkenheid van bewoners op elkaar en de woonomgeving kwamen in de jaren tachtig maar moeizaam tot uitdrukking.

TOT BESLUIT

Als beweging in de Nederlandse woningbouw belichaamde Centraal Wonen wat er speelde in de samenleving en de volkshuisvesting: van kritiek op het eenzijdige bouwbeleid in de jaren zestig tot bewoners die het heft in eigen hand namen en communes en woongroepen stichtten. Centraal Wonen had in het begin

9. A. Canoy, EGM architecten, Centraal Wonen Gerestraat, Leiden, 1987 (Erfgoed Leiden en Omstreken)

10. Andries van Wijngaarden, Architectengroep Van Wijngaarden Strötbaum Benneheij, Centraal Wonen Houtwijk, Den Haag, foto Milan Konvalinka 1984 (Haags Gemeentearchief)

van de jaren zeventig de wind mee. Architecten streefden naar humane architectuur en stedenbouw en de nieuwe principes die *Forum* al in de jaren zestig had gemunt, konden worden toegepast in experimentele ontwerpen. Met het kabinet-Den Uyl verschoof de focus naar waarden als emancipatie, participatie en democratisering.

De ontwerpbijsluitingen van Centraal Wonen illustreren de mondigheid van burgers in de jaren zeventig. Zij voerden idealistische gesprekken over hoe het proces naar gemeenschappelijk wonen zich zou moeten voltrekken en hoe een grotere betrokkenheid van bewoners zou moeten worden bewerkstelligd.

Centraal Wonen ontstond op het scharnierpunt tussen twee tijdperken. De ideologische inslag en het concept van de woonvorm kwamen voort uit de emancipatoire en maatschappijkritische bewegingen van de vroege jaren zeventig, terwijl het grootste gedeelte van de projecten pas tot stand kwam in de verzakelijke jaren tachtig. Centraal Wonen bevatte elementen van beide fasen en streefde naar een balans tussen 'samen doen wat samen kan' en de onafhankelijkheid van het individu. Ruimtelijk resulteerde dit in zelfstandige woningen en gemeenschappelijke ruimten, sociaal in bewonersgroepen die betrokken waren op elkaar en op hun woonomgeving en afspraken maakten over onderhoud en verandering.

Hoewel ook de latere Centraal Wonen-projecten de idealen van de jaren zeventig hanteerden, waren deze in de samenleving alweer op hun retour. Dat er toch nog veel mensen bereid waren Centraal te Wonen, en binnen de beperkingen van de wegvallende subsidiëring en de daaropvolgende verarming van de architectuur en stedenbouw een project te realiseren, is te danken aan ander stimulerend overheidsbeleid specifiek voor deze woonvorm. Centraal Wonen heeft unieke projecten opgeleverd, mede doordat sprake was van

grote invloed van bewoners. Het lijkt er echter ook op dat de stedenbouwkundige opzet en architectuur grotendeels het gevolg waren van trends in de architectonische vakgemeenschap en minder de uitkomst van inspraak en gemeenschappelijkheid.

De werkelijke inventiviteit en kwaliteit van Centraal Wonen bevonden zich niet in de afzonderlijke onderdelen van inspraakprocedures, de stedenbouwkundige opzet, het gevelontwerp of de plattegrond, maar in het samenbrengen van zorg op alle onderdelen binnen één project en een gezamenlijke visie op hoe het leven zich er zou voltrekken. De woonprojecten moesten bij uitstek intieme biotopen worden voor zeer diverse bewoners. Dat heeft geleid tot een grote variatie aan woonprojecten die in een zeer kort tijdsbestek zijn opgeleverd. Het is moeilijk op grond hiervan uitspraken te doen over 'de architectuur van Centraal Wonen' of over het al of niet slagen van de projecten. Een project is niet geslaagd als één gezin er fijn woont en het gebouw zich gemakkelijk laat vormen naar hun wensen; het heeft zich te onderwerpen aan de leefwijzen en wensen van tientallen bewoners. Bovendien kan de architectuur sober zijn, maar kan de stedenbouwkundige opzet juist een waardevolle kwaliteit leveren.

Hoewel Centraal Wonen een relatief kort leven beschoren was, staan gemeenschappelijke en alternatieve woonvormen sinds enkele jaren weer in de belangstelling. Het adagium 'samen doen wat samen kan' lijkt in de huidige tijd weerklank te vinden. Ik zou de gebouwen uit de vroege periode van Centraal Wonen daarom willen beschouwen als een komma, waarna verder kan worden geschreven aan het verhaal van de gemeenschappelijke woonvormen. Het concept en de projecten zijn een bron van kennis en inspiratie voor toekomstige gemeenschappelijke woonprojecten – ze laten zien wat goed werkt en wat beter kan.

NOTEN

- 1 B. Kesler, *Centraal wonen in Nederland. Een onderzoek naar bewonerservaringen en sociaal-ruimtelijke voorwaarden*, Wageningen 1991, 415.
- 2 Kesler 1991 (noot 1), 425.
- 3 K. Somer, *Groei, verandering en differentiatie. Architectuur in Nederland 1965-1990*, Amersfoort 2020, 9.
- 4 M. Provoost, 'Ontspannen samenleven. Het maatschappelijk ideaal, het kabinet Den Uyl en de groeikernen', in: M. Provoost (red.), *Een onvoltooid project*, Rotterdam 2022, 85-100.
- 5 J.J.B. Kuipers, *De vlucht naar boven. Tegenculturen in Nederland in de jaren zestig en zeventig*, Zutphen 2023.
- 6 Somer 2020 (noot 3), 10.
- 7 A. Bleich, *Joop den Uyl 1919-1987. Dromer en doordouwer*, Amsterdam 2008, 293.
- 8 Provoost 2022 (noot 4), 95.
- 9 S.U. Barbieri, *Architectuur en planning. Nederland 1940-1980*, Rotterdam 1983; M. de Vletter, *De kritiese jaren zeventig. Architectuur en stedenbouw in Nederland 1968-1982*, Rotterdam 2004; J.E. Abrahamse, *Opkomst en ontwikkeling van de bloemkoolwijk. Het ontwerp van woonwijken in Nederland en de zoektocht naar identiteit*, Amersfoort 2019.
- 10 N.J. Habraken, *De dragers en de mensen. Het einde van de massawoningbouw*, Amsterdam 1961.
- 11 Een standaardwerk over de vormgeving van stedenbouw en architectuur uit deze periode bestaat nog niet, maar wel een aantal publicaties die een eerste overzicht geven: N. de Boer en D. Lambert, *Woonwijken. Nederlandse stedenbouw 1945-1985*, Rotterdam 1987; A. Reijndorp, L. Bijlsma en I. Nio, *Atlas nieuwe steden. De verstedelijking van groeikernen*, Haarlem 2012; M. Barzilay, R. Ferwerda en A. Blom, *Experimentele woningbouw in Nederland 1968-1980*, Rotterdam 2019; M. Waaldijk, 'SubUrban Renewal. A Future for Post 65 Aesthetic and Spatial Identity in Suburban Housing Renovation and Densification', juni 2022 (master thesis TU Delft). De meest recente onderzoeken verschijnen op de website post65.nl/.
- 12 Abrahamse 2019 (noot 9), 14-15.
- 13 C.J. Cramwinckel-Weeda, *Communes en communebewegingen. Een literatuurstudie*, Deventer 1976, 29.
- 14 S. Schmid, *A History of Collective Living. Forms of Shared Housing*, Bazel 2019, 192-194.
- 15 L. Kleyn, 'Wonen zonder wegwijzers', *Trouw*, 20 maart 1973, 13.

- 16 S. Lee, *The Commune Movement during the 1960s and 1970s in Britain, Denmark and the United States*, (doctoral thesis, University of Leeds) 2016, 183.
- 17 'Erg democratisch gezin niet goed voor jonge kinderen', *Nieuwsblad van het Noorden*, 13 maart 1975, 3.
- 18 M. Engelhard, *Een samenleving in beweging. Nederland tussen 1976 en 2005 in 200 trends en 100 hotspots*, Den Haag: Nationaal Archief, 2016, 436.
- 19 Schmid 2019 (noot 14).
- 20 M.H. Thissen, 'Centraal Wonen in 1971. Een verslag van waarneming, begeleiding en onderzoek over een jaar uit een aktie proces', (niet gepubliceerd) 1971.
- 21 C.D. Saal, 'Centraal Wonen: tweestro-
menland', *de Architect* 10 (1979), 61-62.
- 22 'Centraal wonen. Een autonome ontwikkeling naar een geïntegreerde leefstijl', 29-31. Rotterdam, NI, Bouwfonds informatiemap Centraal Wonen, SH B.07.3, 1976.
- 23 H. Toet, 'Centraal Wonen 40 jaar geleden', *Gewoon Anders* 32 (2009) 105, 6-7.
- 24 De Wandelmeent, 'De Oprichting', <wandelmeent.nl/geschiedenis-2/> (geraadpleegd 7 april 2021).
- 25 Interview met bewoner Marian Verweij, De Wandelmeent, 1 februari 2021.
- 26 D. Fromm en E. de Jong, *Cluster Cohousing Revisited*, Berkeley/Rotterdam 2019, 41.
- 27 Kesler 1991 (noot 1), 261.
- 28 Kesler 1991 (noot 1), 30-31.
- 29 H.D. Baars en H. Grossouw, *Ontwerpen met predikaat, 1973-1974*, serie A2, 's-Gravenhage: Ministerie van VRO, 1978.
- 30 Kesler 1991 (noot 1), 88.
- 31 R. Krabbe en P. Vlug (red.), *Centraal Wonen in beeld 1977-1986 deel 1*, Rotterdam/Hoogezand: Stichting Huis in Eigen Hand/Landelijke Vereniging Centraal Wonen, 1986, 36.
- 32 Krabbe en Vlug 1986 (noot 31).
- 33 H. van Velzen, M. van Winsen en B. Schout, *Handreiking Borging van Post 65 erfgoed. Consistent beleid voor Post 65 erfgoed met de Omgevingswet*, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort 2022.

S. VAN DRENTH MA studeerde Architectuurgeschiedenis aan de Vrije Universiteit in Amsterdam, waar ze een masterscriptie schreef over het ontstaan en de architectuur van Centraal Wonen in Nederland. Momenteel werkt ze als architectuurhistoricus bij cultuurhistorisch onderzoeksbureau Contrei in Rotterdam.

'DOING TOGETHER WHAT CAN BE DONE TOGETHER'

THE INTERRUPTED HISTORY OF CO-HOUSING IN THE NETHERLANDS

SANNE VAN DRENTH

Centraal Wonen was a form of co-housing that arose in the Netherlands in the 1970s. It involved several households sharing a variety of communal amenities within the same residential development. The housing complexes were intended to accommodate a diverse group of residents of up to 250 individuals and were usually designed in consultation with the prospective residents.

The initiators of Centraal Wonen believed that this type of living arrangement offered a solution to various social issues, including the inferior status of women, increasing loneliness and a housing stock biased in favour of single-family houses and apartments. The alternative to Centraal Wonen were residential developments in which a fine-grained mix of dwellings and communal amenities created the conditions for the spontaneous emergence of a tight-knit community. It is estimated that between 1977 and 1991 over sixty Centraal Wonen projects were built, after which co-housing faded into oblivion.

Centraal Wonen emerged at a hinge point between two eras, and this is reflected in both the concept and its manifestation. The ideological underpinning was perfectly in tune with the emancipatory and socio-critical movements of the early 1970s, whereas the majority of the projects were not built until the more pragmatic

1980s. Centraal Wonen included elements of both eras: 'doing together what can be done together', but not at the expense of the individual's independence. The very first project, the Wandelmeent, was exemplary of the small-scale movement whose adherents strove to capture the essence of a recognizable and homely living environment with a varied streetscape. The vast majority of projects were built in the 1980s, by which time the architectural expression was starting to look a bit lacklustre. Moreover, the design of Centraal Wonen projects was based more on architectural trends and the architect's choices and less on the results of consultation and communality.

The real inventiveness and quality of Centraal Wonen lay not in individual components, such as the consultation process, the design and the floor plan, but in uniting concern for all those components within a single project, guided by a shared vision of how to live.

Although Centraal Wonen proved to be relatively short-lived, communal and alternative forms of living have once again been attracting keen interest in recent years. It seems that the motto 'do together what can be done together' resonates in today's world. The Centraal Wonen projects constitute a valuable source for new communal housing projects and as such should not be forgotten.

KUNSTSTOF DROMEN

GEVELS VAN GLASVEZELVERSTERKT
POLYESTER IN NEDERLAND

SARA DUISTERS

▲ 1 en 2. Robbert en Rudolf Das en C.R. de Vries,
ontwerp exterieur van het Futurotel, 1966
(*Futurotel. De hotelkamer van de toekomst*, 1966)

Een wereld zonder kunststof is tegenwoordig haast niet meer voor te stellen. Toch is de eerste synthetische kunststof pas zo'n 160 jaar geleden ontwikkeld.¹ Het materiaal heeft in verschillende industrieën grote veranderingen teweeggebracht en wordt gebruikt in onder meer verpakkingen, kleding, meubels, legerbenodigdheden, serviezen, elektronica – en in de bouw. Eind jaren vijftig van de vorige eeuw werd op verschillende plekken in de wereld geëxperimenteerd met de toepassing van kunststof in architectuur. Ontwerpers als Ionel Schein (Frankrijk) en Richard Buckminster

Fuller (Verenigde Staten) zagen al vroeg mogelijkheden voor het gebruik van kunststof in het exterior van hun gebouwen.² Hierbij was vooral glasvezelversterkt polyester (GVP) van belang. Door glasvezel en polyester te mengen, ontstond een lichtgewicht materiaal dat zeer sterk was; ideaal om mee te bouwen dus. GVP werd toegepast in allerlei onderdelen van het gebouw, zoals lichtkoepels, binnenmuren, badkamers en toiletten. Vanwege zijn bijzondere eigenschappen – men kon er dragende muren mee maken – werd het ook ingezet voor de buitenbekleding; als materiaal

van gevels speelde het een belangrijke rol binnen de experimenten met kunststof in de architectuur.

Ook in Nederland is na de Tweede Wereldoorlog het nodige met GVP gebouwd, vooral in de jaren 1959-1983.³ Dat is het onderwerp van dit artikel. Onderzocht is welke maatschappelijke veranderingen een rol speelden bij de beslissing om dit materiaal toe te passen in gevels van gebouwen. De beschikbare bronnen over het gebruik van kunststof, en GVP in het bijzonder, in de Nederlandse architectuur zijn beperkt. Er is nog weinig wetenschappelijk onderzoek gedaan naar de toepassing van dit materiaal en de archieven van bedrijven en architecten die ermee werkten zijn vaak niet ontsloten.⁴ Voor dit artikel zijn daarom krantenartikelen en vakbladen uit de jaren vijftig tot en met tachtig geraadpleegd. Uit de inventarisatie van Nederlandse gebouwen met een gevel van GVP zijn, als aanzet voor verder onderzoek, een aantal voorbeelden gekozen die de maatschappelijke ideeën rond het gebruik van kunststof in de architectuur illustreren.

EEN PLASTIC TOEKOMST

Al vanaf 1860 werd geëxperimenteerd met het maken van kunststof. Een echte doorbraak kwam pas tijdens de Tweede Wereldoorlog, toen een tekort aan natuurrubber de synthetische vervaardiging van dit materiaal stimuleerde.⁵ De vraag van het leger naar kunststof, voor toepassingen in gasmaskers, helmen, radio's en dergelijke, zorgde voor een explosieve toename van de productie ervan.⁶ Na de oorlog ging deze ontwikkeling in snel tempo verder. Door de dalende prijs van aardolie, een van de belangrijkste grondstoffen van het materiaal, werd het gebruik van kunststof steeds aantrekkelijker.⁷ Hierna was er geen weg meer terug: plastic was hét materiaal van de toekomst.

In deze ontwikkeling speelden gewapende kunststoffen een belangrijke rol. Dit zijn kunststoffen die zijn gemengd met een ander materiaal. In eerste instantie werd deze mengvorm geproduceerd met een economisch doel: om de materiaalkosten te verlagen, voegde men vulstoffen zoals papier of glasweefsels aan de kunststof toe. Toen bleek dat hierdoor ook de eigenschappen van het materiaal verbeterden, experimenteerde men steeds vaker met gewapende kunststoffen. Hieruit ontstond glasvezelversterkt polyester.⁸ Tijdens de oorlog werd GVP gebruikt voor de fabricage van schepen, vliegtuigen en auto's. Toen vervolgens de vraag van het leger naar deze transportmiddelen afnam, zochten de bedrijven nieuwe markten waar ze hun expertise konden inzetten. Ze vonden deze onder meer in de woningbouw.⁹

KUNSTSTOF IN DE ARCHITECTUUR

Tijdens de wederopbouw werd in de woningbouw volop geëxperimenteerd. Na de oorlog kampten Europese landen met een grote woningnood. De oplossing voor

het tekort aan huizen werd gezocht in de industrie. Met systeembouw waarbinnen geprefabriceerde onderdelen werden gebruikt, konden in korte tijd veel woningen uit de grond worden gestampt. De ontwikkeling van kunststof was daarbij van belang; het werd industrieel vervaardigd en was goed bruikbaar in zogeheten sandwichplaten die veel werden gebruikt in de systeembouw.¹⁰ Deze platen bestonden uit twee dunne kunststofpanelen met daartussen een vulling van bijvoorbeeld schuim of karton. GVP was hiervoor zeer geschikt, want het materiaal heeft een enorme draagkracht, is licht van gewicht en kan in elke denkbare vorm en kleur worden uitgevoerd.¹¹

De experimenten met kunststof bouwmaterialen pasten ook goed bij de maatschappelijke ideeën die tijdens de wederopbouw leefden. Mensen keken met een optimistische blik naar de toekomst en architecten vertaalden dit in een totaal nieuwe manier van wonen.¹² Met lichte en industrieel vervaardigbare kunststoffen als GVP zouden woningen in de toekomst flexibel en mobiel zijn. Huizen moesten kunnen meegroeien met het gezin en verplaatsbaar zijn, zodat mensen hun huis konden meenemen naar een andere woonplaats, zo was het idee.¹³

De oliecrisis van 1973 betekende echter een grote tegenslag voor de toepassing van kunststof in de bouw. Het materiaal werd duurder en minder aantrekkelijk voor de (massa)woningbouw.¹⁴ Kunststof bleek geen onuitputtelijk wondermiddel, want grondstoffen als aardolie konden opraken.¹⁵ Daarnaast ging men meer nadenken over het schadelijke effect van plastic op het milieu en kreeg kunststof in de maatschappij een negatieve bijklank.¹⁶

GVP-ARCHITECTUUR IN NEDERLAND

De ontwikkeling en het belang van kunststoffen in de Nederlandse bouwwereld kwamen aan de orde in *Plastica. Maandblad ter verspreiding van de kennis der kunststoffen*, vanaf 1948 uitgegeven door de Nederlandse Vereniging-Federatie voor Kunststoffen. In 1956 verscheen in het tijdschrift een tweedelig artikel onder de titel 'Heeft een plastichuis toekomst?'.¹⁷ De auteur meende dat industriële vervaardiging van het materiaal een grote rol kon gaan spelen in de massawoningbouw, maar constateerde niettemin dat de vroegste voorbeelden van kunststof woningen in het buitenland eerder moesten worden gezien 'als interessante proefnemingen dan als serieuze pogingen om de heersende woningnood op te lossen'. De experimenten zouden te sterk afwijken van het 'normale' woningtype om bewoners genoeg comfort te bieden.

Ook tijdens het honderdjarige jubileum van het Amsterdamse Grand Hotel Krasnapolsky in 1966 werd nagedacht over bouwen met kunststof. De directie vroeg de industrieel vormgevers Robbert en Rudolf Das en architect C.R. de Vries een toekomstbeeld te schetsen

3. Wim Pijpers, kunststof woning, vanaf 1962 geproduceerd door de firma Frits Bode bouwplastic n.v. (Bouw 18 [1963] 51)

van het hotel in het jaar 2000. Zij deden dit grotendeels in GVP (afb. 1 en 2).¹⁸ In *Futurotel. De hotelkamer van de toekomst* verantwoordden ze de keuze voor dit materiaal als volgt: 'Het seriematig gebruik van glasvezel-polyester als bouw materiaal begint op het ogenblik juist aarzelend op gang te komen. Het wordt o.i. vaak nog volkomen verkeerd gebruikt, namelijk in vlakke rechthoekige panelen, juist als hout of beton, terwijl het een materiaal is dat een nieuwe, dubbelgebogen vorm eist.'¹⁹ Met GVP zou men het Futurotel goedkoop en fabrieksmatig kunnen laten maken, en doordat de kamers uitneembaar waren zou het Krasnapolsky zich in de toekomst makkelijk aan vernieuwingen kunnen aanpassen.

Het bleef in Nederland niet bij de dromen van hotel Krasnapolsky, want er zijn daadwerkelijk een aantal interessante bouwwerken met gevels van GVP gerealiseerd. Een deel daarvan wordt hieronder besproken.

PLASTIC CITY, 1959

Op 24 maart 1959 schreven de dagbladen dat het in Nederland voor het eerst was gelukt een bungalow van kunststof te produceren. Architect was de vijftigjarige Wim Pijpers uit Rotterdam. Hij had de woning ontworpen in opdracht van de Belgische Magiotte Company, die de mogelijkheden van plastic in de woningbouw wilde demonstreren door in Putte en Rotterdam een 'Plastic City' te ontwikkelen.²⁰ Pijpers' kunststof huis was in Vlissingen geproduceerd door N.V. Plastic City en werd voor 12.000 gulden verkocht als een doe-het-zelfpakket (afb. 3). In de modelwoning was 120 kilo kunststof verwerkt en de voorgevel was uitgevoerd in knalgeel en zwart.²¹ De binnen- en buitenwanden waren gemaakt van een GVP sandwichconstructie waarvan de kern was verstevigd met honingraatkarton.²²

Deze eerste kunststof woning was nog een experiment en het idee van een Plastic City toonde, net als Krasnapolsky's Futurotel, een droombeeld voor de toekomst. Toch kwamen in het ontwerp de maatschappelijke ideeën van die tijd duidelijk naar voren. Journalisten wezen op de nieuwe, flexibele woonvorm die de bungalow bood: 'Een voordeeltje van het huis: wanneer men moet verhuizen, laadt men niet alleen de inboedel in een verhuishwagen, maar bovendien het (gedemonteerde) huis op een vrachtauto [...]. Om het op de plaats van bestemming weer als een blokken-doos in elkaar te zetten.'²³

INSTANT HOME, 1963

In 1963, vier jaar na het eerste kunststof huis van Wim Pijpers, presenteerde de N.V. Koninklijke Nederlandse Vliegtuigenfabriek Fokker een geheel industrieel te produceren kunststof woning. De fabriek begon met dit soort experimenten omdat ze verwachtte dat de productie van militaire vliegtuigen zou teruglopen. Om dit verlies op te vangen, zocht Fokker naar een nevenactiviteit waarbij ze haar kennis van GVP kon inzetten. Met het oog op de naoorlogse woningnood kwam Egbert van Emden, vliegtuigbouwer en technisch directeur van Fokker, in 1958 met een plan voor een systeemwoning volledig gemaakt van kunststof.²⁴

Tussen 1963 en 1964 werd een prototype van het Instant Home gebouwd op het fabrieksterrein van Fokker, waarna Van Emden en zijn vrouw er hun intrek namen om dit te testen (afb. 4).²⁵ Het huis was gemaakt van zelfdragende GVP-sandwichpanelen, die tot dan toe nog niet op de markt waren.²⁶ Het Instant Home was 10,14 meter lang, 7 meter breed en 2,80 meter hoog. Deze afmetingen waren afgestemd op de maxi-

4. Het Instant Home van N.V. Koninklijke Nederlandse Vliegtuigenfabriek Fokker, 1963 (Nationaal Archief/Collectie Spaarnestad/Henk Hilterman)

maal toegestane maten voor het wegtransport.²⁷ Zo konden de onderdelen van de woning in één keer vanuit de fabriek worden getransporteerd en op locatie in elkaar worden gezet, wat een aanzienlijke kostenbesparing ten opzichte van de traditionele woningbouw betekende.²⁸

Fokker paste bouwtechnieken uit de vliegtuigbouw toe om het Instant Home zo stevig mogelijk te maken. Zo gebruikte het bedrijf een speciale verlijmingstechniek om de bouwelementen aan elkaar te bevestigen.²⁹ Fokker wilde hiermee aantonen dat de industrie een belangrijke rol kon spelen bij het oplossen van de woningnood. Het Instant Home is uiteindelijk nooit op de markt gekomen, maar de zelfontworpen kunststof gevelpanelen ging Fokker wel produceren.³⁰

EENGEZINSWONINGEN STADSKANAAL, 1967

In 1967 verrees in het Groningse Stadskanaal een woningblok met een gevel van GVP (afb. 5). De vier woningen aan De Weegbree waren ontworpen door de EGKS-werkgroep, die bestond uit de architecten D.A. Emaar, H. Groefsema, B. Kleinenberg en J.N. van der Sluis. Zij zagen de woningen als een prototype; in de toekomst zou het systeem een eindeloze hoeveelheid aan mogelijkheden bieden voor verschillende woningtypes in laagbouw en hoogbouw, maar ook

voor kantoorgebouwen en fabrieken.³¹

De huizen waren van het gangbare eengezinswoningstype en konden binnen slechts twee weken worden opgeleverd.³² In tegenstelling tot de eerdere ontwerpen van Pijpers en Fokker, waarin vooral werd geëxperimenteerd met zo veel mogelijk flexibiliteit, hadden deze woningen een vaststaand stalen skelet waardoor ze niet makkelijk konden worden verplaatst. In deze constructie waren per huis zes systeemplaten van GVP gehangen die fabrieksmatig waren geproduceerd door de firma Frits Bode NV in Breda.³³

Hoewel de architecten met deze woningen grootse plannen voor de toekomst hadden, stonden een jaar na de oplevering nog drie van de vier leeg; de samenleving was nog niet klaar voor de overstap naar een kunststof huis.³⁴

OEGEMA-HUIS, 1969

De eerste drie kunststof woningen oogden met hun rechthoekige vormen tot op zekere hoogte nog conventioneel. De Groningse architect Pieter Oegema bracht hier verandering in. In 1969 ontwierp hij een kunststof huis, dat een jaar later aan de Friesestraatweg in Groningen werd gebouwd (afb. 6). Het was al aangetoond dat men met kunststof woningen kon maken die makkelijk te verplaatsen of aan te passen wa-

ren. Oegema voegde daar nog een voordeel aan toe. In zijn Oegema-huis liet hij zien dat ontwerpers met dit materiaal gebouwen ook een geheel ander voorkomen konden geven. 'Het wonen gaat een andere vorm krijgen. We verlangen gewoon naar speelsere vormen', zo stelde hij.³⁵

Het huis, dat Oegema voor zijn architectenbureau gebruikte, zal in zijn omgeving met rechthoekige flatgebouwen een bijzondere uitstraling hebben gehad. Vanwege de opmerkelijke halfronde vorm noemde hij het een 'halve meloen'.³⁶ Het huis stond op betonnen pootjes boven het maaiveld en bestond uit vijftien schalen van GVP. In een van de schalen was een deur geplaatst en in vier andere ronde ramen.³⁷ Met dit ongewone bouwwerk was de weg vrijgemaakt voor een nieuwe manier van GVP-gebruik. In de jaren erna begonnen architecten en bedrijven steeds meer te experimenteren met de futuristische vormen die met het materiaal konden worden gecreëerd.

FUTURA, 1970

Speelse vormen zijn ook te zien in het ontwerp van de Futura, een vakantiehuisje dat in 1970 door de Nederlandse Kunststof Industrie (NKI) op de markt werd gebracht. De NKI was een belangrijke leverancier van kunststof gevelelementen en met de Futura demonstreerde ze de mogelijkheden van het materiaal.³⁸

De Futura bestond uit twaalf losse GVP-segmenten die waren samengevoegd tot een ronde vorm (afb. 7). De indeling van het huisje was flexibel en kon door de bewoner zelf worden bepaald.³⁹ Voor het plaatsen van

5. EGKS-werkgroep, woningen in Stadskanaal, 1967 (foto Hans de Smidt, Groninger Archieven)

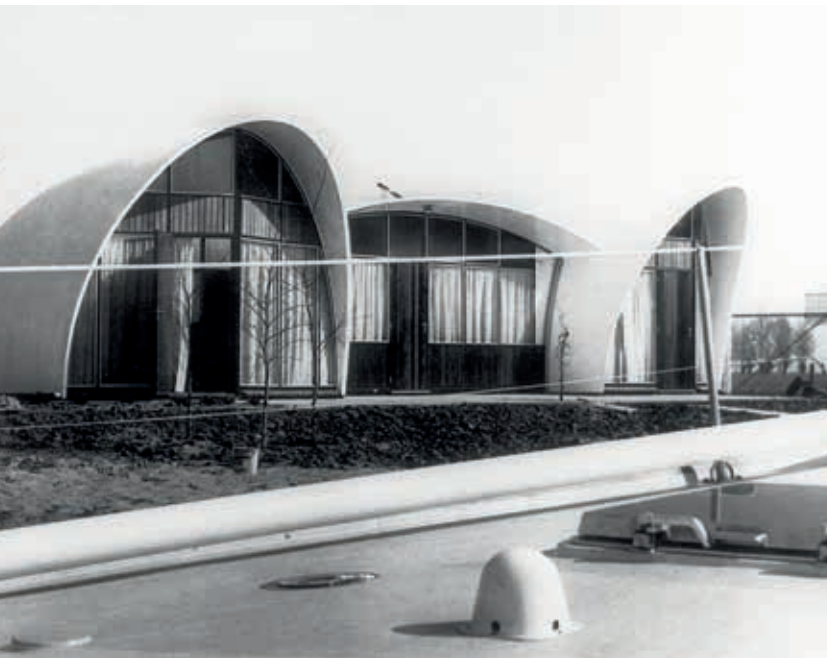
6. Pieter Oegema, Oegema-huis in Groningen, 1969 (foto Persfotobureau D. van der Veen, Groninger Archieven)

7. Nederlandse Kunststof Industrie, vakantiehuisje Futura, 1970 (foto Jos Pé, Regionaal Historisch Centrum Eindhoven)

8. Le Comte Holland n.v., Gemini-bungalow, 1972 (Nationaal Archief/Collectie Spaarnestad/ANP)

het vakantiehuisje bestonden twee opties: direct op de grond, of als een soort paddestoel op een stevige poot boven het maaiveld.⁴⁰ Door het buitenissige uiterlijk werd het bouwsel wel vergeleken met een vliegende schotel.⁴¹ NKI's Futura was het eerste project dat was bestemd voor de verkoop op grote schaal. Met succes. In 1975 meldde *de Architect* in zijn themanummer over kunststoffen in de bouw dat tot dan toe al tweehonderd Futura's waren geproduceerd; de kunststof bungalow was zijn experimentele fase voorbij.⁴²

GEMINI, 1972

Net als het Instant Home van Fokker, kwam de Gemini-bungalow voort uit de transportmiddelenindustrie. Producent Le Comte Holland n.v. was een belangrijke speler in de scheepsbouw.⁴³ De Gemini-bungalow bestond uit twee koepelvormige GVP-schalen die aan elkaar waren gekoppeld door een licht hellend dak van GVP (afb. 8). De voorgevel was gemaakt van donker aluminium. Door de vorm van de schalen is te zien dat de bungalow uit de scheepsbouw komt: ze lijken op de romp van een schip.⁴⁴ Het is niet duidelijk of dit is

gedaan als knipooog naar de expertise van de ontwerper of dat mallen van scheepsrompen zijn gebruikt om kosten te besparen.

Directeur Adolf Le Comte plaatste een prototype op het fabrieksterrein en trok er samen met zijn vrouw in om de woning te testen.⁴⁵ *Het Parool* schreef: 'Het ziet er naar uit dat het eerste kunststofwoningproject van enige omvang dat in Nederland echt van de grond komt een bungalowcomplex in Vianen zal zijn.'⁴⁶ Toch lijkt hier niet veel van terecht te zijn gekomen: na 1972 is in kranten en tijdschriften over de Gemini-bungalow weinig meer te vinden. Net als de Futura en het Oegema-huis werd de Gemini architectonisch als opmerkelijk gezien. In *Trouw* viel te lezen: 'Het ontwerp, van de hand van de heer Le Comte, is nogal futuristisch en breekt rigoureuus met de opvattingen die in Nederland over wonen bestaan.'⁴⁷

KANTOORGEBOUW AZM, 1972

Een andere gevel waarbij GVP is ingezet om een nieuwe vormtaal te creëren, is die van het kantoorgebouw van het Algemeen Ziekenfonds van de Mijnstreek (AZM) in Heerlen. Architect en kunstenaar Laurens Bisscheroux kreeg opdracht een kantoorgebouw te ontwerpen dat flexibel was en een open karakter had. Er moesten makkelijk aanpassingen kunnen worden

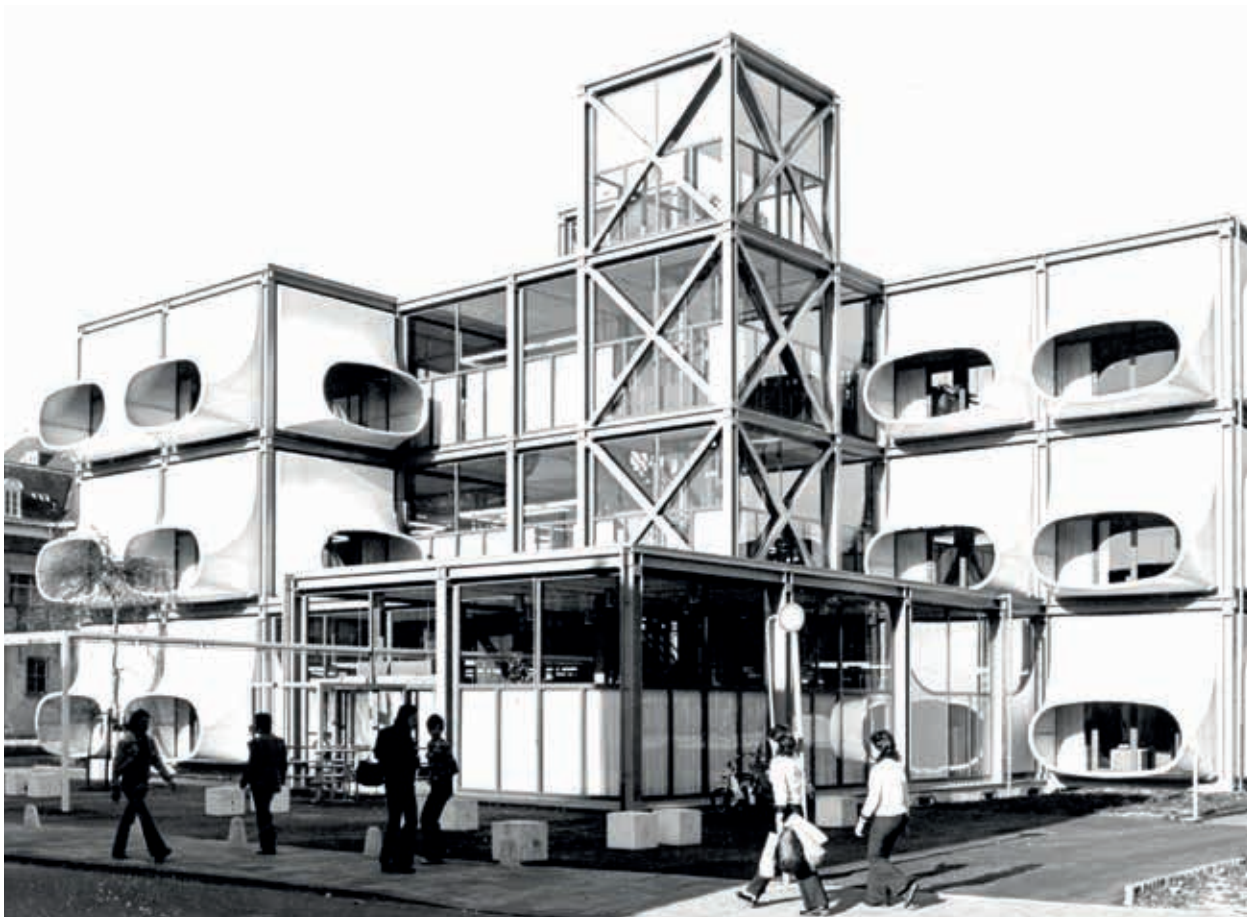
gedaan aan de binnen- en buitenkant en het gebouw moest vrij kunnen worden ingedeeld.⁴⁸ Dit is een van de eerste keren dat in een groot kantoorgebouw van een belangrijke opdrachtgever gebruik werd gemaakt van GVP-gevelpanelen.

Bisscheroux ontwierp een futuristisch ogend bouwwerk met GVP-elementen van de NK1, dat vanwege de bijzondere uitstulpingen rond de ramen in de volksmond het 'toetergebouw' of 'tietengebouw' werd genoemd (afb. 9). Het kantoorgebouw had een stalen skelet, waarin de elementen van polyesterwaren geplaatst. De vorm van de gevelpanelen was in zoverre functioneel, dat dankzij de 'toeters' door de grote ramen altijd eenzelfde hoeveelheid licht naar binnen viel.⁴⁹ Dit bleek uiteindelijk niet goed te werken; in het gebouw werd het in de zomer veel te warm en in de winter juist te koud. Ook werden de GVP-elementen door de uitlaatgassen van langsrijdende auto's snel vies en werden de uitstulpingen 's avonds door de jeugd gebruikt om in te vrijen. Dit maakte dat het AZM-gebouw in 1987, na slechts vijftien jaar, alweer werd gesloopt.⁵⁰

SONY DISTRIBUTIECENTRUM, 1972

Het distributiecentrum van Sony in Vianen is een van de laatste gebouwen met een gevel van GVP die voor de oliecrisis van 1973 tot stand zijn gekomen. Architect

9. Laurens Bisscheroux, kantoorgebouw AZM in Heerlen, 1972 (Historisch Centrum Limburg)

Jan Brouwer experimenteerde in die tijd veel met het gebruik van kunststof gevelpanelen: aanvankelijk deed hij dat vooral met GVP, later ook met glasgevuld polycarbonaat.⁵¹ Brouwer werkte met GVP-bouwelementen aan een herkenbare beeldtaal.⁵² Zijn gevelpanelen kenmerken zich door afgeronde hoeken, een ribbelstructuur en gevelopeningen die qua vorm lijken op autoramen.⁵³

Het distributiecentrum in Vianen had twee verdiepingen die de functies van het gebouw zichtbaar scheidden. De meer gesloten begane grond, waarin Brouwer gebruikmaakte van gewapend beton, was bedoeld voor de opslag van goederen. Op de eerste verdieping waren de kantoorruimtes te vinden. De gevel van deze kantoorverdieping was gemaakt van gele GVP-sandwichplaten met grote lichtopeningen (afb. 10). Brouwer maakt zo gebruik van de mogelijkheden die GVP biedt om de verschillende functies van het gebouw (distributiecentrum en kantoor) van buitenaf zichtbaar te maken; iets wat nog niet eerder was gebeurd.⁵⁴

GEBOUW SBC, 1975

Het gebouw van de Stichting Bijzondere Cursussen (SBC) in Zwijndrecht kwam tot stand na de oliecrisis van 1973. Architect Ton Lanz liet de gevel bekleden met kunststof panelen van de NKI, die veel langer zijn

10. Jan Brouwer, Sony Distributiecentrum in Vianen, 1972
(foto Jan Brouwer)

dan de eerdergenoemde voorbeelden. De verticale panelen zijn elf meter hoog en beslaan alle drie de verdiepingen (afb. 11).⁵⁵ Het kubusvormige gebouw staat op een soort sokkel van baksteen en heeft door de strakke witte kunststof gevel met kleine vierkante ramen een minimalistisch uiterlijk. De hoeken van het gebouw zijn afgerond en de plastische omlijstingen van de ramen zijn in een keer meegevormd in de mal van de gevelpanelen.⁵⁶

In 2018 ontstond in Zwijndrecht ophef toen de eigenaar van het pand het gebouw wilde slopen. De Historische Vereniging Zwijndrecht zette zich met succes in voor behoud en het gebouw werd vanwege zijn bijzondere culturele waarde een gemeentelijk monument. Dit illustreert de toenemende waardering van kunststof architectuur in de erfgoedsector.⁵⁷

DE WAARDERING VAN GVP-ARCHITECTUUR

Het merendeel van de bovengenoemde gebouwen is in de loop der tijd gesloopt. De vroegste voorbeelden van GVP-architectuur waren vaak prototypes of experimenten. Deze werden maar één keer uitgevoerd en waren niet bedoeld voor langdurige bewoning.⁵⁸ Dergelijke gebouwen stonden vaak tijdelijk op een fabrieksterrein en werden daar bewoond om aan te tonen dat kunststof geen afbreuk deed aan het wooncomfort. Dit was bijvoorbeeld het geval bij het Instant Home van vliegtuigmaatschappij Fokker.⁵⁹ Daar komt bij dat het materiaal nooit echt populair is geworden. Mensen durfden hun huizen van baksteen of beton – bouwmaterialen die al een jarenlange geschiedenis hadden en waarvan men zeker wist dat ze veilig en stevig waren – niet in te wisselen voor een kunststof variant.⁶⁰

Ook tegenwoordig is het materiaal niet bepaald geliefd. Dat bleek bij de aanwijzing tot gemeentelijk monument van het SBC-gebouw in 2018. Veel inwoners van Zwijndrecht waren verbijsterd; zij vonden het 'foeilijk'.⁶¹ Daarbij is er in de erfgoedsector nog weinig kennis over de conservering en restauratie van gebouwen waarin GVP is verwerkt. Dat werd duidelijk rond het uit GVP opgetrokken prototype 'Shelter', dat binnenhuisarchitect Kor Aldershoff eind jaren zeventig ontwierp (afb. 12). Deze woning was bedoeld als tijdelijk onderdak, onder meer in rampgebieden. Omdat het te lastig bleek de Shelter in en uit elkaar te halen – een cruciaal kenmerk van het ontwerp – is het bij dit prototype gebleven.⁶² Het bouwwerk werd onlangs in sterk aangetaste staat geschonken aan Vereniging Hendrick de Keyser. Door het gebrek aan kennis over GVP bleek het een enorme klus om de Shelter te restaureren.⁶³

Niettemin neemt de aandacht voor kunststof architectuur in de erfgoedsector toe, waarbij wordt ingezet op behoud van deze gebouwen in plaats van sloop. Deze nieuwe benadering vloeit voort uit de groeiende

11. Ton Lanz, SBC-gebouw in Zwijndrecht, 1975 (Regionaal Archief Dordrecht)

12. Kor Aldershoff, Shelter, eind jaren zeventig (foto Roos Aldershoff)

interesse binnen de erfgoedsector voor architectuur van na 1965, die maakt dat het negatieve beeld van GVP-architectuur aan het kantelen is.

BESLUIT

In dit artikel is gekeken naar de maatschappelijke veranderingen en ideeën die ten grondslag lagen aan de keuze van architecten en bedrijven om glasvezelversterkt polyester toe te passen in architectuur. Aan de hand van tien Nederlandse gebouwen waarin het materiaal in de gevel is gebruikt, is geïllustreerd hoe deze nieuwe manier van denken over wonen en bouwen werd toegepast. De voorbeelden laten zien hoe in de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw het gebruik van GVP veranderde. De experimenten met GVP begonnen in een periode dat men kunststof zag als een materiaal waarmee de toekomst kon worden vormgegeven en de woningnood kon worden opgelost. Door de hoge prijs en de schadelijke effecten van het materiaal

moest dit idee worden bijgesteld. Dit had tot gevolg dat architecten GVP voornamelijk gingen inzetten vanwege de mogelijkheden die zijn vormbaarheid biedt. Ook is er een verandering te zien in de constructie van GVP-gebouwen. Aanvankelijk hadden de kunststof huizen dragende muren van GVP, maar later werd het materiaal toegepast in gevelpanelen die werden gemonteerd in een skelet van staal.

Al met al is in Nederland volop geëxperimenteerd met GVP in de bouw. Het materiaal is gebruikt in verschillende bouwtypes: vakantiehuisjes, woonhuizen, kantoorgebouwen en distributiecentra. Hoewel er in de jaren vijftig en zestig hoge verwachtingen waren over het gebruik van GVP in de bouw, zijn die nooit op grote schaal waargemaakt. Kunststof neemt in de architectuur niet de prominente plek in die men na de oorlog voor ogen had. Toch zijn in Nederland bijzondere gebouwen met gevels van GVP tot stand gekomen; een geschiedenis waarin nog veel te ontdekken is.

NOTEN

- 1 S.C. Rasmussen, 'From Parkesine to celluloid. The birth of organic plastics', *Angewandte Chemie (International ed.)* 60 (2021) 15, 8012-8016.
- 2 I. ter Borch e.a., *Skins for buildings. The architect's materials sample book*, Amsterdam 2004, 430. Zie ook: P. Voigt, *Die Pionierphase des Bauens mit glasfaserverstärkten Kunststoffen (GFK) 1942 bis 1980*, proefschrift Bauhaus-Universität Weimar, 2007, 39; E. Genzel en P. Voigt, 'Plastik-Träume', *Tec21* 132 (2006) 44, 4.
- 3 P. Huybers, 'Het kunststof huis', *de Architect* 6 (1975) 7, 27-31.
- 4 Geschreven bronnen zijn onder meer: E.K.H. Wulkan, 'Experimentele woonhuizen van kunststof II', *Bouw* 18 (1963) 51, 1762-1767; 'Heeft een plastichuis toekomst?', *Plastica. Maandblad ter verspreiding van de kennis der kunststoffen* 9 (1956) 8, 456-459; 'Kunststoffen voor de woningbouw', *Algemeen Handelsblad*, 13 april 1966, 4; L. van Zetten, *Kunststof in de bouw*, Doetinchem 1971, overdruk van de artikelenserie 'Kunststoffen in de bouw', verschenen in *Bouwwereld* van 9 en 23 mei, 6 en 20 juni, 4 en 18 juli 1969; E.M.L. Bervoets en F.C.A. Veraart met medewerking van M.Th. Wilmlink, 'Bezinning, ordening en afstemming 1940-1970', in: J.W. Schot e.a. (red.), *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw. Deel 6: Stad, bouw, industriële productie*, Zutphen, 2003, 215-239.
- 5 Rasmussen 2021 (noot 1); P. Bot, *Vademecum: Historische bouwmaterialen, installaties en infrastructuur*, Alphen aan de Maas 2009, 176.
- 6 Y. Shashoua, *Conservation of Plastics. Materials science, degradation and preservation*, Oxford 2008, 31.
- 7 Bot 2009 (noot 5).
- 8 J.F. Kohlwey, *Kunststoffen. Fabricage, eigenschappen, verwerking, toepassing*, Amsterdam 1971, 166-172. Zie ook: E.A.H. Algra, 'De afdeling G.K.: Gewapende kunststoffen', *Plastica. Maandblad ter verspreiding van de kennis der kunststoffen* 9 (september 1956) 9, 512-516; en A. Faas, *Praktijk-handboek kunststoffen: koudhardend - glasvezelgewapend*, Baarn 1991, hfst. 1.
- 9 Genzel en Voigt 2006 (noot 2), 4-9.
- 10 J. Schepers, *Wonen in kunststof. N.V. Koninklijke Nederlandse Vliegtuigenfabriek Fokker, 1958-1975*, Schalkhaar 2012, 28-29.
- 11 Faas 1991 (noot 8), hfst. 1; Genzel en Voigt 2006 (noot 2).
- 12 Voigt 2007 (noot 2), 12.
- 13 Schepers 2012 (noot 10), 21.
- 14 Ter Borch 2004 (noot 2), 431.
- 15 Shashoua 2008 (noot 6), 31.
- 16 A. Koch, *Plastic aangeprezen. Het imago van kunststof in de wooncultuur van de laatste vijftig jaar*, Zoetermeer 2003, 13.
- 17 Heeft een plastichuis toekomst? 1956 (noot 4), 456-459 en 'Heeft een plastichuis toekomst? Deel 2', *Plastica. Maandblad ter verspreiding van de kennis der kunststoffen* 9 (1956) 9, 524-527.
- 18 'Hotel voor jaar 2000 ontworpen', *Het Parool*, 12 mei 1966, 3.
- 19 R. Das, R. Das en C.R. de Vries, *Futurotel. De hotelkamer van de toekomst*, Amsterdam 1966, citaat op de (ongenummerde) vijfde pagina.
- 20 'Dorp in plastic', *De Tijd*, 11 juli 1957, 1.
- 21 'Na drie jaar experimenteren. Huizen van plastic. Vondst van Rotterdam architect', *de Volkskrant*, 4 april 1959, 13. Zie ook: 'Plastic bungalow lijkt op luxe bonbondoos', *Het Vrije Volk*, 24 maart 1959, 7.
- 22 Wulkan 1963 (noot 4), 1765.
- 23 Plastic bungalow 1959 (noot 21), 7.
- 24 Schepers 2012 (noot 10), 11-12, 35.
- 25 'Bewoners loven plastic huis: vrijwel geen onderhoud en makkelijk verplaatsbaar', *Het Parool*, 13 juni 1964, 3.
- 26 Schepers 2012 (noot 10), 31, 35-38.
- 27 Schepers 2012 (noot 10), 35-40, 59. Zie ook: Bewoners loven plastic huis 1964 (noot 25), 3; en E.K.H. Wulkan, 'Experimentele woonhuizen van kunststof', in: E.K.H. Wulkan (red.), *Kunststoffen en bouwtechniek*, Rotterdam 1970, 647-648.
- 28 'Fokker bouwt huis van plastic', *Het Parool*, 24 januari 1964, 3.
- 29 Schepers 2012 (noot 10), 31.
- 30 'Huizen van plastic zijn in opmars', *Het Parool*, 9 april 1968.
- 31 'Polyester woningen in gebruik', *Algemeen Handelsblad*, 18 november 1967, 4.
- 32 Polyester woningen 1967 (noot 31).
- 33 'Woningen van polyester', *Algemeen Handelsblad*, 6 april 1967, 9. Zie ook: Polyester woningen 1967 (noot 31).
- 34 'Nog geen aftrek voor woningen van kunststof', *Trouw*, 10 december 1968, 5.
- 35 'Plastic-huizen-bouwer Pieter Oegema: "Je kunt er best een sigaret opsteken zonder dat er een bobbelteje in komt"', *Tubantia*, 8 januari 1971, 7.
- 36 "'Halve meloen" aan Friesestraatweg', *Nieuwsblad van het Noorden*, 30 oktober 1970, 5.
- 37 Huybers 1975 (noot 3), 27-31. Zie ook: Halve meloen 1970 (noot 36), 5. Zie ook: Plastic-huizen-bouwer 1971 (noot 35), 7.
- 38 'Wie levert welke kunststoffen in de bouw?', *Patrimonium* 94 (januari 1983) 1, 27.
- 39 'Vliegende schotel', *Het Parool*, 18 september 1972, 7.
- 40 Dit is bijvoorbeeld te zien in de afbeelding die in een special van *de Architect* uit 1975 over kunststoffen in de bouw is geplaatst op p. 29: Huybers 1975 (noot 3), 27-31.

- 41 Vliegende schotel 1972 (noot 39), 7.
 42 Huybers 1975 (noot 3), 27-31.
 43 'Kunststof-bungalow van werf', *De Tijd. Dagblad voor Nederland*, 6 april 1972, 13.
 44 'Kunststoffen huis trekt veel bekijks', *Trouw*, 6 mei 1972.
 45 Kunststoffen huis 1972 (noot 44).
 46 'Gemini in Vianen', *Het Parool*, 18 september 1972, 7.
 47 Kunststoffen huis 1972 (noot 44).
 48 J.F.M. Kees, 'Kantoorgebouw te Heerlen', *Bouw* 20 (1972) 26, 902-903.
 49 E. Hollman, 'Een nieuw leven voor de tieten van Berta?', *Zuiderlucht* 2 (2008) 8, 10-11. Zie ook: C.J.W. Groot, 'Gevelementen van glasvezelpolyester', *de Architect* 6 (1975) 7, 33-37.
 50 Hollman 2008 (noot 49), 10-11. Zie ook: Rijckheydt, Centrum voor Regionale Geschiedenis, Heerlen. Toegang 507 Collectie Bisscheroux.
 51 J. Niesten, 'Van polyester naar polycarbonaat. De lange weg naar industrieel vervaardigd gevelement', *de Architect* 19 (1988) 2, 95-101.
 52 M. Eekhout, 'Sandwichplaten en architectuur', in: *Sandwichpanelen*, symposium van de TU Delft op 1 december 1993, 1-16, 1-18.
 53 Eekhout 1993 (noot 52). Zie ook: M. Eekhout, *The making of architecture. Afscheid van prof. Ir. Jan Brouwer 17 november 2000*, Den Haag, 2000, 6-7.
 54 Architectenbureau J. Brouwer N.V., 'Distributiecentrum in Vianen', *Bouw* 27 (1972) 20, 713.
 55 Bouwcentrum, 'Gevelementen van kunststof: rapport no. 4785', Rotterdam 1975, 110; 'Kunststofgevel in Zwijndrecht', *Plastica* 30 (1977) 5, 136; 'SBC-Verwaltungsgebäude in Zwijndrecht, Niederlande', *Bauen + Wohnen* 32 (1978) 11, 437.
 56 J.-W. Schneider, 'Nieuw gemeentelijk monument: het voormalige SBC-kantoorgebouw', *De Brug* 13 (2018) 33, 3.
 57 P. Koster, "'Foelilelijk" gebouw plots monument', *AD de Dordtenaar*, 20 juni 2018, 2. Zie ook: Schneider 2018 (noot 56), 3.
 58 Huybers 1975 (noot 3), 27-31.
 59 Bewoners loven 1964 (noot 25); Kunststoffen huis 1972 (noot 44).
 60 Voigt 2007 (noot 2), 7.
 61 Koster 2018 (noot 57), 2.
 62 Vereniging Hendrick de Keyser, 'De Shelter Kor Aldershoff - lange versie', geraadpleegd 27 juli 2023, www.youtube.com/watch?v=xag9BnAYvss&t=2s.
 63 Vereniging Hendrick de Keyser 2023 (noot 62).

S. DUISTERS BA specialiseerde zich tijdens haar bachelor Kunstgeschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam (UvA) in architectuur- en stadsgeschiedenis. Momenteel volgt ze aan de UvA de master Redacteur/editor en houdt ze zich bezig met de mogelijkheden die taal biedt om de architectuur- en kunstgeschiedenis voor een groter publiek toegankelijk te maken.

PLASTIC DREAMS

FACADES OF FIBRE-REINFORCED PLASTIC (FRP) IN THE NETHERLANDS

SARA DUISTERS

In the wake of the Second World War, architects and construction companies in the Netherlands started to experiment with the use of fibre-reinforced plastic (FRP) in architecture. At the time this combination of polyester and fibreglass, which is strong, malleable and lightweight, was seen as an ideal building material. Yet to date very little research has been carried out into the use of FRP in Dutch architecture. This article investigates the social changes that prompted architects and construction companies to experiment with FRP.

After the Second World War various factories in the transport industry were keen to find new markets for their expertise with FRP. They found them in housing construction. The plastic material was eminently suited to system building, a process that speeded up the construction of much-needed housing. Thanks to its high load-bearing capacity and factory production, FRP was ideal for the sandwich panels used in this construction method.

Another factor in FRP's favour was the prevailing sense of optimism about the future in the Netherlands in that period. Architects were considering new, flexible forms of living and the designs they produced gave residents the freedom to organize, extend and even re-

locate their dwelling. Some architects also felt that the outward appearance of buildings should change – that a new era demanded new forms. Buildings should express an optimistic view of the future, and for that FRP, which could be produced in a wide range of shapes and colours, was ideal. Until 1973, that is, when the global oil crisis caused the price of oil to rise so steeply that the use of FRP in large-scale housing projects ceased to be cost-effective.

Many of the buildings containing FRP have since been demolished. The earliest examples were often experimental prototypes, one-off structures not intended for long-term occupancy. Plastic never became really popular as a building material for housing; people were reluctant to exchange their solid brick or concrete dwellings for a plastic version.

Fast forward to today and the restoration and preservation of buildings constructed with FRP is problematic since the relevant expertise is still lacking in the heritage sector. Nonetheless, interest in plastic architecture is growing, accompanied by an emphasis on preservation rather than demolition. This new approach is a corollary of the increasing interest in post-1965 architecture. The negative image of FRP is gradually starting to change.

BEPERKTE KANSEN OP EEN ZORGVELOZE OUDE DAG

HET LOT VAN GEBOUWEN VAN NA 1965

BERNARD COLENBRANDER

De Britse *new towns* van na de Tweede Wereldoorlog zijn een welbekend ijkpunt in het onderwijsprogramma van de Nederlandse architectuuropleidingen. Bedoeld als ze waren om de druk op de Londense metropool af te leiden, werd bij de realisering menig beginsel uit het repertoire van het modernisme op bruikbaarheid getest. Dat betrof de kwaliteit van het woningaanbod maar evenzeer het stedenbouwkundige arrangement van het totaal, dat behalve tuinstedelijk comfort ook een goede infrastructuur van voorzieningen zou moeten bieden en een adequate ontsluiting voor de diverse verkeersstromen. De meeste *new towns* kwamen in een krans om Londen terecht, met een aantal uitschieters noordwaarts. Op een daarvan, Runcorn bij Liverpool, koerste aan het begin van de jaren negentig van de vorige eeuw een excursie van Delftse studenten af.¹ Ze kwamen om te zien wat er geworden was van het in 1967 door James Stirling (1926-1992) ontworpen woningbouwcomplex Southgate Estate. Stirling had er een welsprekende architectuur tot stand weten te brengen, opgebouwd uit rustieke geprefabriceerde standaardelementen, slim gerangschikt tot een totaal. De begane grond was voor groen en het snellere verkeer, terwijl voetgangers daarboven hun weg konden vinden over een straat op de verdieping.

Runcorn, gerealiseerd in de jaren tot 1977, was niet alleen een bij uitstek moderne omgeving, Stirlings Southgate Estate bevatte voor de goede verstaander ook ampele verwijzingen naar de Engelse architectuurgeschiedenis: de maatvoering van de binnenterreinen bijvoorbeeld, refereerde aan de *squares* van Bath en Edinburgh. Zo was er wel meer dat de Delftse

◀ 1. Het gebouw van het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid toegeëigend voor informeel gebruik, 2023 (foto Herman H. van Doorn Gkf)

opleiders en studenten naar Runcorn dreef. Maar ze kwamen van een koude kermis thuis. Runcorn stond er namelijk niet meer, het bleek onverhoeds gesloopt, zo jong als het nog was. 'Het was duidelijk', schrijft François Claessens na van zijn verbijstering enigszins bekomen te zijn, 'dat de privatisering die onder het bewind van Thatcher op de Britse eilanden huishield de levensduur van dit met veel idealen, inspanningen en investeringen gerealiseerde collectieve woningbouwproject nog voor zijn economische afschrijving beperkt had tot nog geen twintig jaar.'² Ook in Nederland kon zo iets zomaar gebeuren, voegde Claessens toe, doelend op de lotgevallen van de Bijlmermeer en, krasser nog, wat te gebeuren stond met de Zwarte Madonna, want ook die bij oplevering in de jaren tachtig veelbesproken bijdrage aan de Nederlandse volkshuisvesting werd meteen na het puberen alweer uit het leven weggegrist. Niet zo lang hierna werd trouwens een steenworp verderop in Den Haag een volgende klarenstoot in de vaderlandse architectuurgeschiedenis, de zaal van het Nederlands Danstheater, een subliem vroeg werk van Rem Koolhaas, ook al vroegtijdig geëuthanaseerd. Het maakte ongewild plaats voor de banale schortjesarchitectuur van het Amare-cultuurcomplex, waarvan wel zeker is dat het zich veel minder leent voor wat voor monumentale status dan ook.

ONTEMBARE OPRUIMWOEDE

Dit zijn geen uitzonderingen. Het is droevig gesteld met de ouderdomskansen van recente gebouwen – en voor gebouwen die met architectonische pretentie in het leven zijn gebracht, geldt dat net zo goed. Bouwkundige robuustheid vergroot de kansen op overleving daarbij niet zonder meer, zo ervoer ik aan den lijve toen ik me bijna twintig jaar geleden zette aan een monografie over een eigentijdse architect voor wie ik grote waardering had opgevat: Frans van Gool (1922-2015). Op het excursieprogramma dat ik samenstelde om een dag met Van Gool op pad te gaan, prijkte ook een gebouw dat me als onverwoestbaar was voorgekomen, massief geconstrueerd als het was uit baksteen en beton, het Phoenix kantoorgebouw in Amersfoort (1972-1980). Maar Van Gool haalde me meteen uit de droom, ik kon deze stop in ons programma rustig schrappen, want ik kwam te laat. Ook dit gebouw was er al niet meer.

Het lijkt wel of tegenwoordig *ieder* gebouw in aanmerking komt om geruimd te worden, ongeacht de leeftijd, bouwkundige toestand of architectonische kwaliteit. Zodra eenmaal de gedachte heeft postgevat dat het in de weg staat, dan is de kans dat het plat gaat aanzienlijk. Onredelijk als deze opruimwoede ook is, ze past bij een redenering die geworteld is in de functionalistische fixatie op een vermeende doelmatigheid die in de vorige eeuw sterk opgang maakte. 'In a perfectly functioning state, according to the precepts

of functionalism, buildings would either fulfil their purpose or be demolished, except perhaps for a few exceptions', schreef Fred Scott hierover in zijn behartigenswaardige *On altering architecture*, en hij zet de redenering daarna door tot het voorzienbare einde: 'Alterations would be unknown. Through forethought and prescience, buildings would remain unchanged from the moment of their inception to their eventual demise.'³

Dat is overzichtelijk gesteld zo, toch gedraagt de gewone wereld zich niet altijd volgens dit eenvoudige schema. Er zijn uitzonderingen op de regel; soms is er ook ruimte voor veranderingen en blijken er meer opties voor een gebouw te zijn dan precies te blijven zoals het werd neergezet of te worden neergehaald. Anders dan de functionalistische doctrine stelt, is een gebouw niet per definitie een volkomen homogeen antwoord op een volkomen homogene vraag waarop nadien geen correcties mogelijk zijn. Het gebruik kan veranderen, het esthetische humeur kan van kleur verschieten en het gebouw kan zich daar desgewenst naar zetten.

DE PERMANENTIES VAN DE STAD

Om dichter bij de varianten te komen die van een dergelijke inschikkelijkheid het gevolg zijn, is het zaak de veerkracht van een gebouw te onderwerpen aan een meer genuanceerd onderzoek dan de functionalistische idee voorschrijft. Een bekend diagram, gemaakt om recht te doen aan een verruimde verdraagzaamheid voor aanpassing, is afkomstig van Stewart Brand. Het onderscheidt de verschillende lagen van een gebouw naar hun vermeende veranderingsgeschiktheid.⁴ Wat in het interieur van een gebouw wordt opgesteld (*stuff*) is vanzelfsprekend snel inwisselbaar; de ruimtelijke plattegrond (*space plan*) geeft wat minder gemakkelijk mee en dat geldt evenzeer voor de installatietechniek (*services*) en zelfs voor de bekleding (*skin*) van het gebouw, terwijl het grondstuk (*site*) nogal onvervreemdbaar is. Potentieel heeft iedere laag een andere levensduur, is het basisidee.

Dit diagram is aanmerkelijk subtieler dan het eerdere alles-of-niets-schema, maar ook hier is het uitgangspunt dat over het lot van een gebouw in redelijkheid kan worden beschikt, zolang het functionele vraagstuk maar nauwkeurig, laag voor laag, geanalyseerd wordt. Op die redelijkheid kan echter lang niet altijd peil worden getrokken. Er zijn veel voorbeelden van gebouwen die het loodje hebben gelegd na een grillige besluitvorming over hun lot, zonder dat daar enige logica in herkend kan worden. De menselijke aard is wisselvallig en dat werkt door in hoe met gebouwen wordt omgegaan.

Daarom komen culturele verkenningen van hetzelfde vraagstuk soms dichter bij de werkelijkheid dan de veronderstelde *rocket science* van deterministisch ge-

oriënteerde functionalisten. Cultuur sluit immers niet alleen de logische redelijkheid in, maar het geheel van affectieve neigingen, inclusief op het oog minder productieve varianten daarvan. Aldo Rossi is hier een geschikte referentie, alleen al vanwege zijn definitie van de stad als *fabbrica della città*, waarmee zowel de materiële gedaante van de stadsvorm wordt aangeduid als het culturele project dat de omgang met die vorm gaande houdt. De stad – en dus het gebouw – geldt bij Rossi als een ‘onderbroken werk’: ‘With time, the city grows upon itself, it acquires a consciousness and memory. In the course of its construction, its original themes persist, but at the same time it modifies and renders these themes of its own development more specific.’⁵ Rossi spreekt van bewustzijn en geheugen: precies door de werkzaamheid van die fenomenen kan de stad zich als cultureel project gedragen en begrepen worden.

Wie dit nogal vaag en ongedefinieerd vindt, moet nog even doorlezen in Rossi’s legendarische boek over de stad. Het culturele project zweeft bij Rossi namelijk niet in het niets, maar wordt gedragen door permanenties, ook wel door hem aangeduid als ‘primaire elementen’, waarmee de dragende, onmisbare gebouwen van de stad worden bedoeld. Rossi’s primaire elementen vallen aanvankelijk samen met de historisch overgeleverde institutionele en religieuze gebouwen, die alleen al door hun omvang en status de structuur van de stad wisten te bepalen en dat deels nog steeds doen. Meer in het algemeen, toegedacht naar de laat-moderne tijd, zijn primaire elementen uit te leggen als de permanenties in de stad die als monumentale aangrijpingpunten kunnen dienen voor het stedelijk organisme, mits ze als zodanig door de gemeenschap en het openbaar bestuur worden gezien en gekoesterd. Op deze manier gezien is het geheugen van de stad net zo goed mentaal als materieel.

ONVOORSPELBARE OVERLEVINGSKANSEN

Met de mogelijke gedaante van deze mentale en materiële permanenties voor ogen, begint in feite het denken over erfgoed, met inbegrip van het erfgoed uit de laatste halve eeuw. Het benoemen van wat permanentie verdient, is vanouds de kerntaak van de institutionele monumentenzorg. Dat daarbij functies zijn gaan domineren uit een lager echelon dan dat van de klassieke instituties en de kerken is een onvermijdelijk bijverschijnsel van de tegenwoordige architectuur. Selectie is de causaal afgeleide van het zoeken naar permanenties, niet zozeer op grond van functionele prestatie of functionalistische verdienste, maar op grond van waardering, desnoods in de meest subjectieve zin. De onvermijdelijke vergankelijkheid van zelfs de meest permanente permanentie noopt daarbij echter ook tot een aannemelijke inschatting van het aanpassingsvermogen ervan in de tijd. Alleen zo kan beoor-

deeld worden hoe robuust de verdedigingslinie dient te zijn, variërend tussen onneembaar en elastisch, wanneer het voortbestaan van geselecteerde gebouwen op het spel komt te staan. Stewart Brands schema is voor een dergelijke evaluatie een goed begin, maar ook niet meer dan dat, doordat het alleen scherpstelt op de materiële lagen.

Een meer tot in het detail uitgewerkte benadering van hetzelfde vraagstuk kwam beschikbaar met de recente studie van Ruurd Roorda en Bas Kegge, *Vitale architectuur*.⁶ In deze studie worden de toekomstkansen van gebouwen bezien in een uitgebreid stelsel van overwegingen, onderverdeeld in drie hoofdstukken: economie, architectuur, cultuur. Hoe monumentaal ook, ieder gebouw komt ergens in een boekhouding voor, waardoor economie een onvermijdelijke factor is in de levensduur van een gebouw. Het vertegenwoordigt bijvoorbeeld een zekere grondwaarde die, samen met de gradatie van boekhoudkundige afschrijving, een besluit over de toekomst van een gebouw in een bepaalde richting kan duwen, hetzij aanpassen, behoud of sloop. In het verlengde hiervan kunnen architectonische overwegingen behulpzaam zijn om vast te stellen of het gebouw in kwestie zich leent voor ander gebruik en of het zo nodig is uit te breiden. Het lemma cultuur, ten slotte, houdt bijvoorbeeld in dat de gevolgen worden ingeschat van de al dan niet officieel beschermde status van het gebouw.

Met het onderzoek van Roorda en Kegge is een bruikbare checklist beschikbaar gekomen om een gebouw te onderzoeken op overlevingskansen. Dat wil echter helaas niet zeggen dat er veel voorspellende waarde aan kan worden toegekend. Een hoge grondwaarde *kan* eventueel een factor zijn om een aanzienlijk historisch gebouw gemakkelijk te willen vervangen door een ander, maar het is geen wetmatigheid. Dat een gebouw is uit te breiden *kan* een voordeel zijn bij een eventuele herbestemming, maar ook dat biedt geen garantie voor overleven, net zoals een robuuste materialisering niets zegt. Veel gemakkelijk uitbreidbare gebouwen zijn verdwenen zonder ooit uitgebreid te zijn, zoals veel onverslijtbare gebouwen geen kans hebben gekregen om de slijten. De enige factor die min of meer betrouwbaar lijkt te zijn als maatstaf voor voortgezet bestaan is een status als monument. Degene die het plan opvat om een officieel monument te slopen, kan er namelijk op rekenen dat het bevoegd gezag dit niet zonder meer zal laten passeren. In de praktijk heeft dat meer gewicht dan dat het gebouw erg robuust is of anderszins architectonisch verdienstelijk, maar dan zonder officiële beschermde status. *Ieder* gebouw kan namelijk kapot.

MAATSTAF VAN NEUTRALITEIT

Wat vanuit cultureel oogpunt als een permanentie wordt aangemerkt, heeft die status in werkelijkheid

dus niet vanzelfsprekend. Architectuur is een maatschappelijk toegepaste kunst, niet een kunst die in weldadig isolement desnoods in de vergetelheid kan raken zonder daaraan ten gronde te gaan. Ongemerkt is in de moderne en laatmoderne tijd een aspect van deze toegepaste functie van architectuur uitvergroet geraakt, dat de tijdelijkheid ervan geaccentueerd heeft. Tegenwoordig is een gebouw minder dan voorheen een bestendig in materie gestolde functie en meer dan voorheen een neutrale voorziening, oftewel een *commodity*. Het hangt samen met de afgenomen betekenis van het klassieke typologische stelsel dat onderscheid maakt tussen huizen, paleizen, kantoren en fabrieken. In de diensteneconomie van nu is de scherpe definitie van deze categorieën aan erosie onderhevig: werk speelt zich veelal niet meer af op boerderijen of in fabrieken, ieder met een specifiek op de functie toegesneden ruimtelijk arrangement, maar in omgevingen waarvoor min of meer dezelfde wensen van comfort en veiligheid worden aangehouden als voor een woning.

De neiging tot gelijkenschakeling zet zich in de interieurs door, waar bijvoorbeeld eisen van ruimtelijke efficiency en een geslonken besef van personele hiërarchie het einde hebben ingeluid van het ouderwets ingedeelde kantoor. Een kantoorvloer kent tegenwoordig nauwelijks ruimtelijk onderscheidende elementen meer en bestaat voornamelijk uit meubilair. In woningen wordt het aloude onderscheid tussen keukens en kamers minder en minder door een wand, een gang of een doorgeefluik geaccentueerd. Ruimtelijke interieurs zijn in beginsel neutraal en geschikt voor meervoudig gebruik, in de hedendaagse, genivelleerde zin van dat begrip. Niet voor niets is flexibiliteit een sleutelwoord geworden dat vast onderdeel is gaan uitmaken van de makelspraak en het jargon van architecten en bouwers: regelmatig is het de essentie van een gebouw en is er niets anders over te zeggen dan dat het voor van alles geschikt is.

DE HERTZBERGER-CASUS

De verwachtingen die tegenwoordig aan een gebouw gehecht worden, werken niet alleen door in het programma van nieuwbouw, maar evenzeer in de omgang met bestaande gebouwen. Voor zover die bestaande gebouwen de kenmerken dragen van de klassieke typologie zal hun weerstand flink worden beproefd, want een specifiek ontworpen gebouw verandert niet zomaar in een willekeurig te gebruiken *commodity*. Desondanks zijn inmiddels veel historische kerken en industriële artefacten betrekkelijk moeiteloos omgezet naar een wezensvreemd programma uit de *leisure*-economie. Het wordt maatschappelijk gewaardeerd als een demonstratie van succesvol erfgoedbehoud, al is de geloofwaardigheid van het geschapen tafereel in lang niet alle gevallen overtuigend.

Bij gebouwen van later datum, niet in de laatste plaats bij gebouwen uit de Post 65-generatie, waarin de omslag naar een programma van maximale flexibiliteit vaak al merkbaar is, zou het aanpassingsvermogen groter moeten zijn. De werkelijkheid is echter weerbarstig, ook bij gebouwen uit de Post 65-categorie die intrinsiek op veranderbaarheid geprogrammeerd zijn – en om dat op zijn scherpst te illustreren, moet hier wel de naam van Herman Hertzberger (1932) vallen. Bij uitstek deze Nederlandse architect, die vanaf de jaren zestig wereldfaam kreeg door zich ostentatief toe te leggen op een architectuur van meervoudig functioneren, heeft het zwaar te verduren gekregen toen zijn gebouwen gelijk met hemzelf op leeftijd kwamen. Dat speelde nog niet bij de renovatie van zijn Muziekcentrum Vredenburg in Utrecht, omdat dit gebouw specifiek als muziekzaal is ontworpen en daardoor een traditioneel type vertegenwoordigt. Oorspronkelijk werd Vredenburg in 1979 opgeleverd. Veertig jaar later werd het na een drastische renovatie, waarbij Hertzberger nota bene zelf als regisseur optrad, ingebed in het zalencomplex TivoliVredenburg. Was de achthoekige grote zaal van Vredenburg oorspronkelijk de climax van een met vele architectonische details uitgesponnen toenadering vanuit de Utrechtse binnenstad, in de herziene versie verwerd deze zelfde zaal tot een groot, zij het nog steeds briljant doorontworpen meubelstuk in een willekeurig ruimtelijk arrangement van zalen met een indifferent exterieur. Dat de zaal op zichzelf, als rudiment, behouden kon blijven, illustreert desalniettemin wat permanentie in laatste instantie kan inhouden voor een gebouw: verder terug in het gedrang kan de architectuur niet komen.

CENTRAAL BEHEER

Een ander hoofdwerk van Hertzberger is het iets oudere kantoorgebouw voor Centraal Beheer in Apeldoorn (1968-1972). In wat dit gebouw in de loop der tijd doorstaan heeft, trekt zich alles samen van wat hiervoor gereleveerd werd. De gebruiksgeschiedenis is een spektakel met plotwendingen waartegen geen functionalistische doctrine is opgewassen. Centraal Beheer kwam tot stand door een opdrachtgever die niet opzag tegen een heel ander dan het gebruikelijke kantoor-milieu, gestructureerd door clusters van vierkante kantooreilanden, onderscheiden door vanboven verlichte vides en verbonden door een circulatieroute van bruggen. Het klassieke kantoor had hier in één klap een coherente opvolger gekregen, waarvan de voornaamste kenmerken hun weg konden vinden in gebouwen van bewonderaars dichtbij en ver, ook omdat het gebouw vaak werd gepubliceerd. Met het iets oudere Burgerweeshuis in Amsterdam van Aldo van Eyck werd Centraal Beheer het icoon van wat als structuralisme bekend kwam te staan. Maar omdat dat structuralisme als begrip van buiten de architectuur komt en

een oorsprong heeft in de filosofie, bestaat tot op de dag van vandaag verwarring over wat Van Eyck en Hertzberger er precies mee bedoelden. Dat zit Hertzberger dwars, temeer daar de juiste uitleg van dat structuralisme behulpzaam is om te begrijpen hoe hij zich te weer heeft gesteld toen het gebouw in zijn voortbestaan bedreigd werd. '[L]aten we bij structuralisme nu eens ophouden alleen maar te denken aan het formele aspect van een uitgesproken constructie. Structuralisme is van origine een begrip uit de taal filosofie, waar het staat voor de relatie van taal als collectief instrument waarmee de taalgebruikers de vrijheid geboden wordt van persoonlijke interpretatie', schreef Hertzberger kort geleden. 'Structuralisme in architectuur betreft een ruimtelijk kader waarbinnen niet alles programmatisch binnen functies is vastgelegd maar waarbinnen de vrijheid gelaten is voor invulling van nadere bestemmingen, zodat een bouwwerk zich van plek tot plek kan aanpassen aan wat van tijd tot tijd nodig is en daarmee dus aan nieuwe behoeften.'⁷

Deze uitleg maakt niet alleen begrijpelijk waarom Hertzberger het bij de renovatie van zijn Utrechtse Muziekcentrum zo pijnlijk ver heeft laten komen, maar is ook typerend voor zijn opstelling tijdens de grillige geschiedenis van Centraal Beheer nadat duidelijk werd dat de kantoeilanden na ruim dertig jaar gebruik niet konden blijven zoals ze waren. Het verloop is beeldend opgetekend door Stephan Petermann in het boek *Back to the office*, dat hij recentelijk met Ruth Baumeister publiceerde.⁸ Al ruim vijftien jaar is de toekomst van Centraal Beheer ongewis, speelbal als het geworden is in een wirwar van acties van wisselende eigenaren en projectontwikkelaars, met zo nu en dan een bijrol voor de architect en het openbaar bestuur.

OP WEG NAAR DE RUÏNE

In 2007 verkoopt Achmea, het moederbedrijf van Centraal Beheer, het gebouw aan de SNS-bank en projectontwikkelaar TCN, om het aansluitend meteen terug te huren: in makelspraak heet dat *sale-and-lease-back*. Toevalligerwijs wordt het gebouw een jaar later aangevraagd als gemeentelijk monument, maar dat verandert niets aan het dynamische vervolg. Achmea beëindigt de huur met ingang van 2013 en betreft een nieuwbouw elders. Het gebouw komt grotendeels leeg te staan. Een jaar eerder is een van beide eigenaren, TCN, bezweken aan de kredietcrisis. Met SNS gaat het evenmin florissant, de bank gaat eveneens failliet, waarna het bezit aan het Rijk toevalt. Onder het heersende neoliberale beleid kan dat hooguit tijdelijk soelaas bieden, want het Rijk vervreemdt waar mogelijk het eigen bezit. Centraal Beheer, waarvan de waarde op dat moment geschat wordt op € 38 miljoen, komt helaas terecht in het 'slechte mandje'. Het gebouw wordt in 2015 te koop gezet en vindt in projectontwikkelaar Certitudo een nieuwe eigenaar, die het voor een

schijntje kan verwerven: € 2,5 miljoen. In de tijd dat TCN nog in het spel was, werd overwogen het gebouw geschikt te maken voor de Saxion Hogeschool, zonder tot resultaat te komen. Zodra Certitudo eigenaar is geworden, ontbreekt een dergelijk perspectief. Dat in de projectontwikkeling 'locatie' cruciaal voor een eventueel succes wordt geacht, kan voor niemand meer nieuws zijn: een groot, leeg, onderhoudsgevoelig gebouw in Apeldoorn is dan niet zomaar een *asset*. Dat verklaart ook het verschil tussen € 38 miljoen en € 2,5 miljoen. Certitudo heeft ervaring opgedaan in de Eindhovense Strijp-S en daar meegemaakt dat oude gebouwen geschikt gemaakt kunnen worden voor *start-ups* en er ook nog geld verdiend kan worden. Dat is in Apeldoorn ingewikkelder. Terwijl Centraal Beheer langzaam in een ruïne verandert door leegstand en vandalisme, studeert Certitudo met Hertzberger op haalbare oplossingen (afb. 2). De plattegrond van clusters leent zich niet gemakkelijk voor woningbouw, omdat er te veel interieur is voor te weinig buitengevel. Er ontstaan varianten waarbij de plattegrond evolueert naar een door een passage gemarkeerd onderscheid tussen vier eenheden, waarvan er ten minste een ook voor kantoorfuncties geschikt gemaakt kan worden. Om er verkoopbare en verhuurbare woningen in te krijgen wordt doorgewerkt, maar het past alleen door de plattegrond en de materialisering flink aan te pakken. Dat er talloze koudebruggen zijn weg te werken, is ook evident.

Een conclusie blijft vooralsnog buiten bereik, temeer daar ook Certitudo de gevolgen ondervond van zakelijke tegenslag en inmiddels failliet is verklaard: patstelling. Voor het moment is een patstelling echter beter dan het uitvoeren van een plan dat architectonisch noch commercieel al helemaal voldragen is. Het geeft de moeilijkheidsgraad aan van deze opgave. Een status als rijksmonument zou helpen: dat was eerder ook een factor van belang voor het behoud van Van Eycks Burgerweeshuis, al staat die permanentie op een toplocatie en is het te exploiteren oppervlak ervan vijf keer zo klein.

EEN MINISTERIE IN DEN HAAG

Erg opmerkelijk in de lang voortdurende ontwikkelingsgang van Centraal Beheer na de *sale-and-lease-back* is de kennelijk onbegrensde inschikkelijkheid van Herman Hertzberger, kaarsrecht de ideologische lijn volgend dat een gebouw een generiek ruimtelijk kader is zonder finale programmatische specificatie. Hij houdt daar aan vast, zelfs wanneer de materiële consistentie van het origineel daar overduidelijk on-

► 2. Centraal Beheer in verval en Herman Hertzberger tekent de transformatie van Centraal Beheer, 2023 (stills uit documentaire *The Proof of the Pudding van Herman Hertzberger van Patrick Minks, Jaap Veldhoen en Wouter Snip*)

der lijdt. Terwijl het lot van Centraal Beheer chronisch onzeker blijft, wordt ook de toekomst van een twintig jaar jonger hoofdwerk van Hertzberger instabiel: het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid in Den Haag (1979-1990). Zonder acht te slaan op de principieel decentrale compositie van de Haagse stadsplattegrond besluit het Rijk op het laatst van de vorige eeuw namelijk om alle ministeries naar het vermeende stadscentrum om het Spui te halen. De ministeriegebouwen buiten dit gebied, waaronder het Ministerie van OCW in Zoetermeer, worden opgegeven, en zo ook Hertzbergers nog frisse gebouw voor Sociale Zaken, gelokaliseerd bij het iets belendend van het stadscentrum gelegen station Laan van Nieuw Oost-Indië.

Passend bij het neoliberale ideologische moment wordt het gebouw te koop gezet en verworven door ontwikkelaar Vorm, samen optrekkend met de Meyer-Bergman Erfgoed Groep, nazaat van voorheen MAB. MAB was de ontwikkelaar die in de jaren negentig van de vorige eeuw de initiator was van De Resident, het centrale project om Den Haag van een geloofwaardig centrum te voorzien. De nieuwe eigenaar betaalt € 23 miljoen voor de 56.000 vierkante meter ministerieel gebouw en is er niet zomaar van overtuigd dat deze uitgave zal renderen wanneer het bestaande gebouw behouden zal moeten blijven, hoe jong en robuust het ook is. Aannemend dat de bruto-nettoverhouding van het volume van Sociale Zaken zich niet gemakkelijk leent voor transformatie naar woningbouw – vergelijkbaar met Centraal Beheer – wordt sloop nadrukkelijk overwogen. Achtereenvolgens worden plannen gepresenteerd voor vervangende nieuwbouw door UNStudio, Rijnbouwt en Barcode, terwijl Hertzberger knarsetandend toekijkt.

In het licht van de recente ontwikkeling van de bouwkosten naar boven toe is het exploitatiemodel voor woningbouw ter plaatse echter nog niet meteen overtuigend, tenminste niet zolang de in Den Haag verplichte maatstaf wordt aangehouden dat veertig procent van de gerealiseerde woningen als sociale huur moet worden aangeboden. Doorgerekend zou dit leiden tot woningen met een oppervlak van ongeveer dertig vierkante meter. Ondertussen wordt in de werkelijkheid van het dagelijks gebruik de aannemelijkheid bewezen van Hertzbergers stelling dat een gebouw als dit een ruimtelijk kader is dat zich leent voor meer bestemmingen dan alleen de oorspronkelijke. Het gebouw van Sociale Zaken wordt informeel maar met succes toegeëigend door nieuwe gebruikersgroepen: start-up-ondernemingen, studenten en statushouders, allemaal verzameld om het grote atrium (afb. 1 en 3). Uitkomst op termijn is ook hier ongewis, maar

Hertzberger blijft er onvermoeibaar op hameren dat onderdelen van het gebouw, in het bijzonder de constructieve delen, nog decennialang mee kunnen.⁹

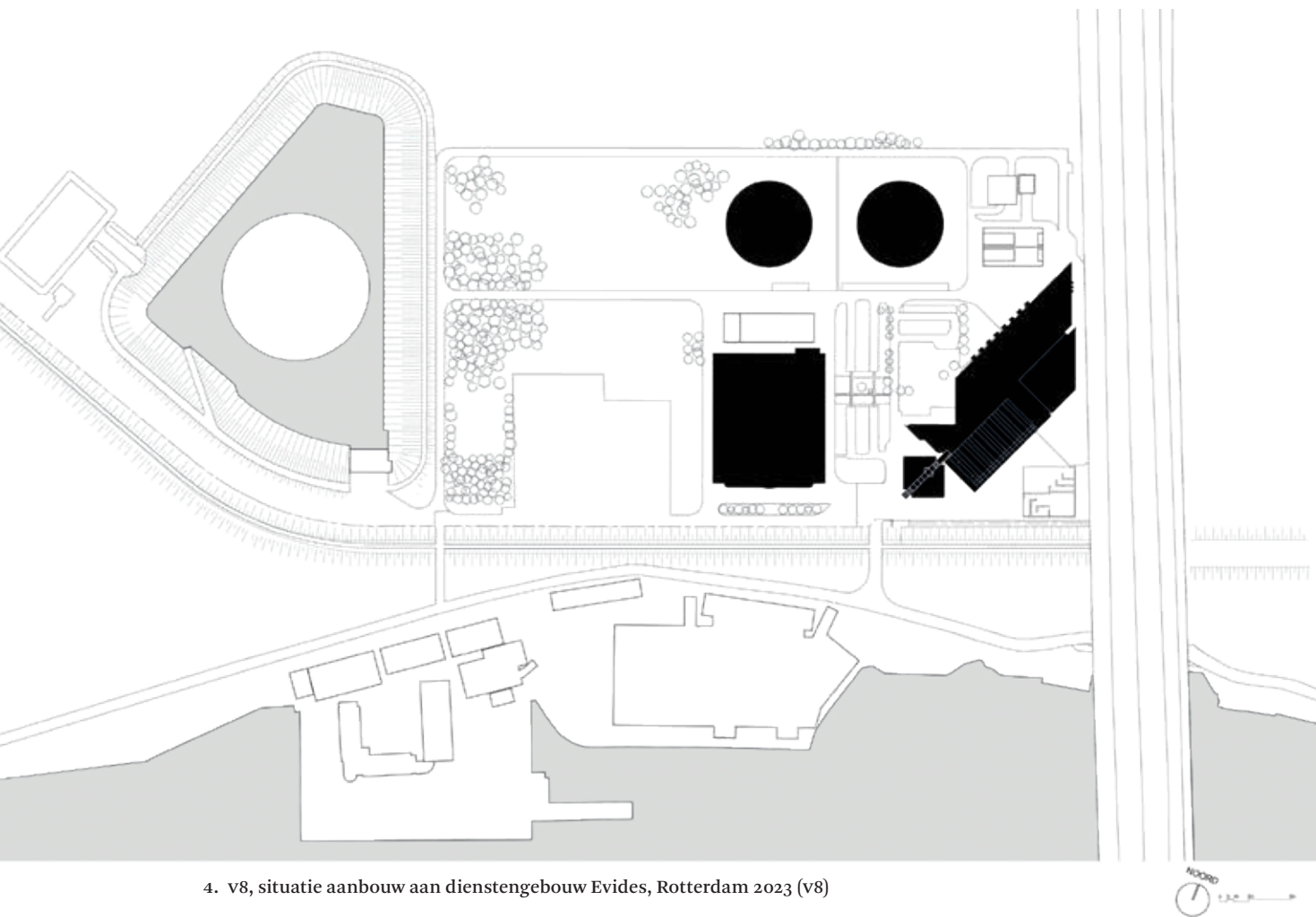
DE QUIST-CASUS

Ieder voor zich zijn Centraal Beheer en Sociale Zaken hoofdpijndossiers geworden voor alle actoren die bij deze gebouwen betrokken zijn. De architect mag dan in principe akkoord gaan met de veranderbaarheid van zijn gebouwen, maar dat maakt nog niet dat ze ook veranderbaar *zijn*. Bovendien is er de extreme grilligheid van het maatschappelijk proces, met eigenlijk alleen een eventuele monumentenstatus als kalmerend middel om een onguur einde te vermijden. Het typeert, zoals eerder gesteld, een architectonische cultuur waarin gebouwen *commodities* zijn geworden. Maar er zijn uitzonderingen op die cultuur, ook wanneer het gebouwen betreft met duidelijk erfgoedpotentie van na 1965.

Het oeuvre van Wim Quist (1930-2022) ontstond onder een ander ideologisch gesternte dan dat van Hertzberger en dat heeft linea recta doorgewerkt in wat zijn gebouwen overkwam naarmate ook zij ouder werden en onderhevig raakten aan de drang tot aanpassing. Quist zag zijn gebouwen allerminst als een ruimtelijk kader waarop naderhand gevarieerd zou kunnen worden, afhankelijk van nieuwe gebruikswensen. Wellicht was verandering niet bij voorbaat uitgesloten, toch is de dominante opvatting achter zijn gebouwen dat ze in zichzelf voltooid zijn en daardoor lastig aanraakbaar. Wie dat toch probeerde en Quist erbuiten hield, kon rekenen op zijn toorn. Dat overkwam het waterbedrijf Evides toen het de door Quist aan de voet van de Rotterdamse Brienoordbrug ontworpen werklocatie voor het drinkwaterbedrijf Kralingen (1973-1979) wilde uitbreiden met een nieuw hoofdkantoor.

De befaamde 'druppels' voor de waterreservoirs en de filtergebouwen konden rustig buiten schot blijven voor de gewenste uitbreiding, maar diagonaal aan de kop van het bestaande dienstengebouw was in de vooraf meegegeven instructie een bescheiden driehoek aangewezen waar aangebouwd zou kunnen worden. Uit de Europese aanbestedingsprocedure kwam het Rotterdamse architectenbureau v8 als winnaar tevoorschijn. Quist werd pas ingelicht medio 2020, nadat de aanbesteding was afgerond en een door de winnaar gemaakte beperkte uitwerking van de opgave voorlag. Hij was des duivels. Hij was beledigd niet geconsulteerd te zijn, maar ook door de in zijn ogen verkeerde stedenbouwkundige keuze voor een driehoekig nieuw volume, de architectonische uitwerking daarvan en de aansluiting tussen het nieuwe volume en de bestaande bebouwing. In het najaar van 2021 volgde een kortgeding, aangespannen door Quist tegen Evides, dat in zoverre tot resultaat leidde dat

◀ 3. Het gebouw van het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid toegeëigend voor informeel gebruik, 2023 (foto Herman H. van Doorn Gkf)

4. v8, situatie aanbouw aan dienstengebouw Evides, Rotterdam 2023 (v8)

naderhand een gesprek op gang kwam tussen Quist, Evides en architect Michiel Raaphorst van v8.¹⁰ Op verzoek van Quist trad pro deo de net teruggetreden rijksbouwmeester Floris Alkemade aan 'om vanuit een onafhankelijke positie een oplossingsrichting te zoeken'.¹¹ Onder de bemiddelende leiding van Alkemade ontstond geleidelijk overeenstemming over het idee om de aanbouw als een over de diagonaal geplaatste kubus via een smal tussenlid aan het bestaande gebouw te koppelen (afb. 4).¹² De toenadering was gemaakt, maar ieders autonomie bleef bewaard. Quist overleed in de zomer van 2022; Alkemade zette zijn bemiddelende werk voort tot het ontwerp medio 2023 een bijna Quist-achtige sereniteit had bereikt en klaar gemaakt kan worden voor presentatie bij de Rotterdamse Commissie voor Welstand en Monumenten (afb. 5 en 6).

Quist liet in zijn eigen ontwerpexercities, toegepast op erkende monumenten, zien dat het hem onmogelijk was om het origineel wezenlijk toe te naderen. Dit geldt bijvoorbeeld voor de uitbreiding van het Kröller-

Müller Museum in Otterlo (1970-1977) en de renovatie van het Rijksmuseum in Amsterdam (1981-1990). Karakterologisch stond hem maar een enkele weg open: het tot in ieder detail doorvoeren van het eigen handschrift. Het cultiveren van het wederzijds respect is een benadering die hout snijdt in omstandigheden waarin het voortbestaan van het betreffende primaire element niet ter discussie staat en de daaraan verbonden functie evenmin. Het overkwam Quist en hij gedroeg zich navenant. De architecten van v8 en hun opdrachtgever hebben zich gaandeweg wat ze hier meemaakten eigen gemaakt. Voor de *commodities*, die bij iedere bedrijfsmatige oprisping opnieuw in beweging moeten komen om zich bij een veranderde realiteit aan te passen, is het probleem ernstiger en urgenter. Daar is het respect over en weer namelijk niet vanzelfsprekend en wordt het bestaande gebouw eenvoudig verondersteld mee te bewegen of zo nodig te wijken. Dit was wat Hertzberger overkwam en wat zijn agenda voor jaren bepaalde. Die agenda kon wel eens symbool staan voor de inzet die ook van anderen nodig is om zich om het erfgoed van na 1965 te bekommeren.

5. v8, entree aanbouw aan dienstengebouw Evides, Rotterdam 2023 (v8)

6. v8, aanzicht zuidgevel aanbouw aan dienstengebouw Evides, Rotterdam 2023 (v8)

NOTEN

- 1 F. Claessens, 'In memoriam Runcorn', *Oase* 57 (2001), 104-117.
- 2 Claessens 2001 (noot 1), 104.
- 3 F. Scott, *On altering architecture*, Abingdon 2008, 1.
- 4 S. Brand, *How buildings learn*, Londen 1994.

- 5 A. Rossi, *The architecture of the city*, Cambridge 1982 (1966), 21. Voor een compacte reconstructie van het denken van Aldo Rossi over monument en stad, zie: B. Colenbrander, *De verstrooide stad*, Rotterdam 1999, 122-125.
- 6 R. Roorda en B. Kegge, *Vital architecture. Tools for durability/Vitale architectuur*.

- 7 H. Hertzberger, ongepubliceerde tekst 'Van "werkplaats voor 1.000" naar overdekte ministad', 2 december 2021. Ter beschikking gesteld aan auteur door bureau AHH.
- 8 R. Baumeister en S. Petermann, *Back to*

tuur. Gereedschap voor levensduur, Rotterdam 2016.

- the office. 50 revolutionary office buildings and how they sustained*, Rotterdam 2022, 388-399. Informatie ook ontleend aan een interview van auteur met Herman Hertzberger en Laurens Jan ten Kate, Amsterdam 1 juni 2023.
- 9 АНН, *SoZaWe. De toekomst van het voormalige gebouw Ministerie van Sociale Zaken. Poort naar de stad*, Amsterdam 2021.
- 10 Vonnis in kortgeding 5 november 2021, rechtbank Rotterdam zaaknummer C/10/621627 / KG ZA 21-584.
- 11 Gespreksnotitie Floris Alkemade, d.d. 22 december 2021, ter inzage gegeven aan auteur. Interview auteur met Floris Alkemade, Sint-Oedenrode, 30 mei 2023.
- 12 Interview auteur met Michiel Raaphorst en Frank Huibers (v8 architecten), Rotterdam 22 juni 2023.

EM. PROF. DR. B. COLENBRANDER (1956) was van 2005 tot zijn emeritaat eind 2022 hoogleraar Architectuurgeschiedenis en -theorie aan de Technische Universiteit Eindhoven. Tot 2023 was hij bestuurslid van de Sikkens Foundation. Sinds 2019 heeft hij zitting in het bestuur van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond (KNOB). Sinds 2020 is hij lid van de Integrale Kwaliteitskamer in Antwerpen, als adviseur van de Stadsbouwmeester.

SCANT HOPE OF AN UNTROUBLED OLD AGE THE FATE OF POST-1965 BUILDINGS

BERNARD COLENBRANDER

Buildings completed after about 1964 cannot count on surviving into old age, however robust some of them may still be. Any building can perish, irrespective of age, structural condition or architectural quality. Once the idea that a building is in the way has taken hold, its chances of being torn down are considerable. All the more the building has lost its original function. This essay takes the position that the functionalist fixation on fitness for purpose has fed through into the way existing buildings are treated and the intellectual reflection on that. Take Stewart Brand's famous diagram. It distinguishes the various material layers of a building according to their different lifespans, yet that is no guarantee that those lifespans will be respected in practice: a building is by no means always treated justly, let alone the material lifespan of the different layers of a building. Nevertheless, for anyone devoted to the city as cultural project, there is still Aldo Rossi's renowned theory regarding a city's 'permanences' of cultural value. The lifespan problem of more recent architecture is amplified by the fact that buildings are

increasingly categorized as a neutral amenity, in other words, a commodity. As such, they can be manipulated at will and without taking account of any architectural merits they may possess. Two highly regarded buildings by the architect Herman Hertzberger have struggled to survive in recent years: the Centraal Beheer offices in Apeldoorn (1968-1972) and the Ministry of Social Affairs in The Hague (1979-1990). Although both buildings were designed to be functionally flexible, that has not rendered them proof against the whims of the real estate market: the survival of both buildings is still on the line in 2023.

Paradoxically, the second case study presented in this article is more hopeful, even though it concerns a building that was most certainly not designed to be adaptable. It is the office of the Kralingen water company in Rotterdam (1973-1979) by Wim Quist. While the initial idea for the extension of this building gave rise to conflict, mediation eventually produced an architecturally convincing solution acceptable to all the parties involved, including the original architect.

WAARDEBEPALING VAN JONG ERFGOED

HET BELANG VAN MATERIALITEIT IN EEN GEÏNTEGREERDE BENADERING

MARYLISE PAREIN, INE WOUTERS EN STEPHANIE VAN DE VOORDE

'Preservation is overtaking us.'¹ In 2004 stelde Rem Koolhaas op zijn provocerende manier dat de gebouwen die we beschermen steeds jonger worden: aan het begin van de negentiende eeuw was de leeftijd van het erfgoed nog ongeveer tweeduizend jaar, in 1900 was dat teruggebracht tot tweehonderd en bij de laatste eeuwwisseling werden er zelfs woningen beschermd die nog maar net waren opgeleverd, zoals OMA's Villa

Lemoine in Bordeaux – voltooid in 1998, beschermd in 2002.² Hoewel Villa Lemoine een uitzondering is, zien we inderdaad een trend van een steeds kleiner wordende historische afstand tot het erfgoed.³ Maar hoe moeten we omgaan met dat 'jonge erfgoed'? Koolhaas stelt een meer willekeurige aanpak voor, maar naar ons idee is juist een wetenschappelijk onderbouwd kader nodig.

◀ 1. Kantoorgebouw ASLK
aan de Broekstraat
in Brussel
(foto W. Kenis,
urban.brussels 2021)

Drie aspecten zijn daarbij van belang: wat verstaan we onder de term 'jong erfgoed', hoe bepalen we de waarde van dat jonge erfgoed, en welke kennis is er nodig om de specificiteit ervan te (h)erkennen?

In dit artikel gaan we in op deze drie vragen. In het eerste deel kijken we hoe de term 'jong erfgoed' wordt geïnterpreteerd en wat er specifiek aan is. We richten ons daarbij vooral op materialiteit, als een van de eigenschappen die het niet alleen relevant maar ook noodzakelijk maken om binnen het bredere erfgoedveld bijzondere aandacht te besteden aan jong erfgoed. Het tweede deel focust op de methodes en instrumenten die worden gehanteerd in de waardebeoordeling en de bescherming van jong erfgoed in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, opnieuw met specifieke aandacht voor materialiteit. In Brussel is de laatste jaren de aandacht voor jong erfgoed toegenomen; in 2021 werd een nieuwe methode geïntroduceerd voor de waardebeoordeling die ook wordt toegepast op recente voortbrengselen. Bovendien wordt er diepgaand onderzoek gedaan naar de relatie tussen de erfgoedwaarde en materialiteit van jong erfgoed.⁴ In het derde deel wordt dan het belang van materialiteit bij jong erfgoed concreet uitgewerkt aan de hand van twee projecten die zijn opgenomen in de Brusselse Inventaris van het Bouwkundig Erfgoed. Hierbij onderstrepen we niet alleen het belang van specifieke kennis met betrekking tot de toegepaste materialen, maar ook van een meer geïntegreerde benadering met betrekking tot materialiteit om de eigenheid van het jonge erfgoed te (h)erkennen.

JONG ERFGOED

De vraag hoe jong bouwkundig erfgoed kan zijn, laat zich niet eenvoudig beantwoorden.⁵ De (minimale) historische afstand om een gebouw als erfgoed te erkennen of beschermen verschilt van land tot land, en zelfs van regio tot regio. Bovendien is de theorie ook anders dan de praktijk: vaak is de gehanteerde minimumleeftijd eerder een onuitgesproken vuistregel dan een officiële beleidsregel. Zo wordt in Vlaanderen een (officieuze) dertig jaar gehanteerd, terwijl in Wallonië geen leeftijdsgrens bestaat. Ook in Brussel geldt geen strikte minimumleeftijd, maar uit een analyse van de beschermde gebouwen van na 1945 blijkt dat dit ongeveer vijftig jaar is.⁶ De afgelopen jaren is er een internationaal debat ontstaan over 'jong erfgoed' waarbij verschillende termen worden gehanteerd, zoals 'jong erfgoed', 'modern erfgoed' en 'Post 65-erfgoed' – alleen de laatste hanteert specifieke leeftijdsgrenzen (1965-1990).⁷ Er is geen consensus over het hanteren van een minimumleeftijd. Sommige erfgoed specialisten pleiten voor een minimale afstand, omdat die onmisbaar zou zijn bij de positionering van een realisatie binnen de historische context en het oeuvre van de architect.⁸ Anderen willen juist geen minimumleeftijd,

om een antwoord te kunnen bieden op de kwetsbaarheid van jong erfgoed.⁹ Voor beide standpunten bestaan legitieme argumenten: eerder dan tegenovergestelde standpunten, betreft het immers twee condities of randvoorwaarden die met elkaar in verband kunnen worden gebracht.

Jong erfgoed is inderdaad kwetsbaar. Waardevolle gebouwen worden, vaak onder invloed van steeds strenger wordende eisen voor energieprestaties, ingrijpend gerenoveerd of zelfs gesloopt, zonder dat hun waarde kan worden vastgesteld.¹⁰ Sensibilisatie en meer erkenning van de specificiteit van dit jonge erfgoed zijn daarom essentieel. Deze erkenning moet echter zijn gebaseerd op uitgebreide kennis, steunend op zowel primaire als secundaire bronnen over het gebouwde object en zijn positie binnen de bredere context. De beschikbaarheid en reproductie van dergelijke uitgebreide kennis blijken vandaag vaak problematisch. In *Conserving Twentieth-Century Built Heritage. A Bibliography* wordt vastgesteld dat in de meeste publicaties de aandacht vooral uitgaat naar gebouwen die gerealiseerd zijn vóór 1970.¹¹ Gebouwen van vijftig jaar of jonger zijn sterk ondervertegenwoordigd. Sinds enkele jaren is er wel een groeiende belangstelling voor laattwintigste-eeuwse architectuur bij organisaties als het Getty Conservation Institute, Icomos, DOCOMOMO en The Twentieth Century Society.¹² Vaak blijft de kennis over de totstandkoming en instandhouding van die architectuur echter beperkt tot specifieke gebouwen.

MATERIALITEIT EN ARCHITECTUUR

Een van de aspecten waarover meer kennis cruciaal is, betreft materialiteit. Dit beperkt zich niet tot bouwmaterialen en -technieken, maar heeft betrekking op de bredere bouwcultuur of 'het complexe systeem van mensen, relaties, bouwtypes, technieken en gewoontes waarin het gebouw en het bouwproces verankerd zijn', aldus Howard Davis in *The culture of building*.¹³ Ook Antoine Picon benadrukt in *The materiality of architecture* het belang van materialiteit in bredere zin. Hij stelt dat de notie 'materialiteit' niet alleen betrekking heeft op de materiële dimensie of substantie van een gebouw of object, maar sterk afhankelijk is van onder meer technische, economische en culturele factoren, de beschikbaarheid van materialen en machines en de organisatie van arbeid. Materialiteit is met andere woorden geen vastomlijnd begrip, maar sterk verankerd in een brede historische context. Op die manier ontstaan volgens Picon verschillende *regimes of materiality*, die gerelateerd worden aan een specifieke tijd en plaats.¹⁴ Ook de laatste decennia van de twintigste eeuw kennen een eigen *materiality regime*. Voortbouwend op de opkomst van nieuwe, innovatieve en complexe bouwmaterialen na de Tweede Wereldoorlog, werd een breed scala aan hoogperfor-

mante materialen zoals hogesterktebeton en HR-glas toegepast.¹⁵ Ook maakten traditionele materialen zoals baksteen een heropleving door, met talloze varianten en verbeteringen, en werden doe-het-zelfmaterialen ontwikkeld. Materialen werden tevens op een andere manier ingezet, met als gevolg koudebruggen, zoals bij de spouwmuur. Ook de regelgeving nam toe: de exponentiële toename van standaarden ging gepaard met steeds hogere prestatie-eisen en de overgang van nationale naar Europese normen.

Gezien het belang van het begrip materialiteit voor de architectuur van de laatste decennia van de twintigste eeuw, dient dit een bijzondere plaats in te nemen in de erkenning en waardebeoordeling van jong erfgoed. Dit mag zich niet beperken tot de absolute waarde of eigenschappen van materialen (structureel, chemisch, technisch et cetera) in hun originele en hedendaagse toestand. Er moet ook worden gekeken naar de relatieve waarde en positionering ten opzichte van de toenmalige normen, onder meer op esthetisch, cultureel, wetenschappelijk, technisch en socio-economisch vlak (de toenmalige bouwcultuur of het *materiality regime*) om verbanden te kunnen ontdekken met bijvoorbeeld sociale, stedenbouwkundige en artistieke ontwikkelingen en waarden. In enkele recente onderzoeksprojecten, in België, Nederland en Zwitserland wordt daarom specifiek ingezet op de materialiteit van jong erfgoed.¹⁶

In de praktijk wordt in waardebeoordelingsmethodes het aspect materiaalgebruik vaak herleid tot het experimenteren met nieuwe materialen en innovatieve constructietechnieken. Het pleidooi om bij de waardebeoordeling van jong erfgoed niet louter te kijken naar de materiële substantie of bouwtechnische innovaties, maar een bredere interpretatie van het begrip materialiteit te hanteren is an sich niet zo onorthodox. Een van de algemene stelregels bij waardebeoordeling is immers dat zowel moet worden gekeken naar de intrinsieke waarde van het object zelf, als naar de waarde ervan in relatie tot de context. Daarom onderzoeken we hieronder hoe een brede benadering van materialiteit kan worden geïmplementeerd in actuele waardebeoordelingsmethodes, zoals de benaderingswijze die wordt gehanteerd in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest.

WAARDEBEPALING VAN BRUSSELS ERFGOED

In België wordt erfgoed beheerd op gewestelijk niveau en hanteert het Brussels Hoofdstedelijk Gewest een andere methode dan het Vlaamse en het Waalse Gewest. Voor jong erfgoed bestaat geen specifieke methode. Bijgevolg kan de vraag worden gesteld of de 'reguliere' methode en instrumenten het mogelijk maken om de specificiteit van jong erfgoed te (h)erkennen.

In het Brussels Hoofdstedelijk Gewest bestaan drie

erfgoedstatuten: 'geïnterpreteerd erfgoed', 'erfgoed ingeschreven op de bewaarlijst' en 'beschermd erfgoed'.¹⁷ Het geïnterpreteerde erfgoed is opgenomen in de Inventaris van het Bouwkundig Erfgoed. Opname in de Inventaris heeft geen juridische of financiële implicaties: het is een manier om gebouwen met erfgoedwaarde te identificeren en kan in die zin een eerste stap zijn voor behoud of bescherming. De twee andere categorieën, 'erfgoed ingeschreven op de bewaarlijst' en 'beschermd erfgoed', zijn opgenomen in het Register van het Gevrijwaard Erfgoed. Beide statuten zijn permanent en wettelijk bindend, met het oog op het behoud van de desbetreffende gebouwen. Dit impliceert dat voor alle aanpassingen vooraf goedkeuring moet worden verkregen, maar wat wordt toegestaan verschilt: een bescherming stelt een strikte vrijwaring voorop, terwijl een inschrijving op de bewaarlijst soepeler is.¹⁸ Waar inventarisatie en bescherming courante instrumenten zijn voor de erkenning en bewaring van erfgoed, is het statuut 'inschrijving op de bewaarlijst' uniek voor Brussel. Het wordt sinds eind twintigste eeuw toegepast bij gebouwen waarvan een strikte vrijwaring het gebruik en de instandhouding in de weg kan staan. Zo kunnen bij kantoorgebouwen die niet meer voldoen aan de hedendaagse eisen van energie en comfort bepaalde transformaties worden toegestaan, zolang ze niet strijdig zijn met het erfgoedbelang.

Aan geen van de drie genoemde statuten is een minimumleeftijd verbonden. Toch zijn er slechts vier gebouwen beschermd die dateren van 1970 of later: het kantoorgebouw van CBR van architect Constantin Brodzki (Watermaal-Bosvoorde, 1970), het zwembad Longchamps van Charles de Meutter (Ukkel, 1971), het rectoraatsgebouw van de Vrije Universiteit Brussel van Renaat Braem (Elsene, 1974-1978) en de studentenhuisvesting La Maison Médicale, of La Mémé, van Lucien Kroll (Sint-Lambrechts-Woluwe, 1970-1982).¹⁹ De Inventaris van het Bouwkundig Erfgoed geeft voor jong erfgoed een beter resultaat, wat betreft zowel het aantal (ongeveer 190 van de in totaal 25.000 registraties) als de periode: in de inventaris komen ook gebouwen voor die zijn gerealiseerd in de jaren tachtig en negentig.²⁰ Maar, wetende dat Brussel in totaal zo'n 195.000 gebouwen telt, waarvan 19.000 van na 1971, is jong erfgoed ook in de Inventaris sterk ondervertegenwoordigd. Dit kan deels worden verklaard door de bij het opstellen van de inventaris gehanteerde methode: van de gebouwen die na 1970 werden gerealiseerd, kwamen tot voor kort die in aanmerking welke uitzonderlijk van aard zijn en werden ontworpen door gerenommeerde architecten.²¹ In 2021 werden deze voorwaarden voor jong erfgoed geschrapt. Deze aanpassing sloot aan bij de ambities van de huidige Brusselse gewestelijke regering (2018-2024) om meer aandacht te besteden aan de inventarisatie en bescherming

van het naoorlogse erfgoed.²² In dit verband kan ook worden verwezen naar de thematische inventarisatie van het bouwkundig erfgoed uit de periode 1939-1999: via een participatie-oproep aan het brede publiek, maar vooral via een uitgebreide wetenschappelijke opdracht die steunde op systematisch veldonderzoek werd gepoogd de achterstand op dit gebied weg te werken.²³ De resultaten hiervan worden op korte termijn geïmplementeerd in de officiële Inventaris.

NIEUWE METHODE VOOR INVENTARISEREN

De nieuwe methode die sinds 2021 wordt gehanteerd voor het opstellen van de Inventaris van het Bouwkundig Erfgoed gaat uit van tien erfgoedwaarden (archeologisch, artistiek, esthetisch, historisch, landschappelijk, sociaal, stedenbouwkundig, technisch, volkskundig, wetenschappelijk) en zes erfgoedcriteria (authenticiteit, contextuele waarde, ensemblewaarde, integriteit, representativiteit, zeldzaamheid).²⁴ Hoewel het voor opname in de Inventaris in theorie volstaat om aan een van de erfgoedwaarden en een van de criteria te voldoen, gaat het meestal om een combinatie van meerdere waarden en criteria die elkaar ondersteunen. Bovendien gebeurt de waardebepaling niet louter op intrinsieke gronden, maar dient een afweging te worden gemaakt met soortgelijke gebouwen op verschillende niveaus, van internationaal tot lokaal. De geformuleerde waarden en criteria zijn overigens identiek aan de al eerder voor bescherming gehanteerde maatstaven; wel werken de verschillende statuten met andere 'gewichten'.

Wat betreft jong erfgoed werden bijkomende 'discriminerende' voorwaarden achterwege gelaten. Sterker nog: de nieuwe methode stelt expliciet dat er 'geen tijdslimiet [is] waardoor ook jonge architectuur in aanmerking komt voor opname in de inventaris'. Maar biedt dit voldoende mogelijkheden om de eigenheid van jong erfgoed te erkennen? Er zijn immers enkele waarden en criteria die op het eerste gezicht niet van toepassing zijn op jong erfgoed. Zo lijken 'archeologische waarde' en 'historische waarde' niet aan de orde. Ook 'zeldzaamheid' en 'authenticiteit' lijken minder evident: jonge gebouwen zijn immers nog in groten getale aanwezig, en bovendien al vaak gerenoveerd zonder aandacht voor mogelijke erfgoedwaarden. Tegelijkertijd biedt de beschrijving van de waarden en criteria ook kansen: het maakt een brede interpretatie en genuanceerde toepassing mogelijk, gericht op de eigenheid van het type erfgoed. De hierboven vermelde waarden kunnen dan toch een rol spelen. Zo kan voor jong erfgoed een aspect dat 'getuigt van een bijzondere periode in de geschiedenis van de streek of de gemeente' historische waarde genereren. Het gaat dan wel vaak om een beperkte historische waarde, die ondersteunend werkt bij andere toegekende waarden (landschappelijk, sociaal of stedenbouwkundig). Een

voorbeeld hiervan is het hieronder toegelichte project De Drevekens, dat de Brusselse groepswoningbouw uit de jaren zeventig typeert en de zoektocht naar een vernieuwend stedenbouwkundig model illustreert.

De nieuwe methode biedt ook mogelijkheden om rekening te houden met de materialiteit van jong erfgoed. Waar 'materiaalgebruik' tot 2021 gold als afzonderlijk criterium, al werd de interpretatie ervan expliciet gereduceerd tot het aanwenden van of het experimenteren met nieuwe materialen, is dat nu niet langer het geval. De toepassing van materialen en bouwtechnieken heeft daarentegen wel een plaats in de beschrijving van artistieke, technische, en wetenschappelijke waarde, en in zeldzaamheid, authenticiteit, ensemblewaarde en integriteit. Zo wordt bij artistieke waarde onder de noemer 'uitvoering' verwezen naar materialen en technische beheersing. 'Technische waarde' wordt geïllustreerd met het vroege gebruik van een bepaald materiaal of een bepaalde techniek, gebouwen met een constructief of technologisch belang, een technisch hoogstandje, technologische innovatie en getuigenissen van verouderde bouwmethodes. Bijzondere en experimentele materialen, bouwprocédés of -componenten worden erkend bij wetenschappelijke waarde.²⁵ Wat betreft de erfgoedcriteria wordt bij zeldzaamheid verwezen naar een afweging ten opzichte van de bouwhistorische context, met onder andere de gangbare productie en materialen van die tijd; bij ensemblewaarde zijn onder andere de homogene bouwwijze en de bouwkundige samenhang van belang. Deze niet limiterende beschrijvingen, in combinatie met de aanmoediging om een koppeling te maken tussen verschillende waarden (bijvoorbeeld technische en wetenschappelijke), bieden ruimte om materialiteit van jong erfgoed te erkennen op grond van verschillende criteria die al dan niet ondersteunend werken. Hieronder worden twee casussen uitgewerkt die het belang van materialiteit in de erfgoedwaarde onderstrepen. Beide zijn opgenomen in de Brusselse Inventaris van het Bouwkundig Erfgoed.

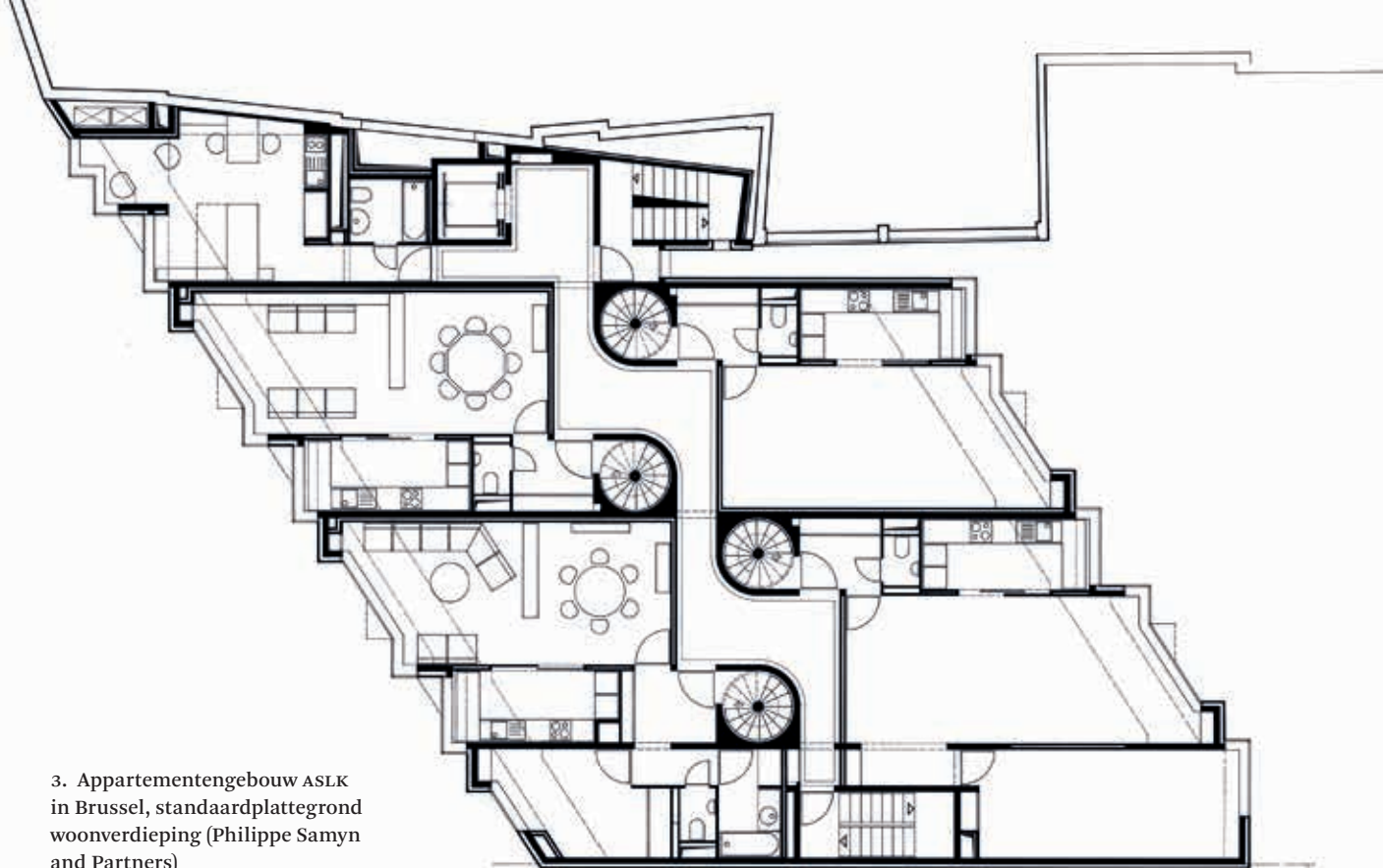
HET ASLK-APPARTEMENTENGEBOUW

De eerste casus is het ASLK-appartementengebouw in Brussel (1985-1986). Het werd na oplevering in de architectuurpers geprezen vanwege de sterke architectonische expressie van de gevel. De analyse toont aan dat de doordachte detaillering, ook van onzichtbare elementen, daarbij een belangrijke rol heeft gespeeld.

De oprichting van het ASLK-appartementengebouw houdt indirect verband met de ontwikkeling van de eerste grote computers in de jaren zeventig. In de bankensector verliep de overgang naar computergesteunde operaties vrij snel, aangezien banken technologisch niet wilden achterblijven bij hun concurrenten. Voor de Algemene Spaar- en Lijfrentekas (ASLK) lag die om-

2. Appartementengebouw ASLK, voorgevel aan de Koolstraat in Brussel (foto J. Bauters, jaren tachtig)

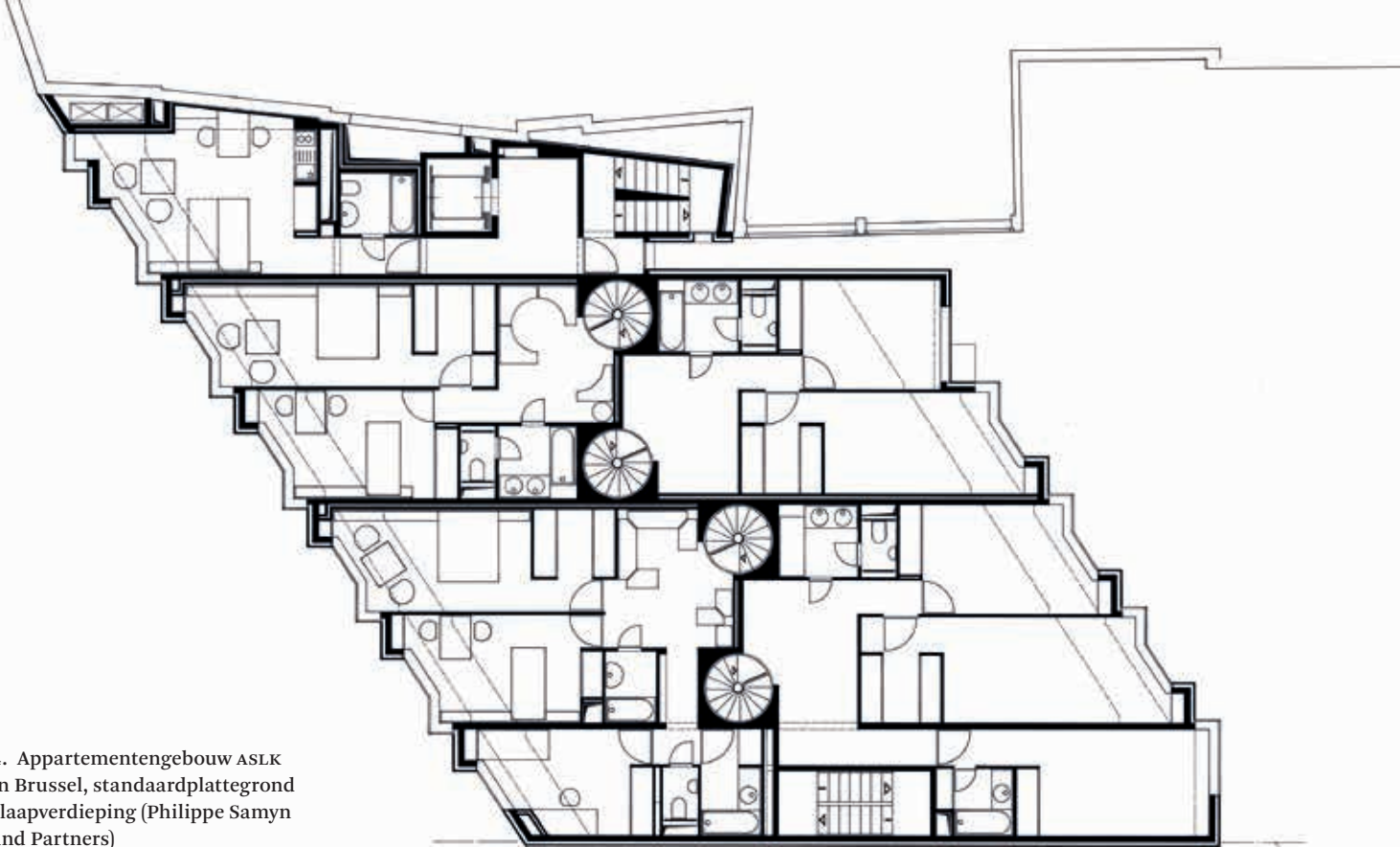
3. Appartementengebouw ASLK in Brussel, standaardplattegrond woonverdieping (Philippe Samyn and Partners)

schakeling aan de basis van een uitbreiding van haar kantoren: het toenmalige hoofdkantoor aan de Wolvengracht in het centrum van Brussel was te klein om de computertechnologie te integreren, waarna de bank besloot om meerdere percelen in het nabijgelegen bouwblok op te kopen en er een nieuw kantoorgebouw te vestigen.²⁶ Het bouwblok, omsloten door de Koolstraat, de Broekstraat en het Martelarenplein, was reeds dicht bebouwd, waardoor het een complexe taak werd om de verschillende functies in elkaar te laten passen. Het grootste en meest indrukwekkende gebouw werd langs de Broekstraat opgetrokken (afb. 1). De toegang voor leveranciers en parkerende auto's was aan de Koolstraat. Daarboven kwam, waarschijnlijk in opdracht van de stad, een appartementengebouw van vijf verdiepingen (afb. 2). Het ontwerp van het gehele project werd toevertrouwd aan drie Belgische ontwerpteam: het bureau van Walter Bresseleers, de tijdelijke associatie Albert De Doncker – Jacques Wybauw – Philippe Samyn en het bureau van Henri Guchez. Het appartementengebouw aan de Koolstraat werd ontworpen door ingenieur en architect Philippe Samyn.²⁷

Bij het ontwerp van het appartementengebouw zorgden de randvoorwaarden van het programma (toegang tot de parkeergarage op de begane grond en woonfunctie op de verdiepingen) en de noord-zuidoriëntatie van het gebouw voor de nodige complexiteit. De wooneenheden zijn verdeeld over twee verdiepingen. De onderste is de woonverdieping en de bovenste de slaapverdieping (afb. 3 en 4). Een interne wenteltrap verbindt de twee gedeeltes. De woon- en slaapruintes

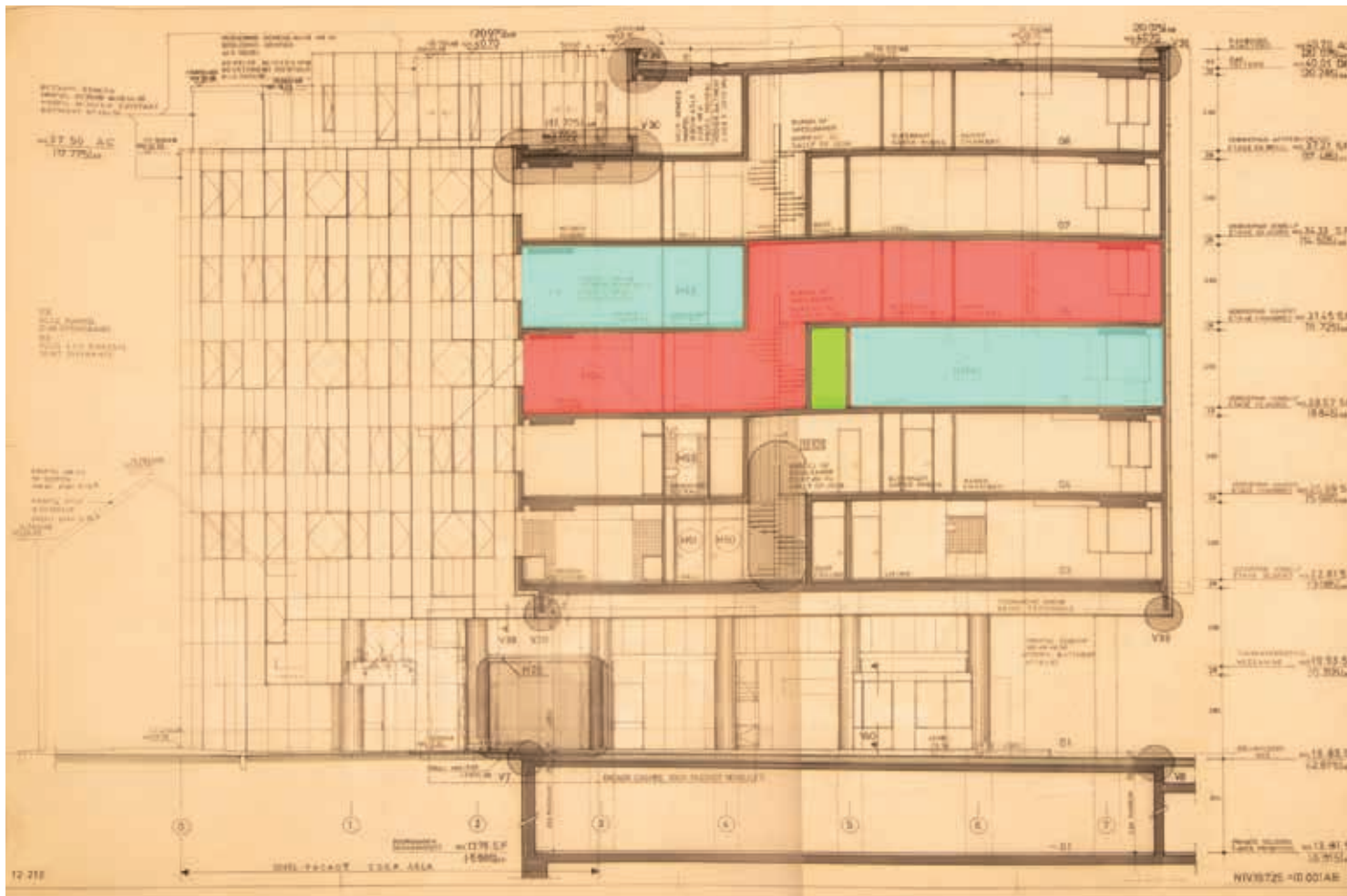
nemen elk slechts de helft van de gebouwdiepte in. Doordat zij horizontaal worden afgewisseld, bezit elke woonunit een dubbele oriëntatie (afb. 5).

Hoewel het appartementengebouw niet het voornaamste onderdeel van het bouwprogramma was, ging veel aandacht uit naar het gevelontwerp ervan. Wat betreft vormgeving en materiaalgebruik sluit het aan bij het bankgebouw in de Broekstraat. De gevelbekleding van travertijn werd gekozen om aan te sluiten bij de kleur van de gevels in witte natuursteen in de Broekstraat. Daarnaast kregen de twee bouwvolumes een gelijkaardige expressie, met scherpe, langgerekte driehoekvormige volumes in de gevel van de bank enerzijds en een 'geplooid' gevel voor het appartementengebouw anderzijds. De gevelpanelen in travertijn, die in verstek werden geplaatst, lenen zich uitstekend voor dergelijke vormen. De raamindeling en de plooien in de gevel werden zodanig op elkaar afgestemd dat het gezichtsveld en de lichtinval in de appartementen werden vergroot. Ook de uitlijning van de ramen in het gevelvlak lijkt in dat opzicht niet louter esthetisch, maar draagt bij aan de lichtinval. Bovendien zijn de ramen ook bouwtechnisch vooruitstrevend. Doordat ze in het vlak van de gevel liggen, konden de raamkozijnen niet in het vlak van de draagstructuur worden geplaatst en bevestigd, zoals gebruikelijk was in de jaren tachtig, maar werden ze vijf centimeter naar buiten geschoven en via metalen ankers aan de constructie bevestigd (afb. 6). Deze opbouw werd daarna vaker toegepast, vooral omdat het pakket van de thermische isolatie bleef toenemen. Ook opvallend is de aandacht voor de winddichtheid, een con-

4. Appartementengebouw ASLK in Brussel, standaardplattegrond slaapverdieping (Philippe Samyn and Partners)

5. Appartementengebouw ASLK in Brussel, doorsnede. Aanduiding van twee appartementen (rood en blauw) en gemeenschappelijke gang (groen) door auteur (Algemeen Rijksarchief)

cept dat pas in de jaren negentig opgang maakte in België.²⁸ De technische detaillering van het (voor)ontwerp uit 1982 toont dat de raamopeningen winddicht werden gemaakt door de raamkozijnen langs vier zijden in te pakken met slabben synthetisch rubber (Butyl).

Wanneer we nagaan op welke manier hier materialiteit kan worden meegenomen in de waardebeoordeling, dragen de toepassing van travertijn en de specifieke bouwtechnische detaillering ervan bij aan de esthetische en artistieke waarde van het gebouw. Hoewel het gebruik van Butyl niet zichtbaar is, verdient het bijzondere aandacht in de waardebeoordeling: het kan worden beschouwd als de toepassing van een innovatief materiaal (conform het vroegere criterium ‘materiaal-

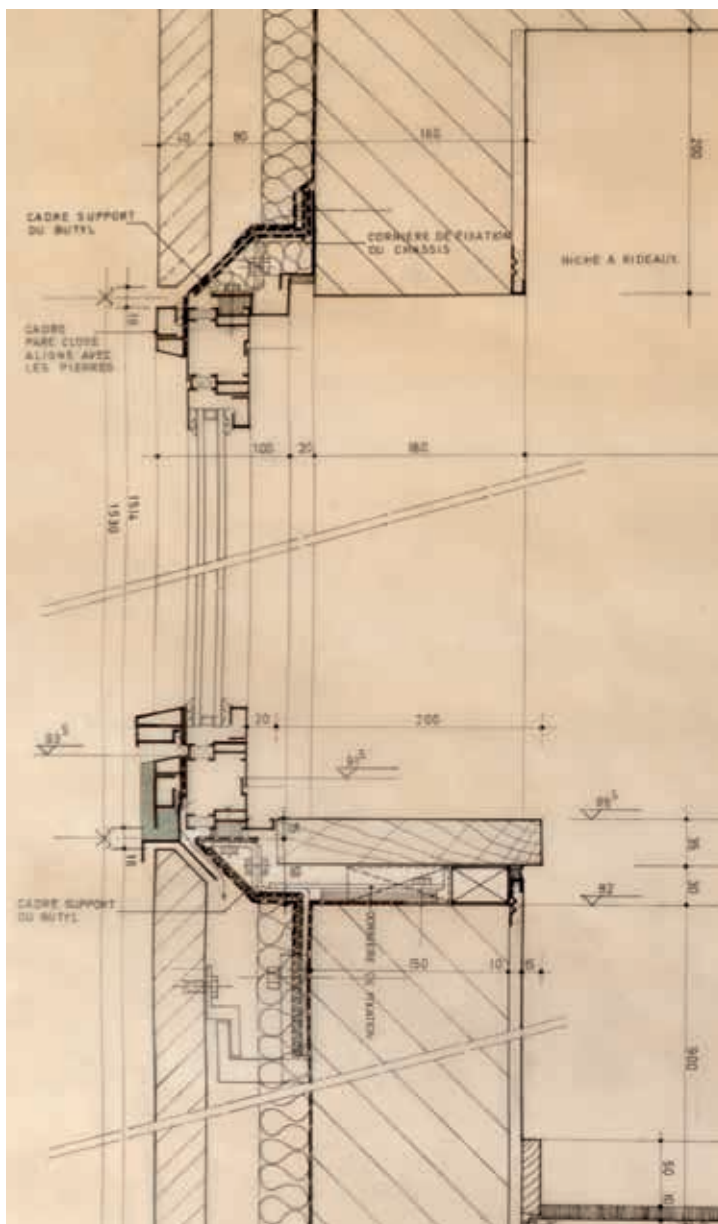
gebruik’), maar geeft ook een geheel nieuwe bouwtechnische ontwikkeling aan, met name op het gebied van winddichtheid. Butyl werd toen immers vooral als waterkering toegepast bij daken, maar nog niet als winddichting bij ramen. Die positionering ten opzichte van de toenmalige bouwcultuur maakt dat niet alleen het gebruik van het materiaal op zich, maar ook de specifieke toepassing als winddichting belangrijk is om de technische waarde juist in te schatten.

DE DREVEKENS

De tweede casus is De Drevekens, een grootschalig huisvestingsproject van een 360-tal wooneenheden in Sint-Pieters-Woluwe (1975-1977), ontworpen door het multidisciplinaire ontwerpbureau Architectes, Urbanistes, Sociologues, Ingénieurs, Associés (AUSIA). Hier is het materiaalgebruik niet zozeer technisch vooruitstrevend, maar representatief en belangrijk voor de ensemblewaarde. Voor de stedenbouwkundige inplanting lieten de ontwerpers zich inspireren door grootschalige ‘megastructuren’ met aaneengeschaalde modulaire (woon)eenheden (afb.7).²⁹ Het resultaat is een wijk die bestaat uit één continu lint van bebouwing – geen langgerekt volume maar een conglomeraat van diverse volumes die samen één geheel vormen. De toegang tot de individuele wooneenheden verloopt via een netwerk van autovrije wegen en paden op verschillende niveaus. Op die manier combineert het project de voordelen van de individuele woning, zoals privé toegang en geborgenheid, met de voordelen van de meergezinswoning (voornamelijk collectieve voorzieningen).

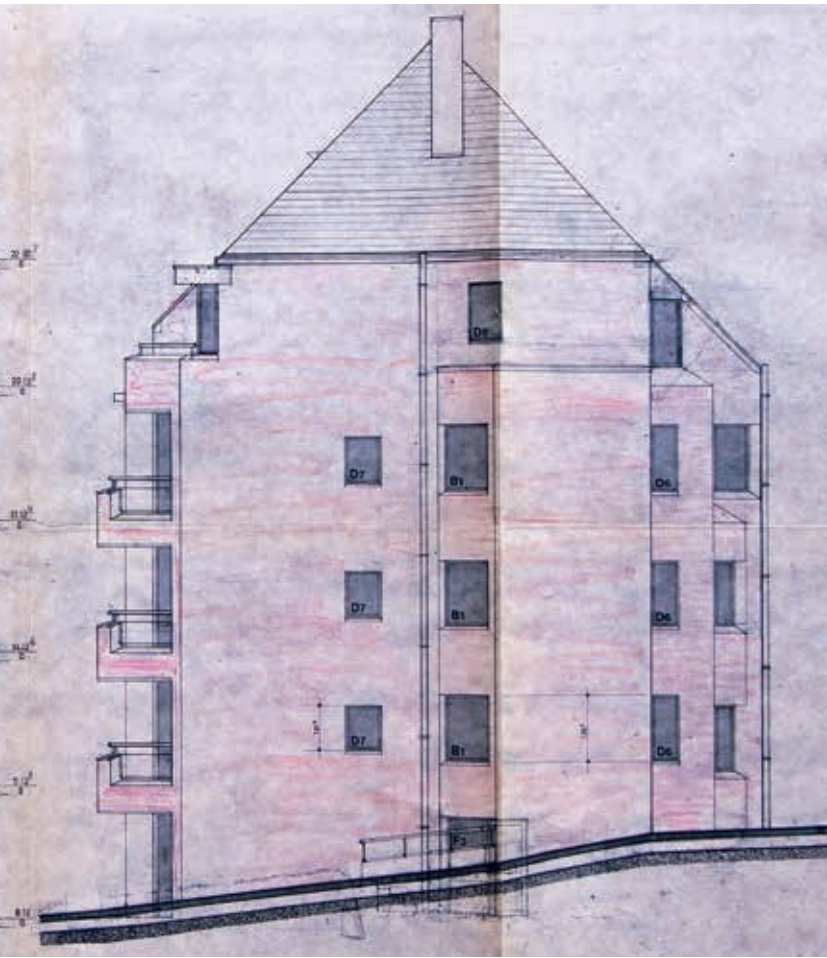
Het project wordt gekenmerkt door schuine dakvlakken als verbindend element tussen de volumes. Vanaf de jaren zestig werd het hellende dak vaker toegepast in Brussel, terwijl het modernistische platte dak aan populariteit verloor. Zowel individuele woningen als appartementengebouwen kregen hellende daken (afb.8). Daarbij werd het dakvlak vaak gemaximaliseerd als een expliciet onderdeel van het architectuurontwerp (afb.9). In sommige toepassingen uit de jaren zestig en zeventig vormt het dak als het ware een mantel om het gebouw; de leien worden niet alleen gebruikt als dakbedekking, maar ook als gevelbekleding. De terugkeer en ‘uitbreiding’ van het hellende dak bracht een toenemend gebruik van dakbedekkingsmaterialen zoals vezelcementleien met zich mee. Vezelcementleien waren al sinds het begin van de twintigste eeuw op de markt, maar werden nu breed ingezet: in ongeveer één op de vier woonprojecten uit de jaren zeventig die zijn opgenomen in de Brusselse Inventaris van het Bouwkundig Erfgoed is het dak en/of de gevel hiermee bekleed. Vezelcementleien waren beschikbaar in verschillende kleuren en vormen, en bovendien goedkoper dan natuurleien. Zoals de naam al aangeeft, bestaan vezelcementleien

6. Appartementengebouw ASLK in Brussel, doorsnede raam in de gevel (Algemeen Rijksarchief)

7. De Drevekens in Sint-Pieters-Woluwe, Brussel (luchtfoto Ministerie van Openbare Werken, jaren zeventig)

8. Atelier d'architecture et d'urbanisme, zijgevel appartementengebouw in Ukkel, Brussel, 1975 (Archives Louis De Waele, Machelen)

9. Reclame voor Eternit-leien (A+: *architectuur, stedenbouw, design* 16 [1975])

voornamelijk uit cement en asbestvezels.³⁰ Hoewel in de jaren zeventig een publiek debat ontstond over de gezondheidsrisico's van asbest, werden de eerste asbestvrije leien pas vanaf het midden van de jaren tachtig geproduceerd.³¹

Onderzoek naar de geschiedenis, toepassing en evolutie van vezelcementleien in relatie tot de toenmalige bouwcultuur toont aan dat de leien in De Drevkens niet uniek of innovatief waren: leien met dezelfde samenstelling, formaat, kleur en textuur werden in talrijke andere Brusselse (woningbouw)projecten uit de jaren zestig en zeventig toegepast. Ook de bevestigingswijze, met haken en spijkers op een houten regelwerk is erg gebruikelijk. Er kan dus nauwelijks een technische erfgoedwaarde aan worden toegekend. Maar om dezelfde redenen is het wel representatief voor het Brusselse woningbestand uit die tijd. Daarbij draagt de materialiteit ook in sterke mate bij aan de ensemblewaarde. Het gaat dan niet om de exacte materiële substantie van de leien, want nastreven van materiële authenticiteit bij eventuele restauraties is problematisch in geval van asbestvezels. Wel van belang zijn de homogene bouwwijze en de bouwkundige samenhang die worden gegenereerd door de uniforme toepassing van de leien in het dak en de gevel en de wisselwerking met het gevelmetselwerk. Materialiteit en typologie zijn daarbij perfect op elkaar afgestemd. Op die manier vormt de grootschalige en beeldbepalende functie van de leien ook een cruciaal element in de stedenbouwkundige uitwerking (afb. 10).

BESLUIT

Sinds enkele jaren groeit de aandacht voor jong erfgoed binnen het erfgoedveld. Daarmee neemt ook de behoefte aan een wetenschappelijk onderbouwd kader voor de (h)erkenning en waardebeoordeling van dit erfgoed toe. Er worden verschillende termen gehanteerd, al dan niet met een precieze afbakening. Voor de waardebeoordeling van jong erfgoed is een exacte leeftijdsbepaling evenwel niet noodzakelijk: het is immers niet wenselijk of productief om dit als een aparte categorie te evalueren, met een specifieke waardebeoordelingsmethode die is gericht op jong erfgoed. Wel is het van belang dat de algemene methodes voor waardebeoordeling het toelaten om de specificiteit van jong erfgoed te erkennen. Een belangrijke uitdaging hierbij ligt in het feit dat een groot deel van de kennis over jong erfgoed nog moet worden opgebouwd, onder andere op het gebied van materialiteit, en dat de methode die gehanteerd wordt om de waarde van jong erfgoed te bepalen ruimte biedt om deze kennis te kunnen implementeren.

De methode die sinds 2021 in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest wordt toegepast voor de waardebeoordeling van erfgoed laat de erkenning van de specificiteit van jong erfgoed toe. Cruciaal hierbij is dat de verschillen-

10. De Drevekens in Sint-Pieters-Woluwe, Brussel (foto Ph. Braquenier, urban.brussels, 2022)

de erfgoedwaarden en -criteria ruimte bieden voor interpretatie; een beperkte duiding van traditionele criteria zoals 'zeldzaamheid' of 'historische waarde' schiet immers tekort bij jong erfgoed. Een tweede belangrijk aspect van de Brusselse methode is dat waarden en criteria niet afzonderlijk worden beschouwd, maar aan elkaar gekoppeld kunnen worden. In die geïntegreerde benadering kunnen verschillende waarden elkaar ondersteunen en wordt ook de positionering ten opzichte van de bredere context meegenomen.

De twee casussen illustreren elk op hun eigen manier het belang en de uitdagingen van een correcte waardebeoordeling van jong erfgoed. In de analyse werd specifiek ingezet op het aspect materialiteit. Het ASLK-appartementengebouw demonstreert dat niet enkel moet worden gekeken naar het materiaal, maar dat dit dient te worden geëvalueerd binnen de bredere bouwcultuur. Het project De Drevekens toont daarentegen

aan dat bijna banale materialen ook een bijdrage kunnen leveren aan de erfgoedwaarde. Ondanks de verschillen onderstrepen beide casussen het belang van (onderzoek naar) materialiteit en een geïntegreerde benadering hiervan in de waardebeoordeling van jong erfgoed: enkel met een voldoende breed en diep inzicht in de materialiteit kan men tot een juiste en specifieke interpretatie van de erfgoedwaarden en -criteria komen. Dit geldt uiteraard voor elk erfgoedobject, ongeacht de periode, maar de onvolledige kennis over het *materiality regime* van het laatste deel van de twintigste eeuw maakt dat jong erfgoed het risico loopt om niet op waarde te worden geschat. Bovendien is materialiteit niet het enige wat bijzondere aandacht verdient: ook voor andere aspecten zoals architectuurcultuur, alternatieve woon- of samenlevingsvormen of stedenbouwkundige ontwikkelingen is meer kennis nodig om te komen tot een correcte en genuanceerde waardebeoordeling van jong erfgoed.

NOTEN

- 1 R. Koolhaas, 'Preservation is overtaking us', *Future Anterior. Journal of Historic Preservation, History, Theory, and Criticism* 1 (2004) 2, XIV, 1-3, www.jstor.org/stable/25834941?seq=3.
- 2 Le ministère de la Culture (France), nota 'Maison Lemoine' (PA33000068), gepubliceerd op 16 maart 2003, www.pop.culture.gouv.fr.
- 3 G.J. Ashworth en P. Howard, *European Heritage, Planning and Management*, Exeter 1999.
- 4 Dit artikel komt voort uit het doctoraatsproject 'Het Brusselse woningenbestand (1975-2000). Materialiteit en erfgoedwaarde' van doctoranda Marylise Parein onder supervisie van Stephanie Van de Voorde en Ine Wouters (Vrije Universiteit Brussel) en Manja Vanhaelen en Stéphane Demeter (gewestelijke erfgoedadministratie urban.brussels) en gefinancierd door Innoviris. www.vub.be/arch/project/archbxl1975.
- 5 S. Sterken en Y. Schoonjans, 'Hoe jong kan bouwkundig erfgoed zijn? Reflecties omtrent de erfgoedwaarde van het naoorlogs architecturaal patrimonium', in: M. De Koning e.a., *Architectuur sinds de Tweede Wereldoorlog*, Brussel 2008, 13-35.
- 6 S. Van de Voorde e.a., 'Geërfd goed. De eigen woning van architect Georges Volckrick', *M&L* 40 (2021) 1, 28-45.
- 7 Sterken en Schoonjans 2008 (noot 5) gebruiken 'modern erfgoed' voor het erfgoed vanaf de Tweede Wereldoorlog; in Nederland werd 'Post 65-erfgoed' geïntroduceerd door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed voor erfgoed uit 1965-1990 (www.cultureelerfgoed.nl/onderwerpen/post-65-erfgoed); dit begrip wordt nu ook door lokale erfgoedadministraties en academische instellingen gebruikt.
- 8 Agentschap Onroerend Erfgoed Vlaanderen, 'Het Gentse naoorlogse erfgoed in kaart gebracht', 8 januari 2020, www.onroenderfgoed.be/blog/het-gentse-naoorlogse-erfgoed-kaart-gebracht.
- 9 Council of Europe, Committee of Ministers, 'Recommendation No. R (91) 13 of the committee of Ministers to member States on the protection of the twentieth-century architectural heritage', 9 september 1991, www.coe.int/en/web/culture-and-heritage/texts-of-reference.
- 10 De 'at risk'-acties van DOCOMOMO brengen diepgaande transformaties of afbraak van modern erfgoed onder de aandacht. Recent komen ook gebouwen die dateren van na 1970 voor op deze lijst, zoals de iconische Nakagin Capsule Tower (Kisho Kurokawa, 1972, Tokio) en The Robot Building (Sumet Jumsai Architects, 1983-1986, Bangkok), docomomo.com/momo-at-risk/.
- 11 S. Macdonald en G. Ostergren (red.), *Conserving Twentieth-Century Built Heritage. A Bibliography*, Los Angeles 2013.
- 12 Het Getty Conservation Institute en het ICOMOS International committee on 20th Century Heritage (Icomos ISC20C) hebben bijvoorbeeld in 2021 een historisch thematisch kader ontwikkeld om twintigste-eeuwse erfgoedplekken te helpen identificeren en contextualiseren. Daarnaast heeft DOCOMOMO zijn focus verbreed van voornamelijk modernistische architectuur van vóór 1940 naar architectuur uit de tweede helft van de twintigste eeuw. Bovendien zijn er op nationaal en regionaal niveau ook organisaties actief, zoals bijvoorbeeld The Twentieth Century Society in Groot-Brittannië, die net als ICOMOS campagne voeren om bedreigde gebouwen te redden van de sloophamer.
- 13 H. Davis, *The Culture of Building*, Oxford 2006.
- 14 A. Picon, *The Materiality of Architecture*, Minnesota 2021.
- 15 S. Van de Voorde, I. Bertels en I. Wouters, *Post-war building materials in housing in Brussels, 1945-1975*, Brussel 2015; F. Graf, *Histoire matérielle du bâti et projet de sauvegarde*, Lausanne 2014.
- 16 Naast het project in dit artikel is er bijvoorbeeld het onderzoeksprogramma 'Erfgoed van de 20e eeuw' van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en een onderzoeksproject over de vrijwaring en instandhouding van naoorlogs erfgoed aan de Ecole Polytechnique Fédérale de Lausanne, onder leiding van professor en restauratie-architect Franz Graf. Zie bijvoorbeeld F. Graf en G. Marino, *Avanchet-Parc. 'Cité de conception nouvelle et originale'*, Gollion 2020.
- 17 'Titel V: Bescherming van het onroerende erfgoed', in: Brussels Wetboek van Ruimtelijke Ordening (BWRO), laatst gewijzigd op 8 september 2022, www.ejustice.just.fgov.be/cgi/summary.pl.
- 18 urban.brussels, 'Wettelijke vrijwaringsmaatregelen', erfgoed.brussels/doen/wettelijke-aspecten/wettelijke-vrijwaringsmaatregelen (geraadpleegd op 24 april 2023).
- 19 Het register van het gevrijwaarde erfgoed van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest bevat ca. 1300 objecten. Dit zijn gebouwen maar ook landschappelijke elementen en bouwkundige gehelen waardoor een kwantitatieve benadering van het percentage 'jong erfgoed' bemoeilijkt wordt.
- 20 Een kwantitatieve benadering van het percentage 'jong erfgoed' in de Inventaris van het Bouwkundig Erfgoed van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest wordt bemoeilijkt door de beperkte functionaliteit van het zoekinstrument en de omvang van de inventaris (ca. 25.000 fiches en 40.000 objecten). Bijgevolg vertegenwoordigen deze kwantitatieve gegevens enkel een momentopname (hier juli 2023); de vermelde statistische gegevens van het Brusselse gebouwenbestand werden op 1 januari 2022 vastgesteld en zijn raadpleegbaar via het Belgische statistiekbureau Statbel, statbel.fgov.be/nl.
- 21 Ministerie van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, Directie Monumenten en Landschappen, Cel Inventaris, *Inventaris van het bouwkundig erfgoed van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest. Methodologie*, Brussel 2010.
- 22 Cel Communicatie van de Stad Brussel, *Meerderheidsakkoord 2018-2024. Een harmonieuze en solidaire internationale stad*, Brussel 2018.
- 23 urban.brussels, '1939-1999', monument.heritage.brussels/nl/1939_1999/96 (geraadpleegd op 24 april 2023); de thematische inventarisatie werd in 2022 uitgevoerd aan de Universiteit Libre de Bruxelles.
- 24 urban.brussels, *Inventaris van het bouwkundig erfgoed van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest. De selectie van gebouwen en gehelen in de inventaris van het Bouwkundig Erfgoed*, Brussel 2022.
- 25 Ministerie van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, Directie Monumenten en Landschappen, Cel Inventaris 2010 (noot 21).
- 26 T. Henrard en T. Greck, *Etude historique. BNP Paribas Fortis*, Brussel 2021.
- 27 Henrard en Greck 2021 (noot 26).
- 28 P. Wouters, 'Ventilatie en infiltratie in gebouwen: de stand van zaken in België', *WTB Tijdschrift* (1986) 3/4, 39-48.
- 29 Mondelinge informatie van Jean de Salle, medeoprichter van AUSIA, aan de auteur, 29 november 2022.
- 30 O. Hardy-Hémery, *Eternit et l'amiante 1922-2000. Aux sources du profit, une industrie du risque*, Histoire et civilisations Villeneuve d'Ascq 2005.
- 31 In 1986 verschenen de eerste Eternit-advertenties in België met vermelding van 'een nieuwe samenstelling zonder asbest'.

IR.-ARCH. M. PAREIN studeerde Ingenieurswetenschappen: Architectuur aan de Vrije Universiteit Brussel (VUB), waar zij een masterproef schreef over architectenwoningen in Brussel (1890-1970). Momenteel werkt zij binnen de vakgroep Architectural Engineering van de VUB in samenwerking met de gewestelijke erfgoedadministratie urban.brussels aan een doctoraat over de materialiteit en erfgoedwaarde van het Brusselse woningbestand (1975-2000).

PROF. DR. IR.-ARCH. S. VAN DE VOORDE heeft een tenure track aanstelling aan de vakgroep Architectural Engineering van de Vrije Universiteit Brussel (VUB). Haar expertise bevindt zich op het gebied van architectuurgeschiedenis, Construction History en erfgoed, met bijzondere aandacht voor twintigste-eeuwse bouwcultuur en jong erfgoed.

PROF. DR. IR.-ARCH. I. WOUTERS is hoogleraar aan de vakgroep Architectural Engineering van de Vrije Universiteit Brussel (VUB). Naast onderwijs in hedendaagse constructie- en renovatietechnieken doet zij onderzoek naar bouwmaterialen en -technieken uit de negentiende en twintigste eeuw.

De auteurs droegen het volgende aan dit artikel bij. Marylise Parein: idee-ontwikkeling, dataverzameling, literatuur- en archiefonderzoek en redactie; Stephanie Van de Voorde: idee-ontwikkeling en -bijsturing, context van de theorie rond waardebeoordeling en het belang van materialiteit en redactie; Ine Wouters: idee-ontwikkeling en -bijsturing, bouwtechnische context en redactie.

VALUE ASSESSMENT OF YOUNG HERITAGE

THE IMPORTANCE OF MATERIALITY IN AN INTEGRATED APPROACH

MARYLISE PAREIN, INE WOUTERS AND STEPHANIE VAN DE VOORDE

The recent surge in interest in 'young' heritage is coupled with a growing need for a scientifically based framework for dealing with it. This article examines the specific characteristics of 'young heritage', how it is evaluated, and the knowledge required for that. The term 'young heritage' is not easy to define because the minimum historical distance required for assessing or protecting a building as heritage differs from country to country.

More important than an exact definition, however, is increased awareness and greater recognition of the special characteristics of this heritage. One of these characteristics is materiality. This refers not just to the building materials and techniques used but includes its positioning with respect to the wider building culture in which it is rooted. The final decades of the twentieth century were characterized by a distinctive materiality, and this too needs to be included in any value assessment.

To work out how this might be done using existing value assessment methods, this article looks at the method used since 2021 by the Brussels-Capital Region in drawing up its Inventory of Architectural Heritage. This method is based on ten heritage values and six heritage criteria. The individual values and criteria are not strictly defined but rather described, so as to

allow room for interpretation. And instead of dealing with the values individually, the goal is an integrated approach in which different values and criteria are able to support and reinforce one another. This provides opportunities for recognizing the specificity of young heritage and for emphasizing the importance therein of materiality.

The article then applies the Brussels method, with a particular focus on materiality, to two case studies: the ASLK apartment building (engineer and architect Philippe Samyn, Brussels, 1985-1986) and the large-scale housing project 'De Drevekens' (AUSIA design office, Sint-Pieters-Woluwe, 1975-1977). The first case study demonstrates that a proper assessment of the technical value requires that the materials used be assessed within the context of the wider building culture. The second case study illustrates the fact that materials without any special technical value can still play an important role in other heritage values.

Both case studies attest to the benefits of an integrated approach to heritage values and the importance of materiality in the recognition of young heritage. One major challenge is acquiring sufficient in-depth insight into the materiality to arrive at an accurate and specific interpretation of the heritage values and criteria.

PARTICIPATIEF WAARDEREN

HET VOORBEELD VAN NIEUWEGEIN

EVELIEN VAN ES, SARAH GRESNIGT EN LARA VOERMAN

- ▲ 1. Het centrum van Nieuwegein met in het midden Cityplaza, gezien vanuit het westen (foto Gemeente Nieuwegein)

De geschiedenis van de architectuur en de kunst is er een van perspectieven: de relatie tussen object en beschouwer wisselt steeds. De manier waarop we erfgoed waarderen, is net zo onderhevig aan veranderingen. De Verkenning Post 65 van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) heeft de belangstelling en waardering voor het onroerend erfgoed uit de periode 1965-1990 flink doen toenemen.¹ Nu de fase van bescherming en instandhouding zich aandient, rijst de vraag welk instrumentarium daarbij zou passen.

Het huidige waarderingskader voor gebouwd erfgoed omvat een aantal criteria die de RCE heeft ontwikkeld. Daarmee kunnen de monumentale waarden van een gebouw of complex eenduidig worden vastgesteld.² In principe is deze standaard van toepassing op onroerend erfgoed uit alle perioden. De RCE heeft ons echter gevraagd het waarderingskader te toetsten om na te gaan in hoeverre het ook toepasbaar is op Post 65-erfgoed. Vereist dat een andere benadering en andere waarderingscriteria? Misschien nog wel

belangrijker was de achterliggende vraag naar de rolverdeling bij het bepalen van de erfgoedwaarden. Dit houdt verband met het Verdrag van Faro van de Raad van Europa, waarin het recht van ieder mens om betrokken te zijn bij erfgoed en daar een eigen betekenis aan te geven centraal staat.³

In een oriënterend onderzoek, dat in het najaar van 2020 plaatsvond, voerden twee van ons, Evelien van Es en Lara Voerman, open gesprekken met professionals uit het erfgoedveld en aanpalende vakgebieden, zoals de ontwerpende discipline en geesteswetenschappen (geschiedenis, filosofie, cultuurwetenschappen). Zij lieten ons vanuit verschillende invalshoeken kijken naar de aard van het Post 65-erfgoed en de relatie tussen het burgeroordeel en het expertoordeel. Zo spraken wij ook met Sarah Gresnigt, onderzoeksstagiair bij de gemeente Utrecht. Niet lang na afronding van ons onderzoek raakte zij als beleidsadviseur voor erfgoed in Nieuwegein betrokken bij het project Jonge Monumenten van deze gemeente. Nieuwegein is een van de weinige gemeenten die samen met haar inwoners erfgoed waardeert en selecteert. Na maanden theoretiseren en analyseren waren wij benieuwd hoe dit in de praktijk uitpakt.

DE ONTWIKKELING VAN HET WAARDERINGSKADER

De standaard met waarderingscriteria heeft zich de afgelopen 120 jaar ontwikkeld. De basis lag in de waardering van de betekenis van een gebouw voor de nationale geschiedenis en de kunst. De eerste Monumentenwet (1961) sprak over schoonheid, betekenis voor de wetenschap en volkskundige waarde. In de Monumentenwet van 1988 werd dit laatste criterium ingeruild voor cultuurhistorische waarde. In 1991 werd voor het Monumenten Inventarisatie Project (MIP) en het Monumenten Selectie Project (MSP) 1850-1940 een handleiding voor de methode van inventariseren en waarden opgesteld.⁴ Het was voor het eerst dat een dergelijke leidraad formeel werd vastgelegd. De wettelijke criteria waren gedetailleerd uitgeschreven, met onder meer aandacht voor de historisch-geografische en sociaaleconomische context – belangrijk voor de periode waarin Nederland industrialiseerde. In 2007 zijn voor het aanwijzingsprogramma Wederopbouw 1940-1958 deze criteria verbreed met de subcriteria bouwhistorische waarde en herinneringswaarde. Toen is ook voor het eerst een onderscheid gemaakt tussen het waarden op basis van vastgestelde criteria en het selecteren. Het resultaat is een raamwerk van wetenschappelijke, geobjectiveerde criteria dat in principe toepasbaar is op al het gebouwde erfgoed: van heel oud tot postmodern.⁵

HET ONDERSCHIEDENDE VAN POST 65

De periode 1965-1990 kende belangrijke maatschappelijke, sociaaleconomische en ruimtelijke ontwikkelin-

gen die de fysieke leefomgeving diepgaand hebben beïnvloed. In tijd vallen deze jaren tussen twee grote door de rijksoverheid gestuurde bouwopgaven: de wederopbouw en de Vinex. Deze vijftienvijftig jaar kenmerken zich door een relatief grote lokale dynamiek waarin plaatselijke politici hun stempel drukten op ruimtelijk beleid. Experimenten in concept, vorm en bewonersparticipatie moesten de kwaliteit van het woonmilieu en de belevingswaarde van de gebouwde omgeving ten goede komen. Democratisering, emancipatiebewegingen, nieuwe samenlevingsvormen en toenemend individualisme leidden tot een architectuur waarin identiteit en menselijke maat uitgangspunt waren. Architecten en stedenbouwkundigen ontwierpen in de jaren zeventig vanuit een sociale ideologie.

De wens om woonmilieus te scheppen die aanknopingspunten zouden bieden voor sociaal leven resulteerde in woonerfwijken, stadsvernieuwingsprojecten en gebouwen voor gemengde functies. Door sociologisch en gedragsonderzoek veranderden de ideeën over de kwaliteit van de woonomgeving: binnen de stad streefde men naar meer levendigheid op straat en werd het wandel- en fietsverkeer bevorderd. Natuur en cultuurhistorische landschappen werden 'ontdekt' als inspiratiebron voor stedenbouwkundige plannen. Groen werd kleinschaliger, verweven met andere stedelijke elementen en dichter bij de woningen gesitueerd.

In de jaren tachtig zetten deze tendensen door, met een hernieuwde belangstelling voor de architectuurtraditie en de culturele betekenis van het ontwerp.⁶ Een kwart van de huidige woningvoorraad is in de periode 1965-1990 gebouwd. Het Post 65-erfgoed staat voor urgente verduurzamingsopgaven, die van grote invloed zijn op een architectuur waarvan een belangrijke waarde weliswaar in het conceptuele schuilt, maar die zich uit in een specifieke vormtaal, kleurgebruik en materialisering waarvan we de waarde vaak nog niet erkennen.

GEBRUIKS- EN BELEVINGSGESCHIEDENIS

Dat Post 65-erfgoed historische waarde heeft, is niet voor iedereen vanzelfsprekend. Hoe dichterbij het he-den, hoe moeilijker de historische betekenis vast te stellen. Rijksbouwmeester Floris Alkemade concludeerde in 2018 dat de waarde van modern erfgoed alleen kan worden erkend als het aan de mensen wordt uitgelegd: 'Er is een enorm domein van monumenten dat boven alle twijfel verheven is. De deskundige en de burger erkennen beiden de waarde en noodzaak om hun kwaliteiten te beschermen. [...] Er is echter nog een ander enorm domein van gebouwen, dat te jong is om al een gemakkelijk herkenbare monumentale waarde vast te stellen. Hier verschillen degenen die zich door intuïtie laten leiden en de deskundigen vaak

2. Pietro Hammel, waterwoningen in de Nieuwegeinse wijk Doorslag (foto Daphne Luijters)

van mening, wat een interessante ruimte voor debat opent.¹⁷

Door de geringe ouderdom biedt Post 65-erfgoed de mogelijkheid om belevingsgeschiedenissen op te tekenen en deze naar cultuurhistorische waarden te vertalen: persoonlijke verhalen uit eerste hand – van nog in leven zijnde ontwerpers, eerste bewoners en pioniers. Door hun kennis en deskundigheid zal het criterium cultuurhistorische waarde bij het beoordelen van dit erfgoed meer gewicht krijgen. Toch wordt dit criterium lang niet altijd ten volle benut. De gebruiksgeschiedenis wordt niet altijd genoemd, terwijl het gebruik van een gebouw voor bestemmingen waarvoor het oorspronkelijk niet is ontworpen de cultuurhistorische waarde ervan kan versterken. Denk aan parkeergarage Kempering in Amsterdam-Zuidoost, die door de Afrikaanse Pinkstergemeente als kerk werd gebruikt. De aard van het Post 65-erfgoed geeft aanleiding tot aanpassingen van het waarderingsinstrumentarium. Accentverschuivingen en/of een andere wegging zijn nodig voor een bredere blik op de cultuurhistorische waarden van dit erfgoed en de bronnen die kunnen worden aangeboord om die waarden te herkennen en te benoemen.

ERFGOEDPARTICIPATIE IN NIEUWEGEIN

De vraag of voor Post 65-erfgoed het waarderingskader zou moeten worden aangepast, raakt aan grotere thema's en tendensen, zoals burgerparticipatie, de democratisering van de monumentenzorg en de veranderende rol van de erfgoedprofessional. Uit de Ver-

kenning Post 65 blijkt dat de toegenomen aandacht voor de maatschappelijke en verbindende waarde van erfgoed de opgave voor het erfgoedveld heeft veranderd. Bij een enquête tijdens het Monumentencongres in 2018 gaven deelnemers aan dat bij de selectie van monumenten naast experts ook burgers een rol moeten krijgen.⁸ Er zijn gemeenten, zoals Almere en Nieuwegein, die op de troepen vooruitlopen en overgaan tot bescherming van door burgers voorgedragen plekken en gebouwen. Ons onderzoek was net afgerond toen de gemeente Nieuwegein haar vijftigjarig bestaan aangreep om met het project Jonge Monumenten het recente erfgoed te inventariseren en te onderzoeken of in deze categorie monumenten konden worden aangewezen. In 1971 was door samenvoeging van de dorpen Jutphaas en Vreeswijk een nieuwe gemeente ontstaan die bovendien werd aangewezen als groeikern en in de decennia daarna razendsnel verdichtte. Het Post 65-erfgoed is er veelzijdig. Nieuwegein heeft bijzondere woonerfwijken, zoals de Verhoevenwijk in Doorslag met gezamenlijke tuinen en een autoluw karakter. Gedurende het Jonge Monumentenproject stond de gemeente open voor de inbreng van haar inwoners. Voor de inventarisatie konden zij online hun stem uitbrengen op objecten en structuren die de gemeente had voorgeselecteerd. Daarnaast bestond de mogelijkheid om zaken voor te dragen die niet op de lijst stonden. Uit de suggestie om winkelcentrum Cityplaza te nomineren, bleek dat inwoners een ander perspectief hebben op de waarde van jong erfgoed. Vanwege latere ingrijpende wijzigingen kenden de experts het uit de

3. Deze (toen nog) jeugdige terrasbezoekers in Cityplaza Nieuwegein zullen het winkelcentrum andere waarden toe-kennen dan erfgoedexperts (foto Gemeente Nieuwegein)

jaren tachtig daterende complex van architect Jan Hoogstad geen waarde toe, maar voor de inwoners staat het winkelcentrum symbool voor de groei van de jonge stad. In deze ‘interessante ruimte voor debat’ leken de rollen omgekeerd; degenen die zich door intuïtie lieten leiden, moesten aan de deskundigen uitleggen wat de waarde van Cityplaza is voordat de laatsten die konden herkennen. Op de inventarisatie volgden de waardering en selectie, waarbij gemeente en inwoners ook samen optrokken. Daarbij bleek dat het traditionele waarderingskader beperkt toepasbaar is voor het Post 65-erfgoed in Nieuwegein. Het meedenken en meewegen door inwoners leidde tot andere inzichten en riep vragen op. In gesprekken over de erfgoedwaarden van twee woonerfwijken ging het niet over de stenen, maar over plaatsen van betekenis en sociale waarden: het dorps karakter, het ons-kent-ons-gevoel en de gezelligheid van het woonerf. Natuurlijk zijn er ruimtelijke aspecten te benoemen die hieraan bijdragen, maar door het uitsluitend over de architectuur-

historische en stedenbouwkundige waarden te hebben, komt de belevingswaarde van deze buurten niet tot uitdrukking. De zoektocht naar criteria om de woonerfwijk en Cityplaza te beschermen gaat niet over historisch bouw materiaal, maar over de waarden zoals de inwoners die ervaren.

MEEDOEN DOOR MEE TE BEPALEN

Het proces dat de gemeente Nieuwegein in dit project doorliep, toont aan hoe belangrijk het bij jong erfgoed is om het doel van een waardestelling breder op te vatten dan het eenduidig vaststellen van de monumentale waarden. Voor vergroting van het draagvlak is de wisselwerking tussen het expertoordeel en het burgeroordeel van belang. Met grote opgaven voor transformatie en verduurzaming in het verschiep is het relevant om de erfgoedwaarden goed te kunnen toekennen. In de traditionele praktijk maakt de erfgoed-professional zelfstandig en op basis van zijn expertise een waardestelling. Het proces om tot de toekenning van waarden te komen, wordt niet uitgelegd en daardoor is het niet altijd duidelijk hoe de waardestelling tot stand is gekomen. Hierdoor wordt een waardestelling nog wel eens als een willekeurig oordeel gezien. Door in een breder verband te waarderen en te selecteren (projectmatig, thematisch of met een aanwijzingsprogramma) en betrokkenen mee te nemen in de verschillende stappen, wordt het proces inzichtelijker. Door de betrokkenen actief te laten deelnemen wordt het bovendien democratischer. Het proces is dus belangrijk. ‘Zo’n waardestelling belicht de rijkdom en diversiteit van het erfgoed, terwijl het tegelijkertijd een scala aan belanghebbenden erkent’, stelt Veerle Meul, hoofd collecties van het Middelheimmuseum in Antwerpen.⁹ Dat past in de geest van het Verdrag van Faro, dat binnenkort door Nederland zal worden geratificeerd. Meer dan nu het geval is, zou op deze manier erfgoed een functie kunnen hebben voor de samenleving. Niet alleen de historische plek, het voorwerp en de traditie zijn belangrijk, maar ook de verschillende betekenissen en het gebruik ervan.¹⁰

NOTEN

- 1 Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, *Post 65. Nieuwe perspectieven tussen welvaart en weerstand* (Rapportage Verkenning Post 65), Amersfoort 2019.
- 2 Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, *Waarderingscriteria bouwkunst*. Richtlijn 01-01-2019.
- 3 www.cultureelerfgoed.nl/onderwerpen/erfgoedparticipatie-faro/verdrag-van-faro (geraadpleegd 28 april 2023).
- 4 Rijksdienst voor de Monumentenzorg, *Handleiding selectie en registratie jongere stedenbouw en bouwkunst*

(1850-1940), Zeist 1991.

- 5 Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, *Eenheid en verscheidenheid. Een zoektocht naar een integrale cultuurhistorische waardestelling van het materiële erfgoed. Achtergronddocument*, Amersfoort 2014.
- 6 D. Baalman, *Nederland aan het eind van een millennium. Bouwen en ordenen 1965-2000* (Heemschutserie), Amsterdam 2018.
- 7 F. Alkemade, ‘Vox Populi’ [lezing voor de internationale conferentie Citizens Involved: Participatory Governance of Built Heritage], Amersfoort 3-4 oktober 2018.

- 8 Het Nationaal Monumentencongres dat op 8 november 2018 in Amersfoort werd gehouden, stond in het teken van het maatschappelijk belang van erfgoed. Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed 2019 (noot 1), 30.
- 9 Gesprek met Veerle Meul, hoofd collecties Middelheimmuseum in Antwerpen, 2 oktober 2020.
- 10 www.cultureelerfgoed.nl/onderwerpen/erfgoedparticipatie-faro/verdrag-van-faro (geraadpleegd 28 april 2023).

DRS. E. VAN ES studeerde architectuurgeschiedenis aan de Vrije Universiteit in Amsterdam. Zij was conservator bij het Nederlands Architectuurinstituut in Rotterdam en gastdocent bij de Faculteit Bouwkunde van de TU Delft. Zij werkt als adviseur bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en doet met haar in 2003 opgerichte bureau onderzoek naar erfgoed met het accent op het Post 65-erfgoed.

S. GRESNIGT MA behaalde in 2014 haar bachelordiploma Archeologie aan de University of York in Engeland. Na enkele jaren in het werkveld startte zij in 2018 met de masteropleiding Erfgoedstudies aan de Vrije Universiteit Amsterdam, die zij twee jaar later afrondde. In haar masterthesis kwamen de onderwerpen Post 65-erfgoed, Omgevingswet en gemeentelijk beleid samen.

DRS. L. VOERMAN is architectuurhistoricus. Met de geschiedenis als vertrekpunt adviseert zij overheden, ontwikkelaars en ontwerp bureaus over de toekomst van een landschap, een wijk of een gebouw. Objecten uit de periode Post 65 die Voerman recent onderzocht zijn de Rotterdamse PI De Schie, het Amsterdamse Amstelpark en de UT-campus in Enschede.

Evelien van Es en Lara Voerman bewerkten het onderzoeksverslag dat zij in 2020 opstelden. Sarah Gresnigt leverde de bijdrage over Nieuwegein.

PARTICIPATORY EVALUATION

THE EXAMPLE OF NIEUWEGEIN

EVELIEN VAN ES, SARAH GRESNIGT AND LARA VOERMAN

The standard of evaluation criteria for built heritage has evolved to such an extent over the past 120 years that it can theoretically be applied to every period. However, the survey of Post 65 architecture conducted by the Netherlands Cultural Heritage Agency (RCE) suggests that the nature of built heritage from the years 1965-1990 differs from that of previous periods and might require a different approach to these evaluation criteria. For example, the relatively young age and the social context of this heritage provides opportunities for recording people's lived experience of the architecture first hand and for involving citizens as well as experts in the selection and evaluation process.

Now, with the phase of protection and preservation

of Post 65 heritage fast approaching, it is time to take another look at the evaluation framework. In light of the EU's Faro Convention, which puts the main focus on society and people and their relationship with heritage, this study explicitly incorporates the role of citizens.

The designated growth centre of Nieuwegein serves as example. During this municipality's Modern Monuments project residents submitted suggestions for protecting heritage and identified the values they attached to it. There were substantial differences of opinion between residents and heritage experts, which ultimately resulted in a richer and more diverse evaluation of modern heritage.

ARJAN DEN BOER, BETTINA VAN SANTEN EN
RONALD WILLEMSSEN

UTRECHT BOUWT 1945-1975

Utrecht (Uitgeverij Matrijs), 2019, 184 pp., ill. in
zwart-wit en kleur, ISBN 9789053455531, € 29,95

Met de campagne ‘The mall for us all’ stond Hoog Catharijne – het ‘winkelhart van Nederland’ – dit jaar stil bij zijn vijftigjarig bestaan; een shoppingmall naar Amerikaans voorbeeld, midden in de periode Post 65 gebouwd. Zoals de auteurs van *Utrecht bouwt 1945-1975* schrijven, braken begin jaren zeventig andere tijden aan. Met de Wet op de Ruimtelijke Ordening (1965) kwam de verplichting tot het maken van een bestemmingsplan bij stedenbouwkundige ingrepen, inclusief de organisatie van inspraakrondes en bezwaarprocedures. Het grootschalige project Hoog Catharijne was toen niet meer terug te draaien; een deel van de Utrechtse singel mocht worden gedempt en de sloop voor de bouw van het winkelcentrum en een nieuw station was in gang gezet. In de periode die volgde zouden echter veel onderdelen van de aanvan-

JUDITH VAN HOOGDALEM EN BOTINE KOOPMANS

POST 65 – EEN TURBULENTE TIJD ARCHITECTUUR EN STEDENBOUW IN DEN HAAG 1965-1995

Zutphen (Walburg Pers), 2023, 247 pp., ill. in zwart-wit
en kleur, ISBN 9789464561357, € 34,99

kelijke plannen alsnog wijzigen, mede door de inbreng van actiegroepen en burgercomités – kenmerkend voor de veranderde tijden.

De casus Hoog Catharijne is het sluitstuk van de zeer leeswaardige publicatie *Utrecht bouwt 1945-1975* van Arjan den Boer, Bettina van Santen en Ronald Willemsen. Het boek behandelt de naoorlogse bouw en uitbreidingen van Utrecht, dat net als vele andere steden aanvankelijk kampte met woningnood, maar zich vanaf de jaren vijftig ontwikkelde tot een moderne, ‘optimistische’ stad. Leidend principe daarbij was de wijkgedachte, waarbij de wederopbouw van de stad én de samenleving werd aangepakt op de schaalniveaus van stad, wijk en buurt. Elk hiervan kreeg de voorzieningen en infrastructuur die er ‘thuis horen’. In de buurten kwamen woningen en kleinschalige voorzie-

MARCEL BARZILAY, RUBEN FERWERDA EN ANITA BLOM

EXPERIMENTELE WONINGBOUW IN NEDERLAND 1968-1980

64 GEREALISEERDE WOONBELOFTEN

Rotterdam (naio10 uitgevers), 2019, 175 pp., ill. in
zwart-wit en kleur, ISBN 9789462085343, € 37,95

ningen als een kleuterschool, een bakker of een kruidenier. Een aantal buurten samen vormden een wijk, rondom een wijkkern met een lagere school, een kerk en een bibliotheek. De wijken vertakten vervolgens naar het niveau van de stad waar bestuursgebouwen, kantoren, de universiteit, bedrijven of een theater te vinden waren. Al deze principes en schaalniveaus, met een grote diversiteit aan typologieën, bewoners-gebruikers en opdrachtgevers, komen aan de orde in elf chronologisch gerangschikte hoofdstukken. In elk hoofdstuk staat een wijk centraal. De ondertitels karakteriseren de vernieuwingen in deze wijken, zoals 'Halve Maan. Voor de beter gesitueerde werknemer', 'Tolsteeg-Hoograven. Ordening in herkenbare buurten' en 'De Uithof en Rijnsweerd. Universiteitscampus met goudkust'. Hoofdstukken over stedenbouw, groen-

voorziening, architectuur en kunst worden aangevuld met kaderteksten over specifieke gebouwen en architecten. Naast bekende namen als Gerrit Rietveld en Piet Elling springt er één in het bijzonder uit: Helene Hulst-Alexander, op dat moment een van de weinige vrouwelijke architecten en ontwerper van een flat voor vrijgezelle – werkzame – vrouwen (1958). Het initiatief voor deze flat kwam van een actiecomité, de Nederlandse Bond voor Maatschappelijk Werkers, waarin ook andere modern denkende vrouwen zitting hadden, onder wie Truus Schröder-Schräder.

Nieuwe experimenten die vanaf de jaren zestig de woningbouw gingen beïnvloeden, komen aan de orde in het hoofdstuk over Overvecht, een wijk die bij velen eerder een beeld zal oproepen van eentonige, modernistische strokenbouw en hoogbouw. Maar hier liep de wijkgedachte naadloos over in vlekkenplannen, keuzeplanwoningen en georganiseerde inspraak. Het resultaat is te zien in experimentele flats met flexibele plattegronden en per etage een grote gemeenschappelijke ruimte, die in 1971 zelfs in *Libelle* en *Margriet* werden besproken. *Utrecht bouwt 1945-1975* toont aan dat niet zozeer de architectuur, maar vooral de politiek-maatschappelijke en sociale context stond voor een kentering der tijden. In Utrecht werd deze duidelijk voelbaar in de oude binnenstad, waar de modernisering met het plan Hoog Catharijne onverwacht ook een impuls zou geven aan behoud van en zorg voor de oude stad.

Post 65 – een turbulente tijd. Architectuur en stedenbouw in Den Haag 1965-1995 van Judith van Hoogdalem en Botine Koopmans start ook na de Tweede Wereldoorlog, bij het (niet uitgevoerde) *Structuurplan Groot 's-Gravenhage* van W.M. Dudok uit 1946. In de daaropvolgende decennia verschenen diverse nieuwe versies van het (inmiddels) *Ontwerp-Structuurplan* en een grote hoeveelheid beleidsnota's, sanerings-, verkeers- en vervoersnota's, die kenmerkend zouden worden voor deze *turbulente* Haagse tijd. Aanvankelijk nam de hofstad maar langzaam afscheid van de ideeën over cityvorming. De vernieuwing en sanering van het stadscentrum en de bouw van nieuwe uitbreidingswijken boden namelijk een oplossing voor de woningnood en een noodzakelijke aanpak van verouderde en slecht onderhouden volkswijken zoals de Schilderswijk, Korttenbos of het Spuikwartier. Maar de ontevredenheid onder de bevolking en het verzet van buurtbewoners, actiegroepen, comités en werkgroepen groeiden. Zo kwam er gaandeweg meer aandacht voor wonen in de binnenstad, leefbaarheid, de menselijke maat en het behoud van de kwaliteiten van de historische stadsdelen.

In het boek wordt herhaaldelijk en uitgebreid stilgestaan bij allerlei varianten en versies van beleidsplannen en inspraakprocedures, wat de leesbaarheid niet

altijd ten goede komt. We krijgen echter een goed beeld van de belangrijke rol van wijkvertegenwoordigers, actiegroepen en groepen (jonge) architecten – zoals Dooievaar – in besluitvormingsprocessen en projecten, en van de toenemende inspanningen van de gemeente om de inspraak goed te regelen en bewoners bij de wijkplannen te betrekken. Dit deed een bewoner en oud-actievoerder in de Schilderswijk zelfs verzuchten: ‘Iedere keer hadden we van die stomme overleg-groepvergaderingen’; hij kwam zo niet meer toe aan actievoeren!

Het boek heeft een wat rommelige opzet. Het zwaartepunt ligt overduidelijk bij de woningbouw, waarvan de ontwikkeling tussen 1965 en 1995 aan de hand van diverse wijken wordt besproken. De hoofdtekst is echter verdeeld in zeven hoofdstukken met ongelijksoortige thema’s en titels. Sommige daarvan hebben betrekking op specifieke wijken, andere op stadsvernieuwing, groen en openbare ruimte of het ‘van bruin naar witte’ interieur. Daartussen staan interviews met belangrijke architecten uit deze roerige periode. Doordat in het boek geen overzichtskaart van gemeente en wijken is opgenomen, raakt de lezer die Den Haag niet kent aan het eind de draad een beetje kwijt.

Een hoofdstuk is gewijd aan stijlkenmerken in de periode 1965-1995. De auteurs onderscheiden vroege Post 65-architectuur, die nog sterk overeenkomt met de modernistische wederopbouwstijl, zoals het Leyenburg Ziekenhuis van architect K.L. Sijmons en het kantoorgebouw bij Den Haag cs van architecten K. van der Gaast en J. Bak. De stijl van de jaren zeventig wordt aangeduid met het motto ‘schuin en bruin’, te zien in diverse bakstenen wooncomplexen met afgeschuinde hoeken en witte betonnen banden en balkons. In de jaren tachtig volgt architectuur met ‘strakke vormgeving, glazen vlakken, glazen bouwstenen en kunststof’, afleesbaar aan bijvoorbeeld de vele gebouwen die zijn bekleed met kunststof (trespa) gevelplaten en vanwege de zichtbare klinknagels ook wel ‘punaise-architectuur’ worden genoemd. Een aantal rijkskantoren, zoals het complex van de Koninklijke Bibliotheek van architect Arie Hagoort, is ook duidelijk in deze periode te dateren. Voor de late Post 65-architectuur verwijzen de auteurs naar de campagne *Stadsvernieuwing als Culturele Activiteit* (1985) van wethouder Adri Duivesteijn. Deze haalde bekende Nederlandse en buitenlandse architecten zoals Jo Coenen, Aldo Rossi en Álvaro Siza naar Den Haag om een impuls te geven aan de volgens hem tegenvallende kwaliteit van de stadsvernieuwing. Wellicht helpen deze stijaanduidingen om de Haagse architectuur tussen 1965 en 1995 te plaatsen, en ook buiten Den Haag zullen ‘schuin en bruin’ en ‘strak, glas en kunststof’ bekend voorkomen. Over het geheel doet stijlgeschiedenis echter weinig recht aan het karakter van de Post 65-architectuur. De

publicaties over Utrecht en Den Haag brengen de tweede helft van de twintigste eeuw in deze steden mooi in beeld

en ze kunnen goed als naslagwerk voor vervolgonderzoek worden gebruikt, maar een richting daarvoor geven ze niet.

Hierin voorziet *Experimentele woningbouw in Nederland 1968-1980. 64 gerealiseerde woonbeloften* van Marcel Barzilay, Ruben Ferwerda en Anita Blom wel. De publicatie behandelt de achtergronden, plannen, bouw, ontwikkeling en evaluatie van het Programma Experimentele Woningbouw, maar ook vragen over de actuele waarden, noodzakelijke interventies en toekomstige mogelijkheden en uitdagingen van de projecten. Voormalig Rijksbouwmeester Floris Alkemade omschrijft het boek in zijn voorwoord terecht als een prachtig overzicht dat inspiratie kan bieden aan huidige ontwerpers.

Het Programma Experimentele Woningbouw werd in 1968 ingesteld door minister W.F. Schut van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening en liep tot 1980. Met een financiële regeling werden 64 experimentele woningbouwprojecten gerealiseerd, die kwalitatieve alternatieven aandroegen voor de eentonige wederopbouwarchitectuur. Een kaart voor in het boek toont de spreiding van deze experimenten over Nederland. Ze waren geconcentreerd in het westen en midden van het land; het uiterste noorden, zuiden en Zeeland waren zuinig bedeed. Na een algemeen hoofdstuk over achtergrond, fasering, ontwikkeling, afhandeling en beoordeling van het programma, passeren de 64 projecten de revue in zes overzichtelijke hoofdstukken: in de buitenwijken, in de bestaande stad, in de woning, in gestapeld bouwen, voor specifieke doelgroepen en experimenten met inspraak en aanpasbaarheid. Deze indeling toont het brede spectrum aan aspecten die in de experimentele woningbouw aan de orde kwamen en die zo bij de jaren zeventig zijn gaan horen: woonerf en bloemkoolwijk, flexibele plattegronden en bouwsystemen, collectieve of juist individuele woonvormen, bewonersparticipatie, kindvriendelijkheid en alternatieve materialen en bouwmethoden. Voor sommigen sloegen deze experimenten echter ook door. Carel Weeber muntte voor deze architectuur de term ‘Nieuwe Truttigheid’.

Het boek is een feest der herkenning, ook al gaat het hier alleen om projecten met het officiële predicaat experimenteel, waarvan sommige, zoals Piet Bloms kubuswoningen, geen brede navolging hebben gekregen. Overal in Nederland verschenen in deze periode vergelijkbare ontmoetingspleinen, woondekken, wandelstraten, terraswoningen, woongroepcomplexen, patiowoningen en creatief geschakelde woonblokken. Het rijke beeldmateriaal roept bij veel lezers vast en zeker herinneringen op, want het toont een bijna een-op-

een-kopie van hun eigen leefomgeving. Het laat ook zien hoe aantrekkelijk de woningen en hoe groen de buurten vaak zijn geworden, al valt op de ontwerpqualiteit van de met glas overkapte trappenhuizen, de typische bergingen, de donkere portieken en de steile trappenhuizen soms wel wat af te dingen.

De auteurs beschrijven de specifieke eigenschappen die de projecten zo experimenteel en vernieuwend maakten. De compacte begeleidende teksten bevatten veel informatie over totstandkoming, architecten, stedenbouwkundige opzet, woningdichtheid, plattegronden, ontsluitingen en veranderingen tot op de dag van vandaag. Deze uitleg is naast de foto's onmisbaar. Neem bijvoorbeeld de Sterrenbuurt in Berkel en Rodenrijs, die wordt omschreven als een van de betere voorbeelden van de experimentele woningbouw en vanaf het begin veel belangstelling trok. In 1972 meldde een krant: 'huisvrouwen komen en bloc een kijkje nemen, vakmensen uit alle mogelijke plaatsen, directeurs van gemeentewerken en architecten zorgen voor een constante toeloop'. Nog altijd ligt de buurt er

prima bij en is er volgens de toelichting niets te merken van de aanvankelijk gevreesde verloedering. De esthetisch gefotografeerde galerijen en donkere doorgangen vertellen echter niets over het gebruik of de leefbaarheid van de buurt. In dit opzicht lopen tekst en beeld niet parallel. In het boek zien we wel geparkeerde auto's, klike's en een enkele fiets, maar is bijna geen mens te ontdekken. Een gemiste kans, want waar dit wel het geval is leren we meer over de manier waarop de architectuur werkelijk functioneerde. Zo toont een zwart-witfoto uit 1974 van de experimentele flats in de Utrechtse wijk Overvecht in één blik de flexibele indeling van de woning en het gebruik van de bar (met barkrukken). Dezelfde foto is opgenomen in *Utrecht bouwt 1945-1975*. Kernachtiger dan in het bijschrift in dát boek zijn de experimenten in de woningen bijna niet te omschrijven: 'Met schuifwanden konden de slaapkamers bij de woonkamer worden getrokken, terwijl de "barkeuken" in 1974 helemaal en vogue was.'

MARIE-THÉRÈSE VAN THOOR

ARJAN DEN BOER, BART VAN HOEK, MARTIJN HAAN,
MARTJAN KUIT EN TEUN MEURS

BRUUT ATLAS VAN HET BRUTALISME IN NEDERLAND

Zwolle (WBooks), 2023, 320 pp., ill. in zwart-wit en
kleur, ISBN 9789462585379, € 69,95

Een stevig boek in gewicht en formaat wordt wel gek- scherend aangeduid als 'stoeptegel'. Monografieën over architecten of gebouwen hebben nogal eens de neiging zwaar en bonkig uit te vallen; ze liggen niet lekker in de hand en zijn moeilijk mee te nemen op reis, mocht de inhoud je daartoe inspireren. Impone- ren op counters van boekhandels en op bureaus van op- drachtgevers doen ze echter wel. En het moet gezegd: architectuur komt op papier het beste tot uitdrukking in groot formaat en met messcherpe beelden. Voor *BRUUT. Atlas van het brutalisme in Nederland*, is het 'format' van de stoeptegel juist treffend gekozen. Beton is immers het leidend voorwerp van dit lijvige boekwerk, dat werd samengesteld door vijf bewonde- raars van dit vaak verguisde materiaal. 'Een boek dat voelt als een ferme handdruk', stelt architectuurjour- nalist Kirsten Hannema in haar inleidende essay, naar analogie van de verpletterende indruk die brutalisti- sche gebouwen in eerste instantie op een mens kun- nen hebben. Ze zijn aanwezig, ongenaakbaar en onver- biddelijk, maar bij nadere beschouwing geven ze vaak ook hun charme, schoonheid en tactiliteit prijs. 'A building you must dare to love', schreef Tracy Metz ooit over de Amerikaanse ambassade in Den Haag, een ontwerp van Marcel Breuer en een van de honderd ge- bouwen in het boek.

Met de in *BRUUT* gepresenteerde selectie van gebou- wen willen de samenstellers bijdragen aan de her- waardering van het brutalisme. Daarmee sluiten ze aan op de hausse aan belangstelling voor brutalis- tische architectuur die de afgelopen jaren is ontstaan op sociale media, waaraan zij zelf hebben bijgedragen

en waar zij elkaar hebben gevonden. Maar ook het aan- tal fysieke publicaties over brutalistische architectuur in de ons omringende landen is groeiende, met het Verenigd Koninkrijk als absolute koploper. Elke goede boekhandel of museumwinkel in Londen heeft al gauw een plank vol met meer of minder serieuze bescho- wingen over het brutalistische erfgoed van het land. Een van de meest diepgaande, betrokken en vermake- lijke boeken is *Raw concrete. The beauty of brutalism* (2016) van Barnabas Calder. Het is niet verwonderlijk dat Engeland hierin vooroploopt, omdat brutalisme daar in één adem wordt genoemd met de opbouw van de welvaartsstaat in de naoorlogse decennia en de op- komst van een geheel nieuwe generatie architecten. Alison en Peter Smithson worden beschouwd als de grondleggers van New Brutalism en hun Hunstanton School uit 1953 als de start van een nieuw tijdperk. Te- recht merken de auteurs van *BRUUT* op dat brutalisme in Nederland nooit de omvang heeft gekregen zoals in het Verenigd Koninkrijk, maar dat er wel degelijk ge- bouwen te vinden zijn die er onder geschaard kunnen worden.

De grote vraag is dan natuurlijk wat precies de defini- tie van brutalisme is. Volgens de auteurs is er geen eensluidende omschrijving, maar is er sprake van een diffuus beeld van wat het zou kunnen zijn. Het op Face- book populaire The Brutalism Appreciation Society gaat uit van onafgewerkte materialen, ongebruikelijke vormen, zware materialen en een zekere geslotenheid in de architectuur. In het omvangrijke naslagwerk *At- las of brutalist architecture* (2018), dat voorbeelden uit 108 landen aan bod laat komen, is het gebruik van

zichtbeton geen voorwaarde, maar worden begrippen als provocerend, sculpturaal, onbeschaamd aanwezig en zelfgenoegzaam aan brutalisme verbonden; kenmerken die eerder beschrijven wat gebouwen uitstralen of hoe ze overkomen. Dat het bij brutalisme niet gaat om de middelen *an sich* maar om de zeggingskracht, stelde ook architectuurcriticus Reyner Banham in 1955 al vast. De samenstellers van *BRUUT* verwijzen naar zijn beroemde essay in *Architectural Review*, waarin hij als eerste gewag maakte van het brutalisme als nieuwe stroming in de architectuur. Banham karakteriseerde brutalistische gebouwen als objecten die je bijblijven, die hun structuur tonen en waarin materialen zichzelf zijn, maar hij noemde ook kenmerken als brutaal, compromisloos en vasthoudend.

Volgens de auteurs is de definitie van brutalisme 'niet in beton gegoten', maar vatbaar voor interpretatie. Dit bood hun de vrijheid hun eigen begrip van brutalisme te hanteren en dit in vijf kenmerken samen te vatten. Deze kenmerken, of liever gezegd criteria, vormen de meetlat waarlangs zij een groslijst van meer dan vijfhonderd gebouwen hebben gelegd, om uiteindelijk te komen tot de geselecteerde honderd bruto gebouwen van Nederland. De criteria zijn weer vertaald naar het acroniem *BRUUT*. Dat lijkt een vondst, maar deze komt hier en daar wat krampachtig over. De B staat uiteraard voor *beton*, en hoewel alle verschijningsvormen worden omarmd is het motto 'hoe ruwer, hoe beter'. Dit wordt nog eens benadrukt door de R van *ruw*, waarmee onafgewerkte oppervlakken en eerlijke materialen worden bedoeld. Welke materialen dit anders dan beton kunnen zijn, wordt niet benoemd. De eerste U duidt op de *uitgesproken* manier waarop de constructie wordt getoond en soms extra is aangezet. Dat laatste komt terug in de tweede U van *ultra*, die staat voor groot, zwaar, massief en imposant met groteske, sculpturale vormen. De T maakt het acroniem af en duidt op *textuur*: hoe oppervlakken aanvoelen en visuele patronen laten zien. De honderd geselecteerde gebouwen hebben op z'n minst twee vinkjes en de gepresenteerde top-twintig van bruto bouwwerken scoren op alle vijf criteria. De samenstellers hebben zich echter niet blindgestaard op het aantal behaalde vinkjes, maar vonden het ook van belang dat de 'geest van Le Corbusier', een van de grondleggers van het brutalisme, in een gebouw te herkennen valt. Het is jammer dat niet wordt uitgelegd wat dat precies inhoudt, maar het zal ongetwijfeld te maken hebben met de provocerende, eigenwijze en compromisloze houding van diens architectuur. Het is juiste die zeggingskracht die brutalistische gebouwen zo imponerend maakt.

Zoals het een atlas betaamt, zijn de geselecteerde projecten per regio gerangschikt, waarbij opvalt dat de provincies Noord- en Zuid-Holland op brutalistisch gebied het meest te bieden hebben. Desondanks is het

gelukt enkele vaak onbekende, maar minstens zo interessante projecten in de verste uithoeken van het land of buiten het stedelijk gebied op te nemen, zoals kantoorgebouw De Hogelanden in het Groningse Farmsum, de Oda-flat in het dorpse Sint-Oedenrode en de uitkijkpost in het infrastructurele landschap van de Volkeraksluizen. En stiekem staan er veel meer dan honderd gebouwen in, doordat de thematische hoofdstukken over onder meer woningbouw, kantoorgebouwen en schoolgebouwen ook zijn geïllustreerd met projecten die de selectie niet hebben gehaald of inmiddels zijn gesloopt. Daarbij bevat het boek een verklarende begrippenlijst en vijf portretten van brutalistische boegbeelden en veelbouwers, met de relatief onbekende Sier van Rhijn als onverwachte grootheid. Ze geven inzicht in hun oeuvres en maken duidelijk dat brutalisme vaak een label is dat in retrospectief op hun werk is geplakt. Het is geen eenduidige bouwstijl, maar heeft raakvlakken met meerdere tendensen in de architectuur, zoals de grootschaligheid van het naoorlogs modernisme, maar ook met de kleinschaligheid van het structuralisme.

In de inleiding omschrijven de samenstellers *BRUUT* als een eerste poging tot een inventarisatie van brutalistische architectuur in Nederland. Daarmee doen zij hun werk echter tekort. Het is een enorme prestatie om zoveel informatie over honderd gebouwen te structureren en te verwerken tot levendige teksten. Het leuke van het boek zit in die honderd beschrijvingen. Die lopen weliswaar uiteen qua lengte, structuur en diepgang, maar staan vol wetenswaardigheden die niet alleen het brutalistische van de gebouwen duiden, maar ook ingaan op de stedenbouwkundige context, de achtergronden van hun ontstaan, de ophef die ze veroorzaakten en de grappige bijnamen die ze kregen (radiator, betongerecht). Samen met de prachtige foto's vertellen ze een deel van het verhaal over een van de meest ingrijpende periodes in de ruimtelijke en architectonische ontwikkeling van ons land. Dat verhaal verdient het om levend te worden gehouden, want ondanks de toenemende aandacht voor het brutalisme als relevant en substantieel onderdeel van de Post 65-periode, is het voortbestaan ervan nog vaak onzeker. Zo valt het gebouw van het Koninklijk Conservatorium in Den Haag ten prooi aan de slopershamer en volgen er ongetwijfeld meer. Het is niet voor niets dat de auteurs van het boek een bijdrage willen leveren aan de herwaardering van het brutalisme. Daarvoor hebben ze met *BRUUT* een stevig fundament gelegd.

WIJNAND GALEMA

BURGY

KLASSIEK BOUWEN

Burgy werkt in Den Haag aan de restauratie van de Bijenkorf.

www.burgy.nl

architectenbureau
Vroom

restauratie van een achttiende-eeuwse rococozaal

AHH van Post65 tot in de toekomst

Gerard Doustraat 220
1073 XB Amsterdam

T 020 676 58 88
office@ahh.nl

Dit nummer is mede gefinancierd door

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en
Wetenschap

Afbeeldingen omslag

Voorzijde: Herman Hertzberger tekent de transformatie van Centraal Beheer, 2023 (stills uit de film *The Proof of the Pudding van Herman Hertzberger* van Patrick Minks, Jaap Veldhoen en Wouter Snip)

Achterzijde: Dienst openbare werken, afdeling stedenbouw, bestemmingsplan Oostgaarde, Capelle aan den IJssel, 1975 (Gemeentearchief Capelle aan den IJssel)

© Bulletin KNOB wordt uitgegeven onder een Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) licentie. Artikelen mogen vrij worden gebruikt, mits deze op de juiste wijze aan de auteur worden toegeschreven. Zie bulletin.knob.nl/index.php/knob/about voor het open access beleid van Bulletin KNOB.

9 789083 386102